SCANFAN

tarih ve toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ İLETİŞİM YAYINLARI/ARALIK 1985/SAYI: 24/500 LİRA (KDV DAHİL)

MEDDAHLAR ■ BURSA ■ TAN OLAYI
REVAL BULUŞMASI ■ MARAGÎ ■ LAMARTINE

dış ticarette hızlı ve kârlı çözüm: Esbank

İthalat ve ihracatla ilgili her türlü sorununuzu hızlı ve kârlı biçimde çözümleyen bir bankanın ihtiyacını duyuyorsunuz.

ESBANK, BU İHTİYACINIZI KARŞILAYACAKTIR.

Çünkü ESBANK, bilgisayar teknolojisiyle donatılmış uzman şubeleri ve dışdünyanın ticaret merkezlerindeki muhabir bankalarıyla size aktif bankacılık hizmeti verir.

ESBANK, sizi yormadan, daha çabuk ve daha çok kazandıran bankadır.

ESBANK

"tedbirli ve kararlı"

tarih ve toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Pikaj
Hamiyet GÜRSOY
Montaj
H.Miray YÜZGEÇ

•

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000

YILLIK ABONE (12 sayı) 5000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 5000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2575 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 600 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım
GAMEDA

5 Bir Ömür Boyunca (12)
Refik Halid Karay

9 İslâm Ülkelerinde Gösterim Niteliğinde Hikâye Anlatımı
Metin And

16 Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?
Orhan Koloğlu

19 Geçmiş Sölenler

20 XIX. Yüzyıl Sünnetçilerinden Hacı Duran Bin Mehmed'in ifadesi
Dr. Nuran Yıldırım

22 Tan Olayı
Alpay Kabacalı

27 Patara
Nevzat Zafer

31 Atatürk Sayfası

32 Bursa
Ergun Türkan

40 Lamartine, Osmanlı Devleti ve Burgaz Ova Çiftlikleri
Taner Timur

47 Yaşayan Türkologlar (12)
Michèle Nicolas
Server Tanilli

52 Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce
Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

54 Maragalı Abdülkadir'e Verilen Ferman ve Vasıfnameler (2)
Murat Bardakçı

58 **Kitabiyat**
Bursa Kitapları
Nükhet Turgut/58
Bir Sürgün Gazetesi: Vahdet
M.Bülent Varlık/61
Ali Kemâl
Sina Akşin/63

Şam'da bir meddahı gösteren Evans'ın bir gravürü.

Okuyucu Mektupları

KAPANIYOR MUSUNUZ?

Kötü haber çabuk yayılırmış. *Tarih ve Toplum*'un yayımlanmasının durdurulacağını duydum. Umarım doğru değildir. ... Bu kadar yoğun çabayla çıkarılan böyle değerli bir ürünün yayını kesilirse çok üzüleceğim.

Şevket PAMUK, Villanova PA, ABD

■ Dergimizin ilk (bâyi) satışı yeterli olmadığından, üretim maliyetinin yüksekliği nedeniyle mâlî bir sıkıntı içinde bulunduğu doğru. Yine de, *Tarih ve Toplum*'u sürdürebilmek amacıyla elimizden gelen her şeyi yapıyoruz. Başaracağımız umudundayız.

MUHTELİF CEMAAT

Geçen sayınız (Kasım 1985) kapağında çıkan eski Liebig kartları ilginç olmaya ilginç de, "Bir Caminin İçi"ni göstereninde, namaz kılan müminlerin kadın-erkek karışık olmaları çok tuhaf! Yabancı ressam, ön safta yaşmaklı kadınlarla arkadaki sarıklı-fesli erkeklerin bir arada namaza durduklarını sanmış zahir.

Tuğrul GÖZTEPE, İzmir

SİNAN'IN KİMLİĞİNİ EN DOĞRU SAPTAYABİLEN ATATÜRK'TÜR

Prof. Nejat Göyünç'ün ve Hagop Sivaslıyan'ın *Tarih ve Toplum* dergisinin Temmuz 1985 tarihli sayısında yayımlanan Mimar Koca Sinan hakkındaki yazılarını okudum.

Sayın Sivaslıyan Kıbrıs'ın Yavuz Sultan Selim devrinde fethedildiğini yazarak büyük bir yanılgıya düşmüştür. Ada, bilindiği gibi, II. Selim devrinde fethedilmiştir.

Sayın Göyünç'ün önce Mimar Sinan hakkında ve onun hayatta bulunduğu sırada Sai Mustafa Çelebi tarafından yazılan biyografisini görmemiş, incelememiş, ancak "duymuş" olduğu anlaşılıyor. Çünkü görüp incelemiş olsaydı, her şeyden önce adını "Tezkiretü'l-ebniye" şeklinde yanlış olarak yazmazdı. Çünkü bu eserin adı, "Tezkiret'ül-bünyan"dır.

Sinan'ın devşirmeliği sorununa gelince, Bizans İmparatoru IX. Romanos Diogenes'in ordusu ile Anadolu'ya gelip Malazgirt Savaşı sırasında Alparslan'ın ordusuna geçmek suretiyle zafere büyük ölçüde yardımcı olan Oğuzlar ve Peçenekler, savaştan sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirildiler. Bunlar Hıristiyan dinindeydiler, ama Türk adları taşıyorlardı. Ancak yerleştirildikleri bölgelere göre zamanla Rum ve Ermeni adları aldılar. Özellikleri ise, Rumca ve Ermenice bilmemeleri ve Türkçe konuşmalarıdır ki, bu özellikleri daha sonra devam etmiş, hattâ XX. yüzyıla kadar gelmiştir. Lakin, bu demek değildir ki, aynı bölgelerde halis Rum ve Ermeniler de yoktu. Onların özelliği ise Türkçe bilmemek, Rumca ve Ermenice konuşmaktı.

Bilindiği gibi, önce Arnavutluk, Yunanistan ve Bulgaristan'dan daha sonraları Bosna-Hersek ve Macaristan'dan devşirme alınırken, XV. yüzyıl sonlarından itibaren yavaş yavaş Anadolu'daki Hıristiyan tebaadan, XVII. yüzyılda ise genel olarak bütün Osmanlı ülkelerindeki Hıristiyan tebaadan devşirme alınmaya başlanmıştır. Devşirme kanununa göre, Bosna-Hersek bölgesi Müslümanları müstesna olmak üzere, devşirmeler yalnız Hıristiyanlardan alınırdı. Yine bu kanuna göre "tek oğul, Yahudi, evli, köy kethudası oğlu, çoban ve sığırtmaç, köse, kel, doğuştan sünnetli, *Türkçe Bilen*, sanat sahibi, İstanbul'a gelip gitmiş, çok uzun ve çok kısa, Trabzonlu, Rus, Acem, Çingeneler, gürbüz ve gösterişli-olmayan, İstanbul ve civarı (Kartal ve Kadıköy vb.) halkından olanlardan devşirme alınmazdı.

Asistanlık dönemini Osmanlı Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi kürsüsünde geçirmiş olan Sayın Göyünç'ün bunları çok iyi bilmesi gerekirken, Hıristiyan çocuklarını devşirme yoluyla Müslüman edip Türkleştirilmeye çalışılırken Türkçe konuşan, Türk adını taşıyan (yani Hıristiyan Türklerden) de yararlanıldığını ileri sürmesi büyük hatadır.

Sinan'ın devşirildiği devirde Osmanlı kanunlarının titizlikle uygulandığı bilinir. Bu, hattâ kendisinden sonra yüzyıl kadar daha böyle sürmüşken, bunların en önemlilerinden biri olan devşirme kanununa aykırı olarak Türkçe bilenin devşirilmesi imkânsızdır. Üstelik aynı bölgede Türkçe bilmeyenler varken... Eğer onlar mevcut olmasaydı buralara yerleştirilen Oğuz ve Peçenekler, onların etkisi altında kalarak Ermeni Gregoriyen mezhebine girmez ve zamanla Ermeni adları almazlardı. İşte Sinan, devşirildiğine göre Türkçe bilmiyordu. Yani, Hıristiyan Türk değil, Türkçe bilmeyen halis Gregoriyen Ermeniydi, bu muhakkak... Ama sonra sofu bir Müslüman olmuş, Türk-İslam kültürüyle yoğrulmuş, Osmanlı-Türk devletine hizmet etmiştir. Esasen bugün milletlere ırkî menşe aramak, terkedilmiş yanlış bir yoldur. Milletleri yaratan kültürlerdir ve bir kalabalık hangi kültürü alırsa o milletten olur. Nitekim Türk-İslam kültürü ırkı ayrı (Sırp, Yunanlı, Arnavut, Laz, Gürcü, Çerkes, Rum, Ermeni, Boşnak, Arap, Kürt vb.) birçok toplumları önce Osmanlı ve sonra kendilerine asıllarını, geçmişlerini unutturarak Türk haline getirmiştir. Bunların hepsi kendilerine ced be ced Türk sanır ve sayarlar. Dolayısıyla, Sinan'ın aslı ne olursa olsun Türklüğünden zaten kimse şüphe etmemektedir.

Sayın Göyünç, "Kara cahil" diye nitelendirdiği bir takım kişilerin kendisi için "Ermeni asıllıdır" dediklerini yazmakta ve bundan üzüntü duymaktadır (s.40) Benim de Sayın Profösörümüz hakkında kulağıma gelenler arasında, onun, ünlü Osmanlı Barutçubaşıları Dadyanlar'ın soyundan gelmiş olması söylentisi vardır. Tabiî ben bunun doğru olacağına hiç ihtimal vermiyorum. Belli ki bu, Sayın Göyünç'ü çekemeyenlerin düpedüz uydurmacasıdır. Kaldı ki, Osmanlı askerî gücü için çok önemli olan Azadlı Baruthanesi'ni kurmuş, İstanbul (Bakırköy) Baruthanesi'ni yönetmiş, baruthanelerin çarklarını kendi buluşlarıyla imal etmiş, Türk ordusu için Avrupa barutundan daha üstün barut üretmiş, Türkiye'de ilk resmî fab-

rikaları kurmuş olan Dadyanlar'dan bugün hayatta kalanlar, aynı soyadını taşıdıkları için gurur duymaktadırlar.

Atatürk'ün sofraları meşhurdu. Bir gün sofralarında yine akademik konuşmaların yapıldığı bir sırada Gazi, sofraya katılanlara "Mimar Sinan Neden Büyüktür?" sorusunu sormuştu. Herkes düşüncesini söylemişti. Eserlerinin çokluğu, çeşitli oluşu, eşsizliği ileri sürülmüştü. Atatürk: Hayır "Mimar Sinan her şeyden evvel bir insan olduğu için, kelimenin tam manasıyla bir insan olduğu için emsalsizdir" demişti. *L.Muammer* "Bir Abidenin ve bir dâhinin menkıbeleri, Süleymaniye, Atatürk ve Sinan," *Tarih Dünyası*, sayı 200, 1964, S.274-275). Atatürk'ün bu yargısı ibret verici değil mi?

Pars TUĞLACI, İstanbul

LE BRUN/DE BRUINS

Ekim ayında orta sayfalarda verdiğiniz, nefis gravürlü kitap tanıtma yazısının, Le Brun'ın yapıtları hakkında ilk Türkçe yayın olmadığının farkında mısınız, bilmem?

Yazarın, Moskof Prensliği ve İran üzerinden Hindistan'a gezi öyküsünün bizimle ilgili bazı bölümlerini, Semra Ögel, 21 yıl önce Türk Tarih Kurumu *Belleten*'inde tanıtmıştı: "Hollandalı bir seyyahın 18. yüzyıl başında Doğu Kafkasya'da gördüğü bazı Türk eserleri", cilt XXVIII, sayı 111 (1964), s.439-47 (bir harita ve boş resim). Almanca özeti, s.448-50.

Burada sözkonusu edilen yapıt, Hollanda dilinde yazılıp 1711 yılında Amsterdam'da basılan, *Cornelis de Bruins Reizen over Moskovie door Persie en Indien*'dir. Tanıtma yazısını hazırlayan hanım, aynı kitabın 1759'da Londra'da yayımlanan İngilizce çevirisinden yararlanmış: *The Travels of Cornelius Le Brun through Muscovy and Persia to the East Indies*. (Bu çevirinin alt başlığında "a new and more correct translation" denildiğine göre, aynı seyahatnamenin Holce orijinalinin yayımının üstünden elli yıl geçmeden, bir başka ve daha eski İngilizce çevirisinin çıktığı anlaşılıyor. Bizimse, kendi ülkemizle ilgili bu tür kitapların varlığından haberdar olabilmemiz için, iki buçuk üç asır geçmesi gerekiyor. Yine de, bunların, tam çevirisini yapmıyoruz.) Saygılarımla,

Mehmet SONER, Ankara

KATOLİKLERİN YASAK KİTAPLARI

Katolik Hıristiyanların yobazlık edip bazı kitapları afaroz ettiklerini öteden beri duyarız. Bu konuyu açıklar mısınız? Sözkonusu uygulama hâlâ devam ediyor mu?

Yakup CANOL, Rize

■ Katolik Kilisesinin Yasak Kitaplar Listesi *(Index Librorum Prohibitorum)*, 1559'da kurulmuş ve Kiliseyi eleştiren ya da doktrin veya ahlâk açılarından sakıncalı görülen kitapları mahkûm etmeye başlamıştır. Dört yüz yıldan fazla süren bu kurum, 1966 yılından Papa VI. Pavlus tarafından kaldırılmıştır. Hobbes'tan Descartes'a, Bacon ve Milton'dan Hume ve Montaigne'e, Locke'tan Rousseau'ya, Spinoza'dan Kant'a, Daniel Defoe'dan Stendhal, V.Hugo, Balzac, Flaubert ve Zola'ya, J.S.Mill'den J.-P.Sartre'a kadar binlerce ünlü yazarın yapıtı *Index*'te yer almıştı. Aralarında Boccaccio ve Galileo Galilei'nin de bulunduğu bazı ünlü yazarlar ise, yapıtları *Index*'e konulmuşken, istenilen değişiklikleri yapıp adlarını bu onur listesinden sildirmişlerdir.

SEVGİLİ METE TUNÇAY,

Gece tartışmalarımızda dostluğumuza halel getirmeden yüksek sesle birbirimize yönelttiğimiz suçlamalar, "Özel" olma niteliğini 22. sayının "Okuyucular Mektup" köşesinde yitirmeye başlamıştı. Geçen sayının mektubunda iyiden iyiye düşünce biçimini ve kimliğimi hedef aldığını görünce biraz şaşırdım doğrusu. Aynı konudaki kronik anlaşmazlığımız nedeniyle dört-beş yıl önce "Agâhın Sırrı" başlıklı bir deneme yazmıştım gerçi (yeni çıkan kitabıma aldım da o yazıyı), ama bana *yazılı* olarak vereceğin yanıt için editör mektubu köşesini seçmeni yadırgadım açıkçası.

Gelelim konuya. Dişlerimi gösterip, 'halk düşmanlığı' diye yarı-şaka takıldığın seçkinci tavrımı açıksözlülük ve cesaretle ortaya koyduğum için beni kutluyor ve "sıradanlığı" tiksindirici bulmamı paylaşıyorsun. Bu konudaki paylaşım sınırımız oraya kadarmış ama. Siyasal bilinçten yoksun oluşum konusunda anlayışlı, oruç bozmuş olmam konusunda (her ne kadar hiçbir zaman oruç tutmamışsam da) daha az anlayışlısın. Sıradanlığın halka özgü olmadığını, tersine aydınlar katında daha da yaygın olduğunu belirttikten sonra ekliyorsun: "Halktan kişilerdeki tarihten süzülüp gelen bilgeliği ise, görmeye göz gerek."

Perspektifimizin aynı olmadığı açık. Yalnız, kelimeler ve anlamlar konusunda, tavırlar ve onların dışavurumu bağlamında, edebiyatçı olduğum için mi bilmem, biraz daha duyarlı olunması gerektiği görüşündeyim ben. Biraz daha duyarlı: "Yani biraz daha özenli, çok daha az kaypak. "18 Numaralı Tramvay" başlıklı yazımda "halk" kelimesi geçmiyor hiç: "Toplum"dan, "cemaat"ten, "alık kalabalık"tan söz ediyorum tabiî, ama kimse tasalanmasın, "halk" diyeceğim yerde derim de. Kurtarılacak bir zevahirim yok çünkü - kimse ile, ne seçkinlerle ne de kitlelerle iyi geçinmek kaygılandırıyor beni. Ama şu da açık ki, bir tarihçinin (hem de siyaset bilimci yanı olan bir tarihçinin) kelimeleri, kavramları böylesine başıboşluk içinde kullanabilmesi karamsarlığımı doğuran ve doğrulayan nedenlerden biridir - en önemsizi de değildir.

"Seçkin"cilik konusunda da aynı sözü edeceğim: Neden kendi kafasındaki tanımı bir başkasına mal ediyor insanlar? Toplumsal düzlemde: Köken, varlık, eğitim ve kültür düzeyi mi benim işaretlediğim ki halk/seçkinler karşıtlığından söz ediyorsun sevgili Mete? Okuduğunu anlayamayacak biri elbette değilsin, ama neden yalnızca anlamak istediğinin anlatıldığını ileri sürüyorsun? Arayışa kapalılıktan, tahammülsüzlükten dem vuruyorum yazımda: Arayışı handiyse inatla benimsemiş olanların *azınlıkta* olduklarını söylüyorum, bu iş seçkinlere özgüdür demiyorum, niye çarpıtıyorsun düşüncelerimi? Görmeye göz gerekiyorsa: Bizim toplumumuz arayışa açık mı, ben kapalıdır diyorum. Köylülerimiz, işçilerimiz kadar profesörlerimiz, "sanatçı"larımız da büyük yüzdede kapalıdır diyorum, başka bir şey demiyorum. Ne ilgisi var bunun seçkinlerle, seçkincilikle? Arayışa bütünüyle kapalı olduğunu düşündüğüm bir Oktay Akbal, arayışa bütünüyle açık olduğuna inandığım bir

Okuyuculara Mektup

Elinizdeki sayıyla dördüncü cildimiz tamamlanıyor. Değerli araştırıcı Metin And'ın İslâm ülkelerinde meddah türü öykü anlatıcılar üstüne bol resimli yazısı, bu ayın en önemli katkısı. İngiliz konsolosluk raporlarına göre bundan yüz yıl önceki Bursa konusu, bir süredir ihmal ettiğimiz sosyal tarih alanıyla ilgili. Burada dikkati çeken önemli bir nokta, birkaç ay önce yayımladığımız Dr. Anhegger'in Türkiye'ye Alman Göçü makalesinde görüldüğü üzere, Almanlar gibi İngilizlerin de bir vakitler Osmanlı ülkesine kendi nüfus fazlalarını gerçekleştirmeyi ciddi ciddi düşünmüş olmaları. Yine bu sayımızdaki, Taner Timur'un Lamartine'e bağışlanan Burgazova çiftliği hikâyesi de, Fransızlar açısından benzer kolonizasyon girişimleriyle eklemleniyor, bir bakıma.

Refik Halid Karay'ın, bu yılbaşından beri süren anıları artık sonuçlandı. Merhum üstad keşke daha çok yazmış olsaydı da, keyifle okusaydık. Geçen sayımızda ilk bölümünü verdiğimiz, Maragalı Abdülkadir hakkındaki musiki tarihi yazısının ikinci ve son bölümü, yine bu sayımızda yer alıyor. Nevzat Zafer dostumuzun Antik Likya Şehirleri dizisinin üçüncüsü, Patara.

Alpay Kabacalı'nın tam kırk yıl önce bu ay yapılan *Tan* gazetesi yıkımına dair yazısı, demokrasiye geçişimizin arifesindeki utanılası bir tertibe ışık tutmakta. 1946'da başlayan çoğulcu siyasal yaşam denememiz, Tan Olayı'nın izlerini günümüze kadar taşımaya devam etmiştir. Orhan Koloğlu da, Türk siyasal tarihindeki bir efsanenin içyüzünü anlatıyor. Hürriyet'in 23 Temmuz 1908'de ilân edilmesinin nedenleri arasında, İngiltere ile Rusya'nın Reval'de Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya karar verdikleri anlatılagelir ya, gerçekten böyle bir şey olmuş mudur? Şimdi, işin içinde bir Alman provokasyonu bulunduğu açıkça anlaşılmakta.

Bu sayıdaki yabancı Türkolog konuğumuz, zarif bir Fransız araştırıcı: Michéle Nicolas. Çevirttiğimiz yazısı, Türk diliyle ilgili.

Dr. Nuran Yıldırım'ın sunduğu Sünnetçi İfadesi, toplumsal tarihe olduğu kadar tıp tarihine de bir katkı.

Sürekli köşe ve sayfalarımızda yeni örnekler yer almakta. Ancak, Atatürk'ün 1946'da "en soldan" değerlendirilmesi başlığıyla sunulan örnek hakkında bir şey söylemek istiyoruz. "En sol" sözü, o tarihte *Yığın*'ı çıkaran çevrenin kendi hakkındaki görüşüdür ki, bu niteleme onların dışındaki çevrelerce de paylaşılıyordu. Böyle bir değerlendirmenin, gerçekten "en sol" olup olmadığı ise başka bir sorudur.

Kitabiyat bölümümüzde, önce, Bursa'yla ilgili (1931, 1843/1943 ve 1972 tarihlerinde basılmış) üç kitap tanıtılıyor. Sonra, Refik Halid Karay'ın 1930'ların ortalarında sürgündeyken başyazarlığını yaptığı, eski harflerle Türkçe olarak çıkan bir Halep gazetesi *(Vahdet)* anlatılmakta. En son olarak da, Ali Kemal'in bu yıl yeni basımı yapılan *Ömrüm* adlı özyaşamöyküsünün eleştirisi var. Beş aydır arka kapaklarımızı süsleyen Sistine Şapeli tavan resimleri, bu kere mihrap tablosuyla tamamlandı. Hepinize saygı ve sevgilerimle,

Mete TUNÇAY

Melih Cevdet'ten daha az mı seçkindir, senin tanımından yola çıkacak olursak?

Bütün bunları bir yana bırakıp siyasal bilinç yoksunluğu üzerinde durmak da var. Durmamak en iyisi: Kimin ne zaman, hangi durumda hangi tavrı benimsediğini; egemen zihniyete ve ahlâka hayatının hangi döneminde hangi seçimlerle karşı koyduğunu ya da yan çıktığını *sonra* değerlendirecekler. Şimdilik yaşıyoruz, yapıyoruz: Sen ve ben ve başkaları.

Sonsöz: Gombrowicz'in "Proust'u, Kafka'yı, Joyce'u hiçe sayan tutumu"nu benimsemiyorum. Proust'un, Kafka'nın, Joyce'un, Gombrowicz'in çağımızın en önemlisi, çünkü arayışa en açık yazarları arasında yer aldığını düşünüyorum. Bilmem derdimi anlatabiliyor muyum?

Sevgili Mete; senin deyiminle "tarih esinli denemeler"imi izninle burada kesmek istiyorum. Kırgınlıktan mı, hayır. Yalnızca bir yayıncıyı bastığı yazıları neredeyse okurundan özür dileyerek basmak zorunda bırakmak hoşuma gitmiyor - hele bu yayıncının dostluğu benim için yayıncılığından çok önce geliyorsa. "18 Numaralı Tramvay"a gelince, o denemeyi bir daha, *şimdi,* okumanı dilerim. Gerçi, bugüne kadar yanıldığını düşünen polemikçiye rastlamadım ama, olur a...

Tarih ve Toplum, yazarı olmaktan gurur duyduğum, son yılların en önemli yayın organı saydığım bir dergi. Bundan böyle de sadık okurlarından biri olacağım. Sevgilerle,

Enis BATUR

Bir Ömür Boyunca-XII

REFİK HALİD KARAY

Haleb'deyim, sene 1925. Galiba Ağustos başındayız. Akşam saatleri, yani beşten sofra başına geçilene kadar olan dört saatlik devre -o saatlerde eğlencesi olmayan ve toplantılar yapılmayan şehirlerde, hele evde- pek sıkıntılıdır. Âdet etmiştim. Bahsettiğim zamanı "Doğru Yol" gazetesi idarehanesinde geçirir, ziyaretçi varsa konuşur, ziyarete gelenler yakın ahbaplarsa hem konuşur, hem yazardım.

Bu akşamların birinde kapıdan içeriye tanımadığım tıknaz, temiz giyinmiş, münevver görünüşlü bir zat girdi, bana doğru yürüdü, kendisini takdim etti:

— Ertuğrul Şakir!

Bu isim yabancı gelmedi, ama yeter bir fikir de vermedi; yer gösterdim.

— Beyefendi, diye söze başladı, memleketi terkettikten sonra Filistin'e gitmiştim. Kudüs'e... Şimdiye kadar oralarda kaldım, masun olduğumdan yardım görerek şöyle böyle yaşadım. Fakat çekilir şey değil bu. Vatana dönme kararı aldım. Bu geceki trenle gidiyorum, Haleb'e gelmişken, trenin hareketine de vakit var, ziyaretinizde bulunayım dedim.

Teşekkür ederim, fakat...

Sustum; nasihat vermeyi sevmem. Karşımdaki adam anlayışlı, derhal sezdi.

— Niçin sordunuz, efendim? Gitmemi mahzurlu mu görüyorsunuz?

— Evet. Sizin hakkınızda eski faaliyetinize dair malûmatım yok, gurbetteki vaziyetinizi de bilmiyorum. Öyle olmakla beraber, şu sırada memleketteki havayı pek beğenmiyorum. İstiklâl Mahkemeleri de henüz kalkmamıştır. Bir müddet daha beklesenız iyi olur. Birtakım gazetecileri "Elâzığ"a sevk etmişler; Ankara'da da muhakemeler oluyor. Komünist denilen birçok kişi mahkûm edilmek üzere...

— Benim bir cürmüm, faaliyetim yok ki beyefendi... Hele gurbette hiçbir işte çalışmadım.

— Amma sanırım muhalefette isim yapmış şahıslardandınız.

— Eski hikâye o...

— Siz bilirsiniz.

Başka lâfa geçtik; zaten orada başkaları da vardı. İkimizin masa başında konuşmamızı onlar işitmemişlerdi. Az sonra misafir:

— Yolcu yolunda gerek... diyerek kalktı, kapıya kadar götürdüm. Hava kararmış, henüz elektriğe kavuşmamış odalar karanlık içinde. İçerimde bir kararma var, kötü bir his dayanamadım, tekrar ettim:

— Şu seyahati tehir etseniz... Demin söylediğim gibi zaman müsaid değil.

— Biletimi aldım, gitmezsem yanar; bir daha para da tedarik edemem. Allahaısmarladık.

— Selâmetle o halde...

Gitti. Aldığı biletin onu dosdoğru öbür dünyaya götüreceğini anlayamamıştı. Keşke bilet yansa idi, kendisi yanmazdı. Aradan ancak on, on beş gün geçmişti. İstanbul gazetelerinin geldiği bir gün tevkif edildiği haberini, bir gün sonra da idam olunduğunu öğrendim. Acaibi şudur ki, aynı günde asılan on iki kişi arasında biri daha vardı ki, onu da vaktiyle kurtarmak istemiştim: Tevfik Bey.

Bu Tevfik Bey Anadolu ordusu İstanbul'a girip hükûmete el attıktan sonra muhaliflerin İngiliz sefaretine sığındıkları sırada aralarında idi; hattâ beraberce *sefarethane*den çıkmış, karşıdaki lokantaya girmiş, yemiş, içmiştik. Tam döneceğimiz zaman o:

— Ben kalıyorum, siz gidiniz.

BİR ÖMÜR BOYUNCA

Refik Halid büyük oğlu ile

demişti; ben "yapma, etme" diye tekrar sefarethaneye girmesinde ayak direttim, ama sözlerimi dinlememiş, çekip gitmişti.

Gazetelerin verdiği tafsilât arasında şu satırları da okudum. "... Evvelâ sabık yaver Darendeli İsmet, en sonra Ertuğrul Şakir asıldı. İçlerinde Osmanlı Daver boynuna ip geçirildiği zaman 'ya Hüseyin' diye bağırmış, Ertuğrul Şakir 'Yaşasın Cumhuriyet' demiştir. En metanetlileri İsmet, Tevfik ve Ertuğrul Şakir idi."

Düşününüz ki, şu okuduğunuz satırları "Doğru Yol" gazetesi, İstanbul gazetelerinden naklen sütunlarına geçirmişti. O "Doğru Yol" gazetesi ki idarehanesinde, daha on beş, yirmi gün önce bu Ertuğrul Şakir bey tamamiyle hür ve her türlü korkudan uzak, oturmuş, kahvesini içmişti; benim yolculuğunu geri bırakması nasihatimi dinlememişti. Nitekim Tevfik Bey de iki buçuk yıl önceki ikazıma kulak asmamıştı. Asmış olsaydı, o da asılmak gibi kötü bir âkıbete uğramayacaktı.

Mukadderat!

Peki, suçları ve günahları ne idi bu adamların?

Elimde vesikalar yok ki, inceleyerek bir hükme varabileyim. Bildiğim şey, "kaçanın anası ağlamamış!" Biri kaçmamakla, öbürü daha beterini yaparak, kaçtığı halde dönmekle, siyasî suçların en büyüğünü işlemişlerdi. Bilmeleri lâzım gelen ortada bir "tarih" vardır. Politikacı en önce kafasını tarihî malûmatla doldurmalı ve bu malûmattan yeri gelince faydalanmayı bilmelidir. Danton'un dediği gibi, vatanı tabanlarının altında götürmek mümkün değilse de, vatan muhabbetiyle dolu kafayı ele vermek de marifet sayılmaz. Kaldı ki, vatan dışında da vatanı kayırmak, onun hizmetine koşulmak ihtimali de vardır.

Paris Üniversitesi "Fransız İhtilâli Tarihi" profesörü Albert Mathiez son neşredilen 3 ciltlik eserinin bir yerinde diyor ki: "Dış düşmana karşı harp etmekte olan bir memlekette, ayrıca iç harp oluyorsa, hükûmettiklerin düşmanla birleşenlerle suikast ve isyan hareketlerine girişenlere karşı süratli ve az formaliteli bir adalet sistemine başvurmamaları tarihte hemen hemen hiç misali görülmemiş vak'alardandır."

Bu sözler İstiklâl Mahkemelerinin sebeb ve illetini izaha epeyce yarar. Bizim memlekette de o sayılan vaziyetlerin hepsi olmuştur; dış harp sona ermekle beraber, suikast ve isyan hareketleri sürdürülmüştür ve bu halden faydalanılarak mimlilerin bertaraf edilmesi de -tarihçinin süratli ve az formaliteli diye vasıflandırdığı- adalet sisteminin işlerinden biri olmuştur.

Tarih öyle bir sistemin netice itibarıyla neye yaradığını tahlil eder. Albert Mathiez Fransa'dakinin boşa gitmediği kanaatinde. Bakalım, bizimki için, Mathiez gibi tarihçilerimiz olduğu zaman, bunlar ne hükme varacak?

Yukarıda ismi geçen Semih Mümtaz bey, Sultan Abdülaziz zamanında nâzır ve Mısır kapıkethüdalığı etmiş Mümtaz Efendinin torunu ve uzun müddet Beyrut, Bursa valilikleriyle İstanbul şehreminliğinde ve neden sonra, sonuncu Damad Ferid Paşa'nın oğlu idi. Fakat hepsinden önemlisi, Abdülhamid'in meşhur Arap İzzet denilen en yakını milyoner Şamlı'nın damadı olmasıydı.

İstibdadın çökmesinden birkaç yıl önce bir gün Köprü üzerinden geçiyorduk; yağız atlar koşulmuş muhteşem bir fayton içinde pür-azamet oturmuş sarışın bir genci işaret eden ortanca kardeşim:

— Bak, dedi, şu çocuğa... Şûra-yı devlet âzâsıdır. Bâlâ rütbesi ve murassa' nişanları da vardır. Beğendin mi?

Hani o çocuk -genç demeyelim- hanedana mensup, şehzade falan da değildi;

— Kim bu?

— Arap İzzet'in damadı, Şehremininin oğlu.

Galatasaray Sultanîsi'nin -kitaplarında ve derslerinde hiç bahsi geçmemekle beraber yine de havası ile- aşıladığı hürriyet ve demokrasi şuuru beni istibdad düşmanı ettiği içindir ki, o istibdaddan az çok faydalanmış bir aileden olmama rağmen fena halde kızdım. Daha doğrusu, o derece lûtf ve ihsanı kıskanmadım, çok aşırı, adeta XIV. asır zamanındakiler kadar zamanımıza uymaz, milletle alay eder ve milleti hiçe sayar buldum.

Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetlerde bulunmuş çok eski, namlı bir aileden de sayılmazdı; büyükbabasının babası Eğinli bir ağa ve balmumu tüccarı idi. O zamanki anlayış açısından bile ölçülere sığmayıp öfke duymakta ve rejime atıp tutmakta haklı idim.

Aradan bir iki yıl geçti, geçmedi; Meşrutiyet ilân edildi.

Arap İzzet Paşa kaçtı, Reşid Mümtaz Paşa hakaretlere uğradı, sonra o hengamede tuhaf bir şey de oldu: Semih Mümtaz Bey, Babıalî karşısındaki "Servet-i Fünun" Matbaası penceresinden halka hürriyetperverâne bir nutuk verdikten başka, gazetelere babasının suçluluğundan dolayı refikası hanımın ayıplanamayacağına dair bir de beyanname gönderdi; arkasından hepsi unutuldu. bu "mustalah" yani sade olmayan, tekellüflü beyannamenin, Semih beyin babası Bursa valisi iken mektupçuluğunda bulunan ve o münasebetle genç ve yakışıklı mahdum beye konağında her sabah hülûs çakmağı unutmayan Süleyman Nazif merhumun kaleminden çıktığı söylenmişti.

Hele içinde bir tabir vardı ki, eski edebiyatçılarca güç mânâlandırılmış, yenilerin ise kavramasına imkân bulunmamıştı. Keşke elimde o zamanın günlük "Servet-i Fünun"u olsaydı da buraya bir suretini geçirseydim!

Bir gün Yakup Kadri, Galata'dan geçiyorduk, bana:

— Gel, dedi, Ömer Abid Hanı'nda bir ahbab var, ona uğrayalım.

Yazıhaneden girdik, odada tek başına genç bir zat oturuyordu. Hemen yerinden fırladı, fevkalâde nezâketle bizi karşıladı, yine fevkalâde nezaketle konuştu. Gözüm ısırıyordu, ama kimdi? Çıkaramıyordum. O nazik delikanlı beni de, babamı da tanıyordu:

— Peder beyefendi afiyettedirler, inşallah? Pek kibar, zarif bir zattır, ellerinden öptüğümü söyleyiniz, sarayda görüşürdük... bendenize iltifatta bulunurlardı...

deyince buldum: Hani, bir veya iki yıl önce yağız atlı siyah faytonla köprüden geçip giden ve beni öfkelendiren genç, yani Semih Mümtaz bey değil mi? İşte dostluğumuz o günden başlamış ve fasılalarla vefatına kadar sürmüştü.

Peki, hatıratımda kendisine neden bu kadar yer veriyorum? Sebebi şu: Semih Mümtaz bey de tıpkı Şeyhülislâmzade Muhtar bey gibi Sultan Abdülhamit devrinden Meşrutiyet ve Cumhuriyet adlarını verdiğimiz iki rejime bergüzar, yani bizi hatırdan çıkarma diye verilmiş iki tipik yahut şahsiyetli zattan biri idi.

Mümtaz efendi torunu Mütareke zamanında kısa bir müddet şehremini muavini olmuştu. Son yıllarında belediye meclisi üyesi seçilmişti. Zevcesinden ayrılmış, tek başına yaşardı. Çoğu akşam yemeğe bize gelirdi. Fakat merdiven çıkma güçlüğü ve korkusu başlayınca -apartmanımız asansörsüzdü- ayağını kesmeğe mecbur kaldı. Kemal Salih beyinki asansörlüydü. Haftanın belirli gecelerinde oraya gidiyordu. Semih Mümtaz bey artık başında bere, elinde tesbih, monden bir Ticanî şekil ve kıyafeti vermişti kendisine. Ben de Halep'te iken, Paris'in namlı büyük otellerinin antetli zarf ve kâğıtlarına yazılmış mektuplarını alırdım. Gazeteler de yollardı. Babadan kalanı o da Şeyhülislâmzade gibi oralarda bitirmişti galiba. Memlekete zor durumda döndü. Ta İstibdat devrinden âzâsı olduğu *Serkîdoryan*'a ve nefret ettiği Beyoğlu'na uğramıyordu.

Avrupa'da bulunduğu sırada talebemiz teşkilâtlarıyla yakından alâkadar idi. Belki bazı talebeye

BİR ÖMÜR BOYUNCA (XII)

yardım da etmişti. Bu talebeler sonradan büyük vazifelerle kayrıldılar. Saraçoğlu gibi içlerinden başbakanlığa geçenler bile zuhur etmişti. Hiçbirinden dostluk görmedi. Pekalâ bir idare meclisi âzâlığıyla bir tarafa iliştirebilirlerdi. Kendisini onaylayacak bir iş bulunabilirdi.

Yine de haysiyetiyle yaşadı. Daima beyzade kaldı. Efendiliğine söz getirmek şöyle dursun, toz kondurmadı. Bir beyin kanamasından göçüp gitti. Abdülhamit devri ile alâkalı -bir kısmı kitap halinde de çıkmış- hatıraları o devri yazacaklar için iyi bir kaynaktır. Şarkı besteleri de vardır. Şu satırlarım yarın da o zatı hatırlatmağa yarayacak olursa sevinç duyarım. Ömrü boyunca görmediği kalmamıştı. Saraylar, haşmetli düğünler, murassa' nişanlar, giranbaha hediyeler, dalkavukların hem çeşitlisi, hem üdeba fasilesinden olanları, neler yoktu? Abdülhak Hamid'in:

Lakta, Kaskatta randevûlar var idi

dediği gibi, böyle şeyler de var idi. Sonra hiçbiri kalmadı ve epeyce zaman Çarlık Grandükü gibi ömür süren Semih Mümtaz bey nihayet muhacir grandükler gibi, hem de kendi memleketinde, yine epeyce zaman feleğin sarsıntısına uğradı. Servet sâmân çok şey kaybetti, ama bazı kusurlu hareketlerine, inat ve titizliğine rağmen, kişizadeliğinden bir şey kaybetmedi.

Peki ben ne oldum?

Dokuz köyden kovulduğum, yani çeşitli maceralar geçirip epeyce hırpalandığım halde, nasılsa -dört diyemezsek de- daima üç buçuk ayağım üstüne düşebildim. Şu satırları yazdığım 1964 yılı başında başımızı soktuğumuz bir evimiz, misafirlerime açık, tadı tuzu yerinde yemekler çıkaran bir soframız, kıymetli dostlarımız, baskıları tekrarlanan kitaplarımla, hatırat ve romanlarımın sağladığı, şöyle böyle bizi kimseye minnet ettirmeyen bir geçim kaynağımız yok mu? Bu kadarcığı belki çok kimseye yetmez, ama atlattığım vartalardan sonra bana yeter de artar bile!

"Bir Ömür Boyunca" isimli hatıratımın ikinci kısmını şu -kiminin boş kiminin hoş bulacağı- teselli ile bitiriyorum: Tanrı nasip ederse, üçüncü, belki dördüncü kısımları da yazacağım. Yazacak daha neler nelerim var.

Refik Halid ömrünün son yıllarında, basın mensubu arkadaşlarıyla bir kokteyl partide.

İslâm Ülkelerinde Gösterim Niteliğinde Hikâye Anlatımı

METİN AND

Bu başlık altında ele aldığımız konu, aslında büyük bir kitap kapsamındadır. Burada yerin elverdiği ölçüde konuya genel çizgileriyle yaklaşacağız. Ancak konuya girmeden, bizde tiyatro alanında düşülen iki önemli yanlışlığı göstermemiz gerekir. Önce Tanzimat aydınından günümüze, hep gözler Batı'ya çevrilmiş, tiyatroda her şeyin orada başladığı ve orada kesinliğe varıldığı sanılmıştır. Tiyatro alanında çalışanlarımız gözlerini Tanzimattan beri Avrupa'ya çevirmiş, oradaki yeniliklerin dümen suyundan gidilmiş, Avrupa'da romantik akım sona erip, gerçekliğe geçince bizde romantikliğe öykünülmüş, gerçekçilik girdiğinde de bu daha çok Batı'daki aile dramları yazmış önemsiz yazarların oyunlarıyla olmuştur. Daha yakın yıllarda ise varoluşçuluk, politik tiyatro, epik tiyatro gibi öykünmeler olmuş, ama hep geriden giderek. Ulusal, geleneksel kaynaklar önemsenmemiş, günümüzde Avrupa'ya büyük etkisi olan Asya tiyatrosuna hiç ilgi duyulmamış. İşte bu yazının konusunun önemi de buradadır. Çünkü tiyatro tek aktörle başlamış, tek anlatıcı tiyatroya yaşam veren bir tohum olmuş, günümüzde de tek aktöre dayanan gösterimler önem kazanmıştır. Bizde de bu tür ve oldukça başarılı örnekler verilmiştir. Ama bu yazıda örnekleriyle gösterileceği gibi, gerek Türklerde gerek başka İslâm ülkelerinde bu yaşam verici tohum yüzyıllar boyunca varolmuştur. Gerçi bizdeki meddah geleneği üzerine Fuat Köprülü'den[1] bu alanda en kapsamlı incelemeyi yapmış Özdemir Nutku'ya[2] kadar çeşitli incelemeler yayınlanmış olmasına karşın, Ramazan aylarında birtakım oyuncuların TV'de sundukları uydurma birtakım gösterimler sayılmazsa, tiyatrocularımızın bu zengin, güçlü kaynaktan yararlanmadıkları bir gerçektir. Öte yandan, az da olsa, İslâm ülkelerinde özellikle Fas ve İran'da meddah geleneği üzerine çağcıl oyunlar yazılmıştır.

Konu üzerinde ikinci genel yanılgı İslâm ülkelerinde tiyatronun olmadığı ya da gelişmemiş olduğudur. Bu yanılgının kaynağı konunun yeterince incelenmemiş oluşundadır. Son yıllarda konu üzerinde çalışmalar geliştikçe ilerde bu yanılgı da düzelecektir. Zaten çok köklü tiyatro gelenekleri olan Malezya, Endonezya ve bir bakıma Hindistan'ı saymadan, Arapça, Farsça ve Türkçe konuşan İslâm ülkelerinin çoğunda geleneksel tiyatro biçimleri bulunduğu gibi 19. yüzyılın başından günümüze, özellikle Türkiye, Azerbaycan, Mısır, Kuzey Afrika, Suriye'de ayrıca Asya'daki Türk uluslarında ve Taciklerde gelişkin Batı örneğinde tiyatro görülmektedir.[3]

19. yüzyılda Kahire'de bir şair (Lane'in kitabının ilk baskısından).

Yukarıda, bir Türkmen ozan. Yanda, Ressam J.F.Lewis'in fırçasıyla Kahire'de bir hikâye anlatıcı.

Bir gösterim olarak daha çok profesyonel nitelikte hikâye anlatmak yalnızca anlatıda kalmaz; söyleşme, kişileştirme, taklit, tavır ve hareket, çatışma gibi dramatik ögelerin çoğunu buluruz. Büyük küme destanların anlatımında öyle gerçekçi bir inandırıcılığa varıldığı olur ki, dinleyiciler iki hasım kümeye ayrılarak tuttukları yan üzerine tepkilerini çok canlı bir biçimde gösterirler. Nitekim Arap hikâye anlatıcı *râvi* Ebu Zeyd el-Hilali ile Drayb arasındaki savaşta dinleyiciler çoğunlukla iki karşıt öbek oluşturmaktadırlar. Aşağıda daha ayrıntılı olarak göstereceğimiz gibi, Türk meddahı, *Hamzaname* kümesinin Hamza'nın oğulları Kasım ile Bedi arasındaki savaşta her iki hasmın yandaşları da işi kendi aralarında kavgaya kadar götürmektedirler. Tıpkı bir gösterim gibi hikâye anlatanlar gerektiğinde şarkı söylerler, kollarını, başlarını kullanırlar, mırıldanır, bağırır, haykırır, ellerini çırpar veya ayaklarıyla yere vururlar. Kimi eşlik müziği de kullanır. Örneğin Türkistan'da *Bakşi*'ler dutar veya giçak eşliğinde destanları sunarlar. Araplar'da *şair* denilen hikâye anlatıcılar kahvelerde rebab eşliğinde Ebu zeyd, Zahir Baybars gibi kahramanların destanlarını anlatırlar. Türkiye'de ve Azerbaycan'da âşıkların anlatıcı olarak hikâye sunduklarında bunu saz eşliğinde yaparlar. Bir de daha çok İran'da görülen hikâyenin tüm önemli sahnelerini resimle gösteren bir perde önünde anlatan, yer yer sırası geldikçe resimlere de anıştırma yapan *perdedari* ya da *şemail gerdan*'ları sayabiliriz. Bu gelenek bizde de var mıydı? Kesinlikle eski Türklerde vardı: Budistlerde Buda'nın yaşamından oluntular dizelerle söylenir, anlatılar, resimler gösterilir, bunlarda taklide de yer verilirdi. Bunlar yalnız Sanskrit ve Çince konuşanlar arasında değil, Uygurlarda da vardı. Profesör Annemaria von Gabain Uygurlarda *Maitreya-samiti* metninin Yeni Ay şenliğinde bu türlü okunduğunu, bu resimli ve taklitli gösterime *körünç* dendiğini belirtmektedir.[4] Burada ilginç olan, gösterim karşılığı tıpkı Yunan kökenli *tiyatro* sözcüğünün "görmek"le ilgisi olması gibi, *körünç-görmük* veya *körmük* sözcüğü ile karşılanmış olmasıdır. Resim göstererek gösterim niteliğinde anlatı geleneği bizde daha sonra da var mıydı? Bunun üzerine elde pek ipucu olmamakla birlikte, gene de Osmanlılarda bu geleneğin sürmüş olduğunu sanmaktayız. Nitekim 19. yüzyılın başlarında taşbaskısının girmesiyle meddahların başlıca gösterim yeri olan kahvelerin duvarlarına meddah hikâye dağarından sahneler gösteren taş baskısı levhaların asılması, bunun bu yoldan sürüp gittiğinin bir kanıtı olabilir. Evliya Çelebi bunu doğrulayan bilgi veriyor. İstanbul'daki ressam türlerini anlatırken üçüncü bir tür olarak *Esnaf-ı Falciyan-ı Musavvir*'i gösteriyor, bu sanatçıların padişahları, savaşları, peygamberleri, deniz savaşlarını, *Yusuf ile Züleyha, Leyla ile Mecnun, Ferhad ile Şirin*'i gösteren resimleri müşterilerine açtıklarını, talihlerine hangisi gelirse bunlarla ilgili şiirler, anlatılar okuduklarını belirtiyor.[5]

Kimi İslâm ülkelerinde söyleşmeye dayanan hikâye anlatma türüne raslıyoruz. Gerçi tek başına hikâye

Buhara'da bir meddah.

19. yüzyılda İran'da bir Ruzehan

anlatıcı sesini değiştirerek iki veya daha çok kişi arasında söyleşmeler de serpiştirir anlatısına; ancak burada sözkonusu olan, iki anlatıcı arasındaki söyleşmedir. İran'da eskiden *suhanveri* denilen anlatıcılar, kahvelerde *serdemdar* denilen bir yöneticinin gözetiminde manzum olarak atışmaktadırlar. Bu sırada da soru ve yanıtlama ile birbirlerinin üzerilerinden giysilerini alıyor, alan daha sonra soruları yanıtladıkça aldıklarını geri veriyor. Söyleşmelerde söz sırası gelen, elinde dervişlerin taşıdığı uzun saplı, yarım daire biçimindeki baltayı *(teberzin)* konuştuğu sürece omuzuna dayamakta, söz sırası karşıya geçince *teberzin*'i ona vermekte, o da konuşması süresince omuzunda tutmaktadır. Gazel okuyanlar da bunun yerine bir sopa *(cub-desti)* tutmakta, sözü biten bunu kendisinden sonra sırası gelene vermektedir. Eğer sopayı alan sesine güvenmiyorsa, sopayı almadan toplantıdan utanarak ayrılmaktadır.[6] Bizim meddahların da bir sopası olduğunu unutmayalım. Eski resimlerde bu sopa ucu kıvrık bir çevgandı, meddah bunu kuşağına sokmaktaydı. Irak'ta görülen iki kişi arasındaki söyleşmelere dayanan gösterime *el-masrah el ihbarî* denilmekte; yaklaşık "haber tiyatrosu" anlamına gelen bir adla belirtilmektedir. Acaba Osmanlılarda da bu türlü birden çok kişi arasındaki söyleşmeye dayanan anlatı gösterimleri var mıydı? Bu soruyu kesin olmamakla birlikte, olumlu yanıtlayabiliriz. Evliya Çelebi *Seyyahatnamesi*'nde,İstanbul'dan Bursa ve Malatya'ya dek sık sık genel toplantılarda, şenliklerde saatlerce "Hüseyin Baykara Fasılları" edildiğini yazmaktadır. Ancak herkesçe bilindiği gibi, bunun üzerine yeterli bilgi vermemiştir. Kimine göre bu bir musiki dinletisidir. Nitekim Bursa'daki kahvehaneleri anlatırken, bunları her gün üç kez "mutriban-ı hanendegan"ın sunduğunu belirtmekte; buna karşılık, Kağıthane'yi anlatırken ise "Hüseyin Baykara sohbeti ederler" demektedir. Bir kitabımızda bir yorumla Hüseyin Baykara fasıllarının söyleşmeli (içinde müzik de bulunan) bir anlatı gösterimi olabileceğini göstermeye çalışmıştık.[7] 1926'da Taşkent'te Sultan Hüseyin Baykara ile baş veziri

Aşağıda, Kaşgar'da bir hikâye anlatıcı (yayın tarihi 1874).

Yanda, 19. yüzyılda Cezayir'de bir hikâye anlatıcı.

büyük şair Ali Şir Nevâi arasındaki hikâyenin metni basılmış. 1941'de Abdülkadir İnan *Gül ve Ali Şir* başlıklı bu romantik hikâyeyi *Ülkü* dergisinde yayınlamıştır. Yer yer anlatıya, yer yer manzum söyleşmeye dayanan bu hikâyeyi bir âşıkın yardımıyle derlemiştir. Hikâyenin baş kahramanları Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâi'dir. Hikâyenin içindeki manzum söyleşmelerin bir kesimi, Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâi arasında yürütülmektedir. Buradan hareketle, bu iki tarihî kişi arasındaki yarı gerçek yarı söylence söyleşmeli hikâyelerin başkaları da bulunduğu, bir zincir-hikâye kümesi oluşturduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Her kültürde hikâye anlatanlar birden çok türe ayrılmaktaydı. İran'da günümüze kadar uzanan bir hikâye anlatma geleneği vardır. 16. yüzyılda Sultan Hüseyin Vaiz Kâşifi'nin bir yazması British Library'de bulunan *Fütüvvet-name-i Sultani*'sinde, bu gelenek üzerine çok zengin bilgi buluyoruz. Burada gösterimler üç ana bölüme ayrılıyor. Söze dayananlar, güreşçilik ve canbazlık son olarak da kuklacılık gibisinden gösteriler. Burada bizi ilgilendiren, söze dayananlar *(ehl-i sühan)* üç alt bölümde toplanmaktadır. Bunlardan *meddahan*, gazel okuyanlar *(gazel-han)* ve su sunanlar *sakkayan* birinci bölümde toplanır. İkinci bölümde peygamberlerin ve evliyaların özelliklerini anlatan *havas-guyan* ile ikincil anlatıcılar *besatendaz* adını alır. Üçüncü bölümde hikâye anlatanlara *kıssahan*, efsane anlatanlara *efsane-guyan* denilir. Bunlardan herbiri kendi içinde bölümlere ayrılıyor. Örneğin meddahlar arasında peygamber soyunu övenler olduğu gibi, manzum olarak başka bir şairin yazdıklarını okuyanlar vardır. Bu kümelemeden başka, Kâşifi'nin eseri hikâye anlatanların araçlarını, onların niteliklerini belirtmektedir.[8]

19. yüzyıldaki Mısır'ın günlük yaşamı, folkloru, inançları üzerine en önemli kaynaklardan biri sayılan eserinde Edward William Lane de Mısır'daki hikâye anlatanlara üç uzun bölüm ayırmıştır.[9] Bu üç bölümde üç değişik tür hikâye anlatı ve anlatı dağarcıkları üzerine bilgi vermektedir. Bunlardan birincisi, sayıca en çok olan ve en çok tutulanıdır. Şair denildiği gibi, Ebu Zeyd'in yaşamından oluntular sundukları için *Ebu Zeydiye* de denilir. Sayıları Kahire'de elliye varan yalnızca Ebu Zeyd üzerine hikâyeler anlatırlar. Şair'ler belleklerinden hiçbir metne bağlı kalmadan okur-

Aşağıda, Hotan'da bir hikâye anlatıcı. Yanda, günümüzde İran'da bir nakkali.

lar, birkaç dizede bir telli çalgılarından bir iki ses çıkarırlar. Bunlar içinden kimi Hilâli, Zughbî, Ziynetî kabilelerinin kahramanlarının hikâyelerini anlattıkları için, bunlara *Hilâliye, Zughbeyiye, Ziynetiye* de denilir.

Lane'nin üzerine bilgi verdiği ikinci tür anlatılar ise, *Muhaddit* adını almakta, Kahire'de sayıları otuzu bulmaktadır; başlıca hikâye dağarcıkları Ez Zahir'in yaşamı üzerinedir. Üçüncü türe gelince, bunlar sayıca daha az olup, Antar'ın serüvenlerini anlatmalarından dolayı kendilerine *Antari* denilmektedir. Bunlar daha çok bir kitaptan okurlar, manzum kesimlerini de şarkı gibi söylerler, fakat eşlik çalgısı (rebab) kullanmazlar. Bunlar ayrıca *Siret el Mücahidin* savaşçıların hikâyelerini, *Seyf el Yezel, Binbir Gece Masalları, Zül Hiomme*'den anlatırlar.

Lane'in verdiği bu bilgilerde ilgimizi çeken bir konu, metinsiz-metinli hikâye anlatımı ayrımıdır. Bunu başka kültürlerde de buluyoruz. Örneğin, Türkistan ve Orta Asya'daki gözlemlerini yayımlamış iki yabancı Semerkand'da gördükleri profesyonel hikâye anlatıcılarının iki tür olduğunu belirtiyorlar. Bunlardan eğitimsel ve güldürücü hikâyeleri ayakta anlatanlara *meddah* denildiğini, bunların metinsiz okuduklarını, buna karşın *risaleci* denilen ikinci türdeki anlatıcıların, yere bağdaş kurup otururak masal ve efsaneleri iki telli bir çalgı eşliğinde manzum okuyanlar olduğunu bildirmektedirler. Bu iki yabancı tanık, ayrıca anlatıcıların izleyicilerin tepkisini düzenlediklerini, karşılarında uzakça bir yerde iki genç bulunduğunu, gösterim boyunca bunların sık sık hakkın var, doğru, aferin gibi ünlemlerle anlatıyı desteklemekle görevlendirildiklerini belirtiyor. Başlıca hikâyeleri de Semerkand'ın efsanesi olup, birçok eski binayı yaptırmış olan Buharalı Emir Abdullah üzerinedir. Bunların anlattığı bir başka efsane üzerine de, ayrıca bu iki tanık bilgi vermektedir.[10]

Hikâye anlatanların bir başka türüne İran'da rastlıyoruz. Genel anlatıcılar *nakkali* adını alırken bu türe *rovzehan* denilmektedir. Bunlar dinsel nitelikte anlatıcılardır. Özellikle Muharrem'de her gün *rovzehan*'lar minbere çıkarak buradan halka mersiyeler okurlar. Konu hep Kerbelâ şehitleri üzerinedir. Konuya ayrıntılarıyla girememekle birlikte, bunun üç değişik anlatıcı ile üç aşamada olduğunu belirtebiliriz. Önce *ruzehan* yukarıda belirtildiği gibi, yüksekçe bir mimberde anlatısını bitirdikten sonra, minberin

aşağı basamaklarına oturur. Oğlu ile birlikte iki şiir daha okuduktan sonra, minberin önünde ayakta duran bir meddah Kerbelâ şehitleri üzerine uzun bir ağıt okur. Bundan sonra da bir vaiz vaz'eder ve şehitlere uzun bir ağıt okur. Bunlardan sonra orada bulunanlar, ülkeye ve hükümdara dua eder. Sonra herkes ayağa kalkar, bir kişi *Ziyaretname*'yi okur. Herkes kıbleye döner, biri Hazret-i Hüseyin üzerine bir mersiye okur, bundan sonra Meshed yönüne dönülerek İmam'a seslenilir. Ancak bu yalnız *ruzehan*'ların tekelinde olmayıp, *nakkali*'ler ve yukarıda sözünü ettiğimiz *perdedari*'ler de Kerbelâ şehitlerinin oluntularına yer verirler. Anadolu'nun özellikle Doğusunda da Muharrem'de bu tür gösterimler düzenlenir. Eskiden Osmanlılarda şairlerin bu konuda yazdıkları yarı dramatik nitelikteki *Maktel*'lerin de halka okunduğu üzerine ipuçları bulunmaktadır. Nitekim Mesnevi biçiminde *maktel-i Hüseyn* yazmış olan 16. yüzyıl şairi Lâmii Çelebi'nin bu eseri topluluk önünde okununca Bursa'nın etkili bir softası olan Molla Arab'ın böyle kutsal bir konunun toplulukta okunmasının yakışıksız bir davranış olduğunu söylemesi üzerine, Lâmii Çelebi Bursa'nın ileri gelenlerini bir camiye çağırmış. Eser burada okunmuş, orada bulunanlar öylesine duygulanıp gözyaşlarını tutamamışlar ki, sonunda Molla'nın haksız olduğu kanısına varılmış.[11]

İslâm ülkelerinde, ister Özbekistan'da *hulki hikâye*, ister Tunus'taki *fdaui*, ister Türkiye'deki *meddah* veya Mısır'daki *şair* olsun, bunların toplum içindeki işlevi topluluğa bir gösterim sunup onları eğlendirmekten de çok daha önemlidir. Masallar, hikâyeler, destanlar, efsaneler kısaca *mythos* bir toplumdaki değer yargılarının, inançların, bireyin içinde bulunduğu toplumla ilişkisini, ona olan sorumluluğunu düzenleyen bir değerler bütünüdür. Toplum dinamizmini düzenler. İşte kuşaklar boyunca bu değerli mirası sürdürenler bu hikâye anlatıcılarıdır. Araplarda erken çağlarda çok az sayıda kimse okuma-yazma biliyordu. Erken Arap şairi Kays'ın da okuma yazması yoktu. Böylece kitabın yerini hikâye anlatan *ravi*'ler yüklenmişti. *Ravi*'ler şairleri iyi tanıyorlardı. Daha sonra Şam'da Halifeliğin yerleşmesiyle, *ravi*'ler bir çeşit kentli şiir bilgini olmuşlardı. Bunlardan 8. yüzyıldan *ravi* Ebul Kasım Hemmad'ın bir oturumda eski şairlerin iki bin dokuz yüz kasidesini okuduğu bilinmektedir. Bu yalnızca bellek işi değildi, her duruma göre gerekli bir alıntıyı bulup anında söyleyebilirlerdi. 1007 yılında ölen Al Hemedanî,belleğinin gücü kadar doğmaca yaratmakta da ustaydı. Ortaya çıkardığı tür dramatik nitelikteydi. Bir de yapıntı ikinci bir kişiyle zaman zaman buluşup, bu buluşmalardan sonra bunların öyküsü anlatılırdı. El Hemadani bunlara *Makamat* adını vermiş, bunlardan dört yüz kadar parça yaratmıştı. Böylece iki yapıntı kahramanı olan bu parçalar, Arapçanın söz ve söz sanatının başyapıtları kabul edilir. El Hemadani'nin *makama*'larından *El Medririyye*, tek perdelik dramatik bir oyun gibidir. Ondan sonra gelen ve Hemadani'yi taklit eden Hariri (1054-1122)'nin makama'ları ise taklit ettiği El Hemadani'ye göre üslûbu bakımından daha sönüktür.

İslâm ülkelerinde hikâye anlatıcılarının anlatı dağarına gelince, İran'da (bir bakıma Türkiye'de de en önemli kaynak, Firdevs'in *Şehname*'sidir. Her *nakkali* ustasından öğrendiklerini ve onun kendisine emanet ettiği yazma metinleri (ki, buna *tumar* denilir) üzerinde çalışıp ustalaştıktan sonra, kendi buluşlarını, çeşitlemelerini ekler. Bu tumar'ların loncadan olmayanların eline geçmemesine özen gösterilirdi. Bunların içinde *Şehname*'yi otuz üç yıl boyunca aynı çayhanede tümüyle anlatanların olduğu söylenmektedir. *Şehname*'nin yanı sıra İran nakkali'sinin dağarcığında *İskendername, Garsapsname, Samname, Ebu Muslimname, Şamhak-ı Ayyar*, Nizami'nin *Hamse*'si ve özellikle *Hüsrev ve Şirin* vardır. Türkiye'ye gelince, hem Arap hem İran kaynaklarından yararlanıldığı gibi, yerli kaynaklar ve ayrıca meddahların kendi yarattıkları hikâyelerle oldukça zengin bir dağarcık oluşturulmuştur. Bu arada İslâm dünyası içinde en önemlisi, en yaygını *hamzaneme*'dir. Gerçek kişilik olarak Hamza Muhammed'in dayısıdır, İslâmı ilk kabul edenlerden olup, yiğit bir savaşçıdır. Özellikle İranlıların elinde bu zincir küme çok geliştirilmiştir. Büyük bir olasılıkla Türkiye'de de İran çeşitlemesi kullanılmaktadır, dev bir destandır. Etkisi Hindistan, Malezya, Endonezya'ya kadar uzanmaktadır. Ayrıca Malezya ve Endonezya'da yalnız hikâye anlatılarında değil, fakat gölge oyunu gibi başka gösterim türlerinde de önemli ölçüde başvurulur. Emir Hamza'nın serüvenleri Avrupa'ya uzanır, kimi oluntular örneğin Endülüs'te geçer. Bir kitabımda iki önemli kaynaktan *Hamzaname*'nin Türk meddahlarınca 16. yüzyılda ne kadar tutulduğunu göstermeye çalışmıştım. Bunlardan biri bir Ebussut Efendi Fetva'sı[12], öteki ise Lâtifi'nin 16. yüzyıl İstanbul'unu anlatan *Evsaf-ı İstanbul*'udur.[13] Ancak elde bulunan hikâyeler yazma ve basma olarak daha çok okumak içindir. Ne yazık ki, İran'daki tomar'lar gibi bizde meddahların kullandığı metinler önörgü biçiminde değildir. Ancak bir durum dışında. İlk baskısı 1969'da yapılan *Geleneksel Türk Tiyatrosu* kitabım üzerinde çalışırken, İstanbul'da bir raslantı sonucu bulduğum bir yazmanın içinde bir ayrı kesimde 18. yüzyıldaki meddahların pek çok hikâyesinin öngörüsü, ayrıca kimden duyulduğu da gösterilerek veriliyordu. Hemen mikrofilmini çektirerek, bu çeşit güç elyazılarını okumakta usta olan bir dostun yardımıyla inceledim ve kitabıma hepsinin başlığını koyup, bunlardan yalnız birinin tam metnini olduğu gibi aktardım. Yıllar sonra doştum Özdemir Nutku meddahlar üzerine çalışırken mikrofilmi kendisine verdim, o da

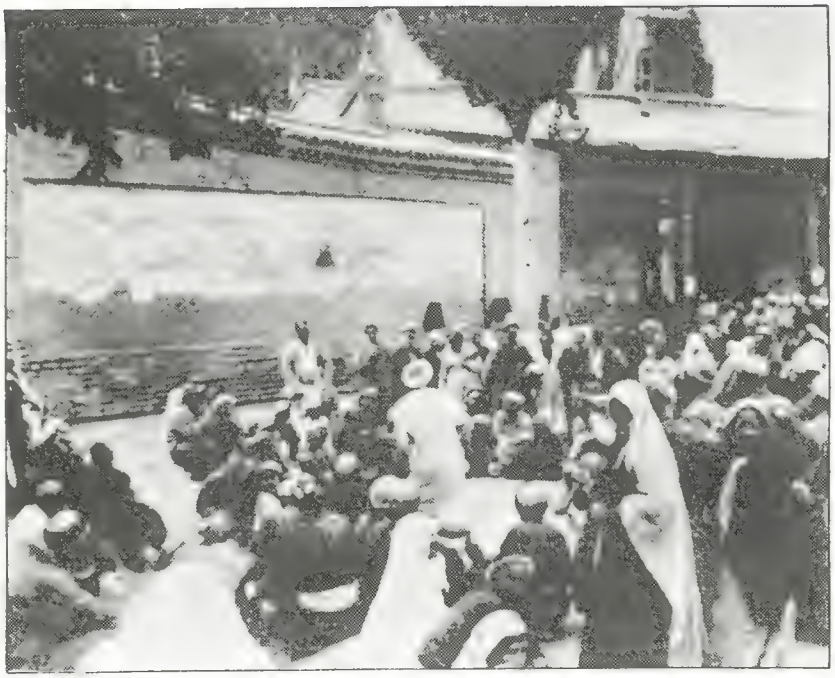

Yukarıda Kargalık'ta bir hikâye anlatıcı.
Aşağıda Marakeş'te bir meddah gösterimi.

bu önörgülerin tümünü yayınladı.[14] Bu arada gene 18. yüzyıldan bir yabancının kitabında meddahlar üzerine bilginin yanı sıra meddahların dağarcıklarından beş altı hikâyenin önörgüsünü buldum.[15] Bunu da öteki yeni kaynaklarla birlikte, ilerde yayına hazırladığım ve bütün İslâm ülkelerindeki hikâye anlatma geleneğini inceleyecek kitabıma sakladım. Zaten tüm İslâm ülkelerini, onlardaki türleri, anlatış biçimlerini, kurallarını, hikâye dağarlarını, ayrıca bizdeki ve Azerbaycan'daki âşıkların anlatıya dayanan gösterimleriyle Kırgızlarda, Özbeklerde, Afganistan'da ve Tacikistan'daki karşılıklarını burada inceleme olanağı yoktur. Bu yazı yalnızca tadımlık bir sunuştur.

[1] M.Fuat Köprülüzade, "Meddahlar" *Türkiyat Mecmuası* I, 1925 s.1-45, ayrıca aynı derginin II. sayısında yazar buna bir ek yaptığı gibi *İkdam* gazetesinin 7, 15, 24 Nisan ve 6 Mayıs 1922 günlü sayılarında yazılar yazmıştır.

[2] Özdemir Nutku, *Meddahlar ve Meddah Hikâyeleri,* Ankara 1977.

[3] Bu konuda iki incelememiz yayınlanmıştır: "İslam Ülkelerinde Geleneksel Tiyatrodan Batı Tiyatrosu'na Geçiş", *Ulusal Kültür,* 6 (1979) s.65-118; ayrıca "İslam Ülkelerinde Doğmaca Halk Komedyası", *Devlet Tiyatrosu* dergisi I (sayı 70, 1981), II (sayı 71, 1982).

[4] Annemarie von Gabain, *Maitrisimit. Fascimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddistischen Vaibgasika-Schule,* Wiesbaden 1957, s.19 ve 29-30.

[5] Evliya Çelebi, *Seyyahatname,* Dersaadet 1314, I, s.611.

[6] *Fütüvvetname'yi Sultanî* (yayına hazırlayan ve önsöz M.Mahcub) Tahran 1350, s.102-103. Ayrıca bkz. Metin And, "İslam Folklorunda Muharrem ve Taziye", *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı,* 1976, sayı III, s.12-13.

[7] Evliya Çelebi'den alıntılar ve yorumumuz için bkz. Metin And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları,* Ankara 1982, s.205.

[8] Bunun eksik British Museum'daki yazmasından özet için bkz. Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* Ankara 1969, s.71-72. Bunun 6 nolu notta gösterilen baskısı henüz yayınlanmamıştı. Baskıya hazırlayan yazar ayrıca *Fütüvvetname*'nin meddahlarla ilgili bölümünü Fransızca bir yazısında özetlemiştir. Bkz. Mohammad Ja'far Mahdjoub, "Le conteur en Iran", *Objets et Mondes,* cilt XI/1 İlkbahar 1971, s.159-170.

[9] Lane'in kitabının ilk baskısı 1860'da yapılmıştır. 1908'de Everyman Library yeni baskısını yapmış olup, bizim başvurduğumuz 1954 baskısıdır. Bkz. E.W.Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians,* Londra 1954, s.397-431.

[10] F.H.Skrine&E.D.Ross, *The Heart of Asia,* London 1899, s.401-402.

[11] Bu konuda bkz. Metin And, "Eski Edebiyatımızda Yarı Dramatik Bir Tür: Maktel", *Milliyet Sanat Dergisi,* sayı 2, Mart 1980. Ayrıca bkz. Metin And "The Muharrem Observances in Anatolian Turkey", *Ta'ziyeh. Ritual and Drama in Iran,* New York University Press 1979, s. 249.

[12] And, Geleneksel... s.22-23.

[13] *A.g.e.,* 45.

[14] Nutku, *a.g.e.,* s.177-223. İngilizcesi için bkz. Özdemir Nutku, "Original Turkish Meddah Stories of the Eighteenth Century", *Studies in Turkish Folklore* (ed. by İlhan Başgöz&Mark Glazer) Indiana University Turkish Studies no. 1, 1978, s.166-183.

[15] [J.Potocki] *Voyage en Turquie et en Egypte fait en l'année 1784,* Varşova 1788, s.22-73.

Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?

ORHAN KOLOĞLU

Bütün tarih kitapları ve İttihatçıların anıları, İkinci Meşrutiyet'in ilânını sağlayan eylemi hızlandıran olayın, İngiltere Kralı Edward ile Rus Çarı Nikola'nın 1908 Haziranı'nda Baltık denizindeki Reval (şimdiki Tallinn) kentinde buluşmaları olduğunda birleşirler.

İttihatçılara ait en son yayınlanan anı kitabı da (Cemal Kutay, *Mehmed Şeref Aykut*, İstanbul, 1985) bu genel kurala bağlı kalarak, Selânik'teki genel yönetimin, kendilerini bir buçuk ay sonra eyleme sürükleyen "Reval buluşması kararlarını" nasıl algıladığını şöyle özetlemektedir:

"İki gündür Reval limanında Rus Çarının yatında görüşmekte olan İngiltere Kralı ile Çar, devletimizin taksimi üzerinde anlaşmaya varmışlar. Karadeniz ve Boğazlarda hâkimiyet Rusya'ya bırakılıyor. Balkanlarda Slâv Birliği kabul ediliyor. Romanya Rusya'nın nüfuz mıntıkasına giriyor, buna mukabil Mısır, Sudan, Basra'ya kadar Irak İngiltere'nin oluyor, Rusya İngiltere'nin Akdeniz'deki mutlak hâkimiyetini kabul ediyor, Trablusgarb İtalya'ya veriliyor, Fransa Suriye ile Lübnan'ı alıyormuş..."

Özetle söylenirse, İttihatçılara göre, Reval buluşması, Osmanlı devletinin paylaşılmasını kesin karara bağlamış ve Temmuz'daki ayaklanma girişimleri bu inanca dayanarak yapılmıştır.

Reval buluşmasında gerçekten bir paylaşma kararı alınmış mıdır? Daha doğrusu Reval'de neler konuşulmuştur?

Londra'daki Public Record Office'de, FO/371-517 sayılı dosyada Reval görüşmelerinin zabıtları ve bu buluşmanın değişik ülkelerde yarattığı yankılara ait belgeler topluca bulunmaktadır. Reval'in içyüzü üzerindeki bu araştırmamızı doğrudan doğruya o dosyadaki belgelere dayamaktayız.

İki hükümdar Reval'e yanlarında üst düzeyde siyasal uzmanlarla gelmişlerdir. Özellikle Çar'ın yanında üç bakan, Isvolsky, Stolypin ve Dikov vardı. İngiliz Kralı'nın ise Başbakan Asquith ve Dışişleri Bakanı Grey'i yanına almamış olması dikkatlerden kaçmamıştır. Buna karşılık İngiliz Orduları Genel Müfettişi Sir John French, Birinci Deniz Lordu Amiral Sir John Fisher ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Charles Hardinge geziye katılmışlardır. Rusya'da Çar'ın politik kararlarda son kişi olmasına karşılık İngiltere'de hükümetin onaylamadığı bir politik kararın geçerliliği zayıftı. Kral Edvard'ın yanındaki uzmanlar arasında siyasal karar verecek nitelikte kimsenin bulunmaması bu açıdan önem taşıyordu.

İLK YANKILAR

Konu, Fransız Cumhurbaşkanı Fallières'in Londra ve Rusya gezilerinden sonra "İngiliz Kralı da Rusya'ya gidecek" şeklinde dünyaya açıklanınca birdenbire İngiltere'de siyasal bir tartışma niteliğini kazanmıştı. Sorun Avam Kamarasına getirilmiş ve Başbakan Asquith gezinin niteliğini şöyle açıklamıştı (*Times*, 27.5.1908):

"Rus İmparatoru tahta çıktıktan sonra ülkemize geleneksel ziyaretini yapmıştı. Bu ziyaret şimdiye kadar iade edilmedi. Ayrıca Kralımız da tahta çıkışından sonra hükümdarların yapması geleneksel olan ziyaretini diğer Avrupa Devlet Başkanlarına yaptığı halde oraya yapmamıştır. Ayrıca Kral ve Kraliçemiz yeğenleri olan Rusya İmparator ve İmparatoriçesini de yedi yıldan beri görmek fırsatını bulamamışlardır. Mutlu bir rastlantı ile iki ülke arasında şu sıradaki ilişkilerimizde böyle bir buluşmayı gereksiz kılacak bir durum da yoktur (alkışlar). Buluşmanın iki ülkenin dış ilişkileri üzerinde ancak iyi bir yankısı olabilir ve iki ülkenin de iç işleriyle bir ilişkisi ya da bir etkisi bulunamaz; ve bu tür düşüncelere bağlanmaya çalışılması da arzu edilmez (alkışlar)."

Leeds milletvekili O'Grady'nin, Duma (Rus Parlamentosu) üyelerinden 150'sinin Çar tarafından sürüldükleri Sibirya'da ya da cezaevlerinde zincirli bulunduklarını Başbakanın bilip bilmediği, dolayısıyla bunun gezinin bir devlet ziyareti ve temsilî niteliğini taşımaması için Kral nezdinde girişimde bulunulmasını gerektirip gerektirmeyeceği yolundaki sorusu meclisi karıştırdı. Asquith sert şekilde ekleyecek başka şeyi olmadığını söyledi. O'Grady ve J.Ward yanıtı yetersiz buldular, gezinin iptalini, hiç olmazsa özel niteliğe çevrilmesini istediler, fakat kabul edilmedi. Muhalefet ve sözcüsü *Daily News* gazetesi bu konuda yoğun bir kampanya sürdürdü.

Solda, İngiltere Kralı Edward, sağda, Rus Çarı Nikola

Rusya'da hem liberal hem de muhafazakâr basın haberi iyi karşıladılar ve çok önem verdiler. Bunun Fransız-Rus anlaşmasını tamamlamak anlamı taşıdığını belirttiler (Sen Petersburg'daki İngiliz elçisinin 2.6.1908 raporu).

Bu eğilim Fransız basınında da aynen görüldü. 1870'den beri Almanya korkusu ve kini ile yaşayan Fransa, Üçlü İttifaka karşı (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) kendi ittifakının kurulmasının mutluluğu içindeydi.

Gezi haberini Almanya'nın ağırbaşlı ve büyük tirajlı basını normal karşıladı. Rus-Alman imparatorlarının buluşmasından nasıl önemli sonuçlar çıkmamış ise, bundan da önemli bir sonuç beklenmemesi gerektiğini savundular. Hattâ Sen Petersburg'da Almanca yayınlanan ve özellikle Rusya yönetici çevrelerini etkileyen iki gazete bile buluşmanın önemsenmemesi gerektiğini savundular. İşi abartan Angloman'ların propagandalarını eleştirdiler. Buna karşılık, olay şovenist ve spekülasyon arayan küçük basına malzeme oldu. Örneğin Pan-Germenist *Leipziger Neueste Nachrichten* "İngiltere Rusya'nın Pan-Slavist emellerini destekliyor... Fas ve Makedonya sorunları yeni üçlü grup tarafından her bir üyesinin yararı ve Almanya'nın zararı ve prestijinin aleyhine çözümlenecek" diye yazıyordu (İngiltere'nin Berlin, Sen Petersburg ve Dresden temsilcilerinin 27, 28 Mayıs ve 2 Haziran raporları).

Buluşma haberine en sert tepkinin Avusturya'dan geldiği gözleniyor. İngiliz diplomatlarının "Berlin'in çok etkisi altında" diye niteledikleri ünlü *Neue Freie Presse* (6.6.1908) Rusya'nın "Alman düşmanlarının merkezi ve otonomi ve bağımsızlık politikası aracılığıyla Makedonyadaki Hıristiyanların Slavofil eğilimlerine destek olduğu için İngiltere'ye yaklaştığını" ileri sürüyordu:

"[Buluşmada] gerçekleştirilecek olan, Makedonya sorunu üzerinde geçici bir anlaşmadır... Evvelce bu konuda bizimle anlaşan Rusya şimdi İngiltere'yle anlaşıyor... Ama unutmamalıdır ki, biz Balkan yarımadasına herkesten daha yakınız. Biz olmadan hiçbir Balkan politikası gerçekleşemez... Yaşamamız için gerekli ekonomik nefes alma alanımızdaki her türlü daraltmayı önlemekle ilgiliyiz."

Viyana basını konuyu bol bol tartışıyor, bunun Balkanlardaki Avusturya prestiji ve ekonomik çıkarlarının sonu olduğu vurgulanıyordu. Diğer yandan anti-Alman bir cephenin oluşturulduğunda ısrar edilip, Almanya'yı kışkırtmak için büyük çaba sarfediliyordu (İngiliz elçisinin 6 ve 7 Haziran raporları).

NELER GÖRÜŞÜLDÜ?

Hükümdarlar arası görüşmelerde konuların genel çizgiler içinde kaldığı anlaşılmaktadır. İngiltere-Rusya dostluğu, Almanya ile ilişkiler, Baltık-Kuzey Denizi sorunları ele alınmıştır. Buna karşılık, Rus Dışişleri Bakanı ile İngiliz Müsteşarının görüşmesinde ayrıntılara girildiği görülüyor. İngiltere'ye dönüşten sonra kaleme alındığı anlaşılan Sir C.Hardinge'in "görüşmelerin zabıtları"nda şunlar belirtiliyor: (17.6.1908 tarihli.)

"[1'inci konu olarak] Makedonya reformları çok uzun tartışmalara yol açtı ve Bay Isvolsky'e Rusya'nın İngiltere ve Almanya karşısındaki genel politikasını açıklamak olanağını sağladı... Isvolsky'e göre Makedonya sorunu, basında da görülebileceği gibi, Rus kamuoyunda çok dikkatle ve ilgiyle izleniyor... Önce biz anlaşalım, sonra Sultan'a kabul ettirilir, ama Almanya ve Avusturya buna karşı çıkacaklar ve zorluklar belirecektir kanısında... Rusya'nın Almanya'yı gücendirmemeye çalıştığı, Almanların Rus basınından şikâyetçi olduğu [anlaşılıyor]... Bu yüzden Makedonya işinde yavaş gidilmesi yanlısı, ipi koparmadan gerecek formülü arıyor.

Makedonya'da jandarma görevlilerinin, sultanın prestijini de zedelemeden Genel Müfettiş tarafından atanması tartışmasında, Iskolsky buna taraftar olduğunu belirtti... Hattâ Almanya ve Avusturya'yı buna ikna etmiş olduğu havasında... Yabancı jandarma subaylarına, çetelere karşı daha geniş yetki verilmesi yanlısı...

İkinci konu: İran işlerinin tartışmasına uzun zaman ayrıldı.

Üçüncü konu: Afgan hududu.

Dördüncü konu: Girit Adası.

Beşinci konu: Balkan Demiryolu konusunda Isvolsky'nin görüşleri Avusturya ile çatışıyor. Avusturya'-

> "Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Alman-Yahudisi basını, Çar ile Kral Edward'ın görüşmesini status quo'ya karşı bir komplo olarak nitelemeyi ve burada, Sultan'ın hükümranlığına ve toprakları üzerindeki yönetim otoritesine karşı bir saldırı görmeyi yeğ tuttular. Selânik ve Makedonya'nın Abdülhamid karşıtı Genç Türk suikastçılarına toplanma yeri hizmeti gören bütün özel farmason localarında, Reval buluşmasının Avusturya-Alman versiyonu yayıldı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit eden felâkete karşı hazırladıkları eylemi hızlandırmaları öğütlendi."
>
> Bertrand Bareilles, *Constantinople - ses cites Franques et Levantines; Pera-Galata-Banlieu* (Paris, 1918), s. 316-17'de *Times*'ın Viyana muhabiri Steed'in *La Monarchie Austro-Hongroise* adlı kitabından aktarıyor.

nın Makedonya'nın Germenleştirilmesini istediğini ileri sürdü.

Ve Hardinge özellikle şunu ekliyor: "Beni Makedonya sorununa, bana verilen yetkiden daha çok sokmak istedi."

Bu zabıttan da anlaşıldığı gibi, ortada bir anlaşma yoktur. Genel durum hakkında ve her konuda ayrı görüş yansıtmak bahis konusudur. Rusya buluşmaya daha yetkili bir kadroyla gelmiş ve İngiltere'yi kendi çizgisine çekmeye çalışmıştır. İngiltere ise, hiçbir vaadde bulunmadan görüşleri dinlemiştir, esasen Reval'deki kadrosu karar verecek kadro değildi, karar vereceklere bilgi ulaştıracak bir kadroydu.

KAMUOYUNA NASIL YANSIDI?

Şimdi de, buluşmadan sonraki yankılara bakalım!

İngiliz hükûmeti ve basının gayet ihtiyatlı davranışına karşılık Rus basını kapsamlı bir anlaşmadan bahsetmektedir. *Sen Petersburg Borsa Gazetesi*'ne göre "Kral Edward'ın sözleri Makedonya işinde İngiltere ile Rusya'nın yönetiminde mutlu ve kalıcı bir çözüme varılması isteği anlamını taşımaktadır."

12. Haziran tarihli *Retch* gazetesi ise başyazısında Makedonya konusunda kesin bir anlaşmaya varıldığını belirtiyor:

"Henüz ayrıntılar bilinmiyor ise de, malî reformlar ve jandarma konusunda kararlara varıldı. Eğer amaç sadece Makedonya'da düzeni sağlamak ise, İngiliz önerileri temelinde bir çözüme varılmasında zorluk çıkmaz... Türk askerinin çekilmesinin Hıristiyanlar arası anarşi yaratacağı sanılarak imkânsız olduğu inancı tamamen yanlıştır. Aksine bu talihsiz diyarda Türk etkisinin sona ermesi bir barış dönemini başlatacaktır."

Yine de bu gazete, Almanya ve Avusturya'nın da katılacağı bir kongre ile işe yaklaşılması gerektiğini anımsatmakla alınmış bir karar bulunmadığını ortaya koyuyordu (İngiliz elçisi raporları, 14 ve 16 Haziran.).

Alman basını ise, Reval'de herhangi bir anti-Alman anlaşmanın bahis konusu olmayacağı yolunda Rus hükûmetinin verdiği güvence yerine, yayınlanan bir yarı-resmî bildiri ile konuyu büyük bir soğukkanlılıkla ele almıştı. *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*'un ve ondan bütün basının aktardığı bildiri, barışın tezinin egemen olduğunu ve olsa olsa Makedonya reformları ve İran'daki güçlüklerin aşılması için bir yakınlaşmanın bahis konusu edilebileceğini belirtiyorlardı (Berlin, 11 Haziran).

İngiliz elçi raporlarında ısrarla belirtildiği gibi, Alman Dışişleri, Almanya'ya karşı bir oluşum bulunmadığını kanıtlamak için büyük bir çaba sarfetmiş ve bunda başarılı da olmuştu. Sadece İngiliz politikasına güvensizlik duyanlar, Makedonya reformları yolu ile Rusya'nın İngiltere'nin de desteğini sağlayarak Sultanı vurmak ve İstanbul'daki Alman etkisini yok etmek isteğine dikkatleri çekiyorlardı. Balkanlarda Avusturya, İstanbul'da ise Almanya'nın yerinin yeni üçlü grup devletlerince alınması olasılığı bir kısım basının başlıca endişe konusu olmuştu (İngiltere, Berlin ve Münih temsilcileri raporları, 12 ve 13 Haziran).

Avusturya basını ise buluşmanın bir savaş havası taşıdığı temasını en ısrarla işleyendi. *Neue Freie Presse* "Bismark'ın su içinde çalkalanan ve kabarcıklar yaratan barut" hakkındaki sözlerini anımsatıyordu ve buluşmadan "dünya barışını tehlikeye düşürecek oluşumlar belirebileceğini" yineliyordu. Bu gazete, konuya Alman çıkarları açısından bakmakta çok inatçıydı. İstanbul'da bir zamanlar İngiliz, sonra Rus, şimdi de Alman etkisinin büyüklüğünü anımsatıp, bu dengeye bir değişiklik getirme istemlerinin "dünya politikasını en vahşi kargaşalığa atabileceğini" yazıyordu. (İngiliz elçisi raporu, 12 Haziran.)

İTTİHATÇILARIN HABER KAYNAKLARI

Makedonya ve Selânik'teki İttihatçıların haber kaynakları ikiydi.

Birincisi, özellikle yabancı postalar kanalıyla ellerine ulaşan, bazan de serbestçe satılan Avrupa gazeteleriydi. Bunlar o dönemin gazetecilik anlayışı uyarınca, dünyanın değişik yerlerindeki tepkileri kısa özetler halinde verirlerdi. Hattâ kendi görüşüne aykırı bile olsa bu tepkiler yansıtılırdı. Dolayısıyla sadece bir Fransız gazetesini izlemek bile -en çok satılan ve okunan, Fransız gazeteleriydi- İngiltere'den Almanya'ya, Rusya'ya, Avusturya'ya kadar bütün tepkileri öğrenmeye yeterliydi. Niyazi Bey'in ve diğer birçok İttihatçının anıları, Reval görüşmesinin kendilerine basın tarafından, tam bir paylaşma antlaşmasının imzalandığı şeklinde yansıtıldığını göstermektedir. Anlaşıldığına göre, başta Avusturya basını olmak üzere bir kısım Alman ve Rus basınının yazıları bu konuda çok etkin olmuştur.

İkinci haber kaynağının ise, Makedonya'daki yabancı konsoloslar olduğunu Mehmed Şeref Aykut'un anılarından anlıyoruz:

"Biz Reval kararlarını Selânik'teki Alman Başkonsolosundan öğrendik...

İyi hatırlıyorum: Manyasîzade Refik Beyin evinde akşam yemeğin-

de idik... Trayan Nali, ancak yemeğin sonlarına doğru telaşlı hali ile geldi ve gecikmenin sebebini açıkladı:

— Alman Başkonsolosunun hususi davetini aldım. Bana anlattığını sizlere de intikal ettirmemi istedi. İki gündür Reval limanında Rus Çarı'nın yatında görüşmekte olan İngiltere Kralı ile Çar, devletimizin taksimi üzerinde anlaşmaya varmışlar. Karadeniz ve Boğazlar'da hâkimiyet Rusya'ya bırakılıyor, Balkanlar'da Slav birliği kabul ediliyor, Romanya Rusya'nın nüfuz mıntıkasına giriyor, buna mukabil Mısır, Sudan, Basra'ya kadar Irak İngiltere'nin oluyor, Rusya Londra'nın, Akdeniz'deki mutlak hâkimiyetini kabul ediyor, Trablusgarb İtalya'ya veriliyor, Fransa, Suriye ile Lübnan'ı alıyormuş. Alman Başkonsolosu, anlaşmanın tam metninin ele geçirildiğini, yarın neşredilecek resmî tebliğde detaylar olmamakla beraber "İki hükümdar cihan için huzursuzluk mevzuu olan Şark meselesinin netice-i kati'yeye rabtı üzerinde mutabakata varmışlardır" cümlesinin yer alacağını söylemiş. Alman diplomatı: -Dünyaya duyurulacak tebliğde bu cümlelerin aynen yer aldığını göreceğiz, dedi.

Ömer Naci: -Alçaklar... Ebedî kindar düşmanlarımız... Ne beklenir ki?.. Arkadaşlar, eğer Meşrutiyetin ilânını bu tehlikeye karşı müdafaa, hiç olmazsa tedbir sayıyorsak, vakit geçirmeden ilân etmeliyiz, dedi." (s.138-9)

Vatanın ancak Meşrutiyetin ilânı ile kurtulabileceği üzerinde yarım saat süren Ömer Naci'nin konuşmasından sonra Talât, Ali Fethi (Okyar) Mithat Şükrü de konuştular.

"İlk işimiz, artık saklanılmasında sebep kalmayan ülkenin taksimi kararına karşı her vesile ile burunlarını iç işlerimize sokan ve kendilerine Düvel-i Muazzama dediklerimize, aralarında İngiltere ve Rusya olmadan birer protesto notası vermek oldu." (s.142)

Görüldüğü gibi, görüşmelerde sadece reform konusunun ele alındığı, bir paylaşmanın asla bahis konusu olmadığı, hele Rusya'nın bile böyle bir şeyi çok arzulamakla birlikte, tüm Avrupa devletlerini içeren konferanslar önermekten ileri gitmediği açıktır.

Alman hükûmeti basınının gerginlik yaratmaması için her şeyi yapmış ve kendi ülkesinde buluşmayı doğal bir hareket olarak değerlendirmiştir. Ama aynı Alman hükûmeti, Başkonsolosu aracılığıyla İttihatçıları kışkırtırken, en şiddetli paylaşma haberlerini yaymaktan geri kalmamıştır.

İttihatçıların zaten Avrupa basını aracılığıyla gerginleşmiş olan ortamda, gereksindikleri kıvılcım böylece parlamıştır. Anlaşıldığına göre, bambaşka bir toplantı vesilesiyle de olsa, aynı yoğun kampanya sürdürülmüş olsaydı, artık kıvamına gelmiş olan "Meşrutiyet Patlaması" gerçekleşecekti.

Reval buluşması sadece bir bahane olmuştur.. Bahane haline getirilmiştir.

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

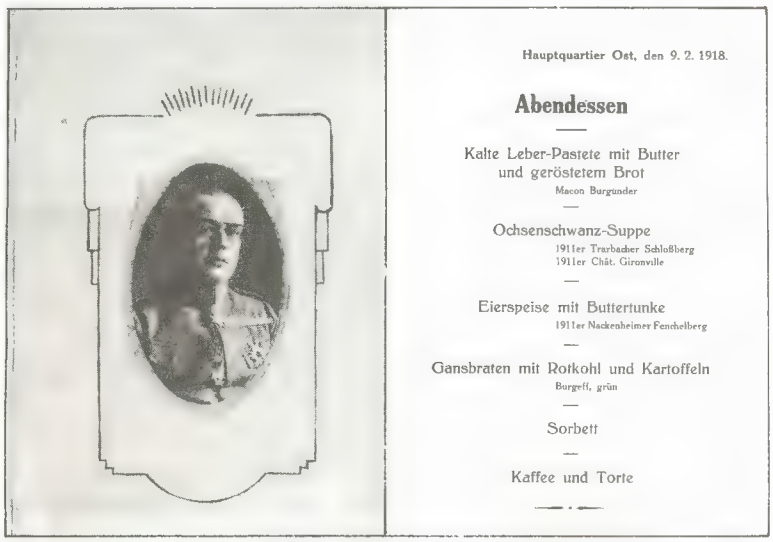

Hauptquartier Ost, den 9. 2. 1918.

Abendessen

Kalte Leber-Pastete mit Butter
und geröstetem Brot
Macon Burgunder

Ochsenschwanz-Suppe
1911er Trarbacher Schloßberg
1911er Chât. Gironville

Eierspeise mit Buttertunke
1911er Nackenheimer Fenchelberg

Gansbraten mit Rotkohl und Kartoffeln
Burgeff, grün

Sorbett

Kaffee und Torte

BREST-LİTOVSK'TAN BİR MENÜ*

Doğu Genel Karargâhı 9.2.1918

AKŞAM YEMEĞİ

Yağlı soğuk ciğerli börek ve kızarmış ekmek
Macon Burgunder Şarabı

Öküz kuyruğu çorbası
1911 Trarbacher Schlossberg Şarabı
1911 Chât. Gironville Şarabı

Soslu yumurta
1911 Nackenheimer
Fenchelberg Şarabı

Kırmızı lahana ve patatesli kaz kızartması
Burgeff, yeşil [sos mu, içki mi?]

Meyveli Dondurma

Kahve ve turta

Selma Göksel Koleksiyonu

* Geçen sayımızdaki Menü'nün açıklamasına bakınız. Listenin ön yüzünde görülen resim, Alman Generali Mackensen olmalı.

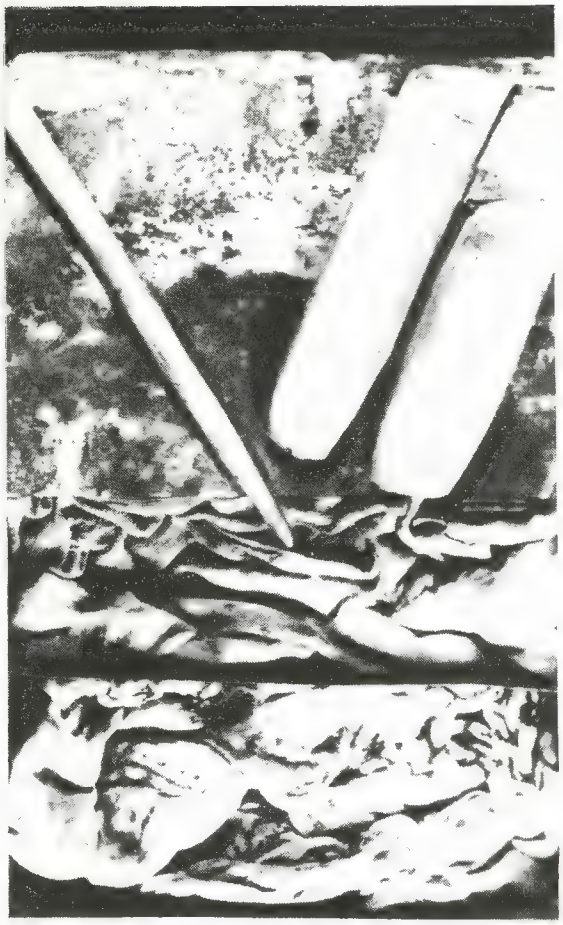

Hacı Duran bin Mehmed'in sünnet kutusu mektup ve belge üst kapağın iç kısmında bulunmuştur. Sağda tahta kıskaç, solda ağaç mil alt kısımda da sargı bezleri görülmektedir.

XIX. Yüzyıl Sünnetçilerinden Hacı Duran Bin Mehmed'in İfadesi

Dr. NURAN YILDIRIM

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi'nde bulunan sünnet kutusu temizlenirken kapağının içine sıkıştırılmış bir zarf bulundu. Üzerinde "Sünnetçi Mehmedoğlu Duran'ın ifade-i nutkiyesiyle fotoğrafı mahfuzdur" yazılı bu zarftan bir mektup ile bir belge çıktı. *Fenn-i Hıtân* eserinin yazarına hitab eden mektup Konya Sıhhiye Müdürü Nazmi imzasını taşımaktadır. Kitap adından hareketle Dr. Rıza Nur'un (1879-1942) bu isimde bir eseri olduğunu ve 1322/1904 tarihinde İstanbul'da basıldığını tespit ettik. Önsözünde Mart 1319/1901 tarihi bulunan *Fenn-i Hıtân*'da Dr. Rıza Nur sünnet hakkında tarihi ve etnografik bilgiler vererek Mısır'da, Yahudilerde ve İslâmda sünnet usullerini anlatmakta. Osmanlılardaki sünnet geleneklerine de değinerek başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun muhtelif yörelerinde uygulanan usulleri vermektedir.

28 Mart (13)19/1901 tarihli bu mektuptaki ifadelerden Konya Sağlık Müdürü'nün *Fenn-i Hıtân*'ı bu tarihte okuduğu anlaşılmaktadır. Esasen önsözündeki Mart 1319/1901 tarihinden de kitabın mektubun gönderildiği tarihte tamamlanmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Konya Sağlık Müdürü kitabın basılmaya hazır son şeklini görmüş olmalıdır. Kitaba bir katkıda bulunmak amacıyla Konya'nın o tarihlerde belki de en eski sünnetçisine bir heyet huzurunda, mesleği hakkında sorular sorarak bunları kaydettirmiş, Hacı Duran bin Mehmed'in fotoğrafını da yapıştırıp sünnet kutusu ile birlikte Dr. Rıza Nur'a göndermiştir.

Dr. Rıza Nur'un sünnet aletleri koleksiyonu da Tıp Tarihi Müzesi'nde bulunmaktadır. Kendisinin bağışladığı bu koleksiyon özel kutusu içinde 46 parçadan ibaret olup değişik zamanlarda ve yerlerde kullanılan ustura, mil, kıskaç ve bunun gibi sünnet aletlerini ihtiva etmektedir. Koleksiyonun "Ezmine-i kadîmeden beri emr-i mesnûn-ı hıtânın icrâsında îcâd ve isti'mâl olunan âlât" başlığını taşıyan bir listesi de vardır. Bu listede aletlerin isimleri verilmekte ve kimin icadı olduğu, kimler tarafından geliştirildiği de belirtilmektedir. Listenin sonunda 1 Mart 319/1901 tarihi ile altında "Etibbâ-yı Askeriyeden Yüzbaşı Rıza Nur bin Mahmud" ibaresi göze çarpmaktadır. Bu koleksiyonda bulunan sünnet aletlerinin pek çoğu *Fenn-i Hıtân*'da yayınlanmıştır.[1] Listenin tarihinden de bu aletlerin *Fenn-i Hıtân* kitabı için toplandığı anlaşılmaktadır. Burada yer alan tahta saplı bir ustura Hacı Duran'ın tarifine çok benzemektedir.

Metnini verdiğimiz bu belgeden 1901 tarihinde kırk yıllık sünnetçi olan Mehmedoğlu Duran'ın kendi ağzından Konya ve civarında sünnetin nasıl yapıldığını öğrenmekteyiz.

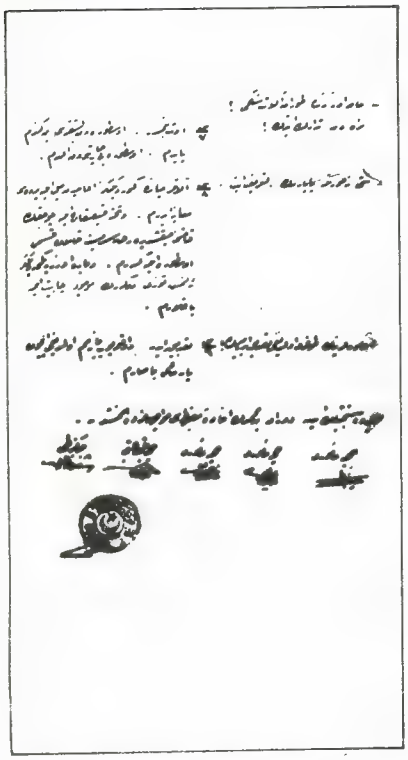

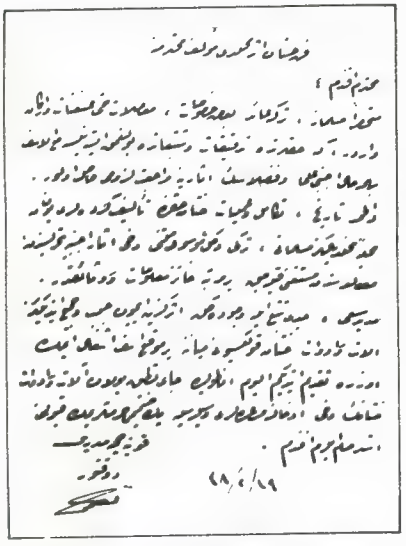

Altta, Fenn-i Hıtân eserinin yazarına hitaben yazılan mektup
Üstte, Hacı Duran bin Mehmed ile yapılan konuşma zabtı.

Fenn-i Hıtan Eser-i Muhalledi
Müellif-i Muhteremine Muhterem Efendim;

Münhasıran Müslüman Türke aid bazı hususât, mu'âmelât hatta an'anât ve erkân vardır ki haklarında tedkikât ve tetebbu'âtda bulunmak istenilse ma'alesef behemehâl ecnebi ulemâ ve fuzalânın âsârına mürâca'at lüzûmu hâsıl olur. Lehülhamd tarih, tekâmül ve ameliyât-ı hıtan hakkında telifgerdeleri bulunan mecelle-i muhalled yalnız Müslümanı, Türkü değil Musevi milletini dahi âsâr-ı ecnebiye taharrisinden, mütala'asından müstagnî kılacak bir mertebe hâiz-i ma'lûmât ve vesâikdir. Medîd sa'y, ciddi tetebbu' ile vücûda gelen eser-i güzîn için celb ve cem' ettiğiniz âlât ve edevât-ı hıtan koleksiyonu meyânına bir mevki'-i esef işgâl etmek üzere takdîm ettiğim elyevm Anadoluda cây-ı tatbîk bulunan âlât ve edevât-ı hıtanın dahi idhâline müsa'adeleri vesilesiyle pek samimi hürmetlerimin kabulünü istirham eylerim efendim.

Konya Sıhhiye
Müdürü
Doktor
Nazmi

28.3.19

Konya Vilâyeti Merkez Kazasıyla Civar Kaza Köylerinde Sünnetçilik Eden Hacı Duran bin Mehmed'in İfade-i nutkiyyesidir.

— İsmin, pederinin ismi nedir?

— İsmim Hacı Duran, pederimin ismi Mehmed'dir.

— Kaç yaşındasın? Nerelisin; elyevm nerede ikâmet ediyorsun?

— Altmış yaşındayım. Aksaraylıyım. Elyevm Konya Vilâyetinde (Carcaran) Mahallesinde ikâmet ediyorum.

— San'atın var mı? Ne ile geçiniyorsun?

— Kırk seneden berü sünnetçilik ile geçiniyorum.

— Sünneti nerelerde ve ne sûretle yaparsın?

— Mevsim-i baharda köylere çıkarız. Yanımızda bulunan (köçek)ler vasıtasıyla davul zurna çalarak halkı başımıza toplarız ve sünnetsiz çocukları sünnet ederiz.

— Bu müddet zarfında her sene birbiri üzerine tahminen kaç çocuk sünnet ettin? Ve ücret olarak beher çocuk için velisinden ne alırsın?

— Her sene otuz kırk çocuk kadar sünnet ederim. Zaten hasat zamanı köylere çıktığımızdan her çocuğa ücret yerine arpa, buğday alırız.

— Bu tarz ile sünnetden başka sünnetçi var mı?

— Benden başka (Carcaran) Mahallesinde Zeynel Garib, Kanber ve Zeynel'in oğlu Kadir vardır. Onlar da bu suretle sünnet yaparlar.

— Masa üzerinde duran âlât senin mi? Nereden tedârik etdin?

— Evet benimdir. Usturadan başkasını ben kendim yapdım. Usturayı çarşıdan aldım.

— Sünneti ne suretle yaparsın. Ta'rif et.

— Âlâtlar meyânında gördüğünüz ağaçdan mil ile perdesini mu'âyene ederim. Ve tahta kıskaç ile çocuğun kamışını sıkışdırarak serbest kalan kısmı ustura ile keserim. Ve yara üzerine gördüğünüz elenmiş tozu dökerek mevcut çaput ile bağlarım.

İfadelerinin doğru olduğunu tasdik eder misin?

— Tasdik eder ve okuyup yazmam olmadığı için parmağımı basarım.

Köylerde sünnetçilik eden Duran bin Mehmed'in ifâde-i mazbutesi muvâcehemizde alınmışdır.

Sıhhiye Me'muru İmza	Sıhhiye Me'muru İmza
Sıhhiye Me'muru İmza	Sıhhiye Başkâtibi İmza
Merkez Tabibi İmza	
	Mühür

(Konya Sıhhiye Müdürü)
Nazmi

[1]Keser s.57, barzel s.64, yarısı kesilmiş ve şak edilmiş kamış s. 73, çatal değnek s.84, ortası delik müdevver tahta s.93, fırçalı tahta s.97, âdi kıskaç s.131.

40. YILDÖNÜMÜNDE

Tan Olayı

ALPAY KABACALI

4 Aralık Olayı Tan Baskını, Tan Olayı... Hangi ad verilirse verilsin, bir barbarlıktır bu.Sol'u silmek ya da sindirmek için zaman zaman uygulamaya konulan terör eylemlerinden biri... Başka bir tanımla, "O zamanki Halk Partisi Hükümeti'nin solcu basını yok etmek için üniversite öğrencilerini kışkırtarak düzenlediği bir gösteri"...

4 Aralık 1945 günü yer alan bu olay sonucunda, başta *Tan* gazetesinin basıldığı Tan Matbaası olmak üzere, *Yeni Dünya* ve *La Turquie* gazetelerinin matbaası, "ABC" ve "Berrak" Kitabevleri yıkılmış, yerle bir edilmiştir. Böylece, bu yayın organlarıyla *Görüşler* dergisinin "susmaları" sağlanmıştır. O dönemin hükümeti bununla da yetinmeyerek *Tan* gazetesinin iki yazarını, Sabiha Sertel ile Zekeriya Sertel'i tutuklatıp yargılatmıştır. Ve Sertel'ler Davası beraatla sonuçlanmış, tarihe yeni bir skandal eklenmiştir.

Olayın temelindeki nedenleri anlayabilmek için önce Türkiye'nin o dönemdeki siyasal durumuna ve Sertel'lerin hükümeti ürküten yayınlarına kısaca göz atmak gerekiyor:

ÇOK PARTİLİ REJİME GEÇİŞ

Yıllarca tek parti yönetiminde, İkinci Dünya Savaşı boyunca da sıkıyönetim rejiminde yaşayan Türkiye halkı, savaşın bitiminden sonra özgürlükçü bir yönetim içerisinde yaşama özlemini çeşitli yollarla açığa vurmuştur. Cumhurbaşkanı İnönü de demeçlerinde Türkiye'nin geniş bir demokrasiye geçeceğini vaadetmektedir. Bu demeçlerin etkenlerinden biri ABD Cumhurbaşkanı Roosevelt'in "Dört Hürriyet" bildirgesi, bunun yöneticilere "yol göstermesi"dir.

CHP içerisindeki Celal Bayar grubu, 4 Haziran 1945'te "Dörtlü Takrir" adı verilen önerilerini partiye iletir. Özgürlükleri kısıtlayan baskıların kaldırılması, Meclis içerisinde hükümeti denetleyecek ikinci partinin kurulmasına olanak verilmesi istenmektedir. "Takrir"ci-

lerden ilki Celal Bayar, ötekiler Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'dır. 4 Haziran'da verilen "Dörtlü Takrir", Halk Partisi'nin 12 Haziran günlü oturumunda reddedilir. Temmuz ayında, aynı takrircilerin getirdikleri, kanunlarda yer alan Anayasa'ya aykırı maddelerin değiştirilmesi yolundaki bir başka öneri de reddedilir. Takrirciler partiden ayrılır ya da çıkarılırlar.

Cumhurbaşkanı İnönü, 1 Kasım 1945'te, Meclisi açış nutkunda, ikinci bir partiye gereklik duyulduğunu belirtmekten kaçınmaz. Kurulacak yeni partinin CHP oylarını pek etkilemeyeceği kanısı yaygındır. Ayrıca, "müttefik"lere demokrasiye geçileceği yolunda söz vermiştir.

Bu gelişmeler gazetelerdeki muhalefeti artırmıştır. Özellikle *Tan* gazetesi, en sert muhalefetin simgesidir. "Dörtlü Takrir"ciler de yeni bir parti kurma girişimi içerisindedirler.

TAN GAZETESİ

Tan, başlangıçta "hükümetin devletçilik politikası yanında liberalizme de yer verdiğinin belgesi olarak" İş Bankası'nın malî desteğiyle çıkarılır (Temmuz 1936). Sahipleri Siirt milletvekili Mahmut Soydan ile Halil Lütfü Dördüncü'dür. Gazete pek ilgi görmez, sonra da Halil Lütfü, Zekeriya Sertel, Ahmet Emin Yalman ve Rıfat Yalman'ın kurduğu ortaklıkça satın alınır. Ortaklar, birbirine zıt görüşlü kişilerdir. Buna paralel olarak gazetenin yazarları da ayrı tellerden çalmaktadırlar: "Ahmet Emin Yalman liberalizmi, Ömer Rıza Doğrul 'Bugün' başlığıyla İslâmcılığı savunuyor, Burhan Felek 'Felek' başlığıyla gerçekler yerine fanteziyle ilgileniyor, Refik Halid Karay tutucu yazılar yazıyor, Zekeriya Sertel 'Günün Meseleleri', Sabiha Sertel ise 'Görüşler' başlıklarıyla solcu bir açıdan günün sorunlarını eleştiriyorlardı. Kısacası, farklı siyasî görüşlerin temsilcisi olan bu kişilerin gazeteyi belli bir doğrultuda yürütmesine olanak yoktu."

17 Ağustos 1938 tarihinde, Ahmet Emin Yalman'ın bir yazısı yüzünden *Tan* kapatılır. Bu olay, bir süre sonra Yalman'ın ortaklıktan ayrılmasına yol açar; bunu fıkra yazarları Ömer Rıza Doğrul, Falih Rıfkı Atay ve Refii Cevat Ulunay'ın kopuşları izler. Böylece *Tan* sol bir çizgiye oturmuş, yönetim de Zekeriya Sertel'e geçmiş olur. Halil Lütfü ise yalnız parasal sorunlarla ilgilenmekte, yazılara karışmamaktadır.

Tan'ın en önemli eleştiri konularından biri, Türkiye'deki "tek parti rejimi"dir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında bu eleştiriler artar; öteki gazetelerle tartışmalara girişilir. Ve hükümetin ekonomik-siyasal "icraat"ını da solcu bakış açısıyla eleştiren *Tan*'ın yazarlarını hedef alan bir polemik kampanyası açılır. (Örneğin CHP'nin Sivas'ta yayımladığı *Ülke* gazetesi 25 Kasım 1945 günlü sayısında "Bu Değirmenin Suyu Nereden Geliyor?" başlıklı bir yazı yayımlamış; ağır kışkırtmalarda bulunduğu gibi Z.Sertel'in kazancını "gayrımeşru" göstermiştir.) Kampanyanın başını Ahmet Emin Yalman, Peyami Safa, Hakkı Tarık Us ve Hüseyin Cahit Yalçın çekerler.

Bu polemiklere *Tan*'da Türkiye gerçeklerinin birer birer gözler önüne serilerek cevap verilmesi, tek parti rejiminin ve hükümetin iler tutar yerinin bırakılmaması CHP yöneticilerini çileden çıkarmaktadır:

"Muhalefet bir suç gibi, hükümeti ve partiyi tenkid edenlere karşı verilen sıfat 'hain'dir. Bütün insanların kafalarını totaliter bir silindirden geçirip makine gibi işleten, tenkid edenleri hapishanelere götüren, demokratları, sosyalistleri, Yahudileri fırında yaktıran rejimin adı faşizmdir. Bu rejimde her türlü tenkid, her çeşit muhalefet vatana ihanettir. Bugün dünyanın her tarafında partiler arasında yapılan seçim kavgaları, iktidarı ele alma mücadelesidir. Bu suç değil, demokratik rejimin gereğidir." (*Tan*, 11 Ekim 1945.)

Günün birinde Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanin* gazetesinde "Kalkın Ey Ehli Vatan" başlığını taşıyan bir

Sabiha Sertel'in Emniyet Müdürlüğü'nde çekilen fotoğrafı (karşı sayfada), olay günü CHP'nin kışkırttığı öğrencilerin otobüslere yazdıkları yazılar ve şehir içindeki yürüyüşleri.

yazı yayımlar:

"Kalkın ey ehli vatan. Mücadele başlıyor. Ve başlamak lâzım. Çünkü en azgın ve insafsız bir propaganda zehiri dökmesine müsaade edemeyiz... Bunları susturmak için, cevap vermek hükümete düşmez. Söz, eli kalem tutan gazetecilerin ve hür vatandaşlarındır."

Yalçın'ın bu yazısı, *Tan*'ın sonunu hazırlayan etkenlerden biri olur.

"GÖRÜŞLER" VE "YENİ DÜNYA"

Tan gazetesini yönetmekte olan Sertel'ler (Sabiha ve Zekeriya Sertel), bu sıralarda haftalık bir düşünce dergisi yayımlamaya karar verirler. Yeni bir parti kurmak üzere bulunan Bayar grubu (Dörtlü Takrir'-ciler) ile de görüşürler ve bu yeni yayın organının bir "Cephe dergisi" olarak çıkması kararlaştırılır. Celal Bayar grubu ile Tevfik Rüştü Aras, Cami Baykut gibi CHP'den ayrılan kişiler dergiye yazacaklardır. Ayrıca, *Yurt ve Dünya, Adımlar* dergilerini çıkaran Niyazi Berkes, Behice Boran, Pertev N.Boratav, Sabahattin Ali vb. de yazı vereceklerdir.

Görüşler adı verilen derginin ilk sayısı 1 Aralık 1945 günü yayımlanır. Kapakta "Mecmuamıza yazı yardımlarını vaadedenler" sözleri altında Celal Bayar, Tevfik Rüştü Aras, Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Cami Baykut ve Sabiha Sertel'in birer fotoğrafı yer almaktadır. Kapak kompozisyonunda bir el (*Görüşler*) perdeyi aralamakta, perdenin arkasında üç kişi (suiistimal, ihtikâr ve faşizm) görülmektedir.

Bu sayı beklenmedik bir ilgiyle karşılanır, kısa sürede iki baskısı da tükenir. Sabiha Sertel derginin etkilerini şöyle anlatıyor:

"*Görüşler* asıl Ankara'da bir bomba gibi patladı. Halk Partisi özel bir toplantı yaptı. Gazetelere hücuma geçmeleri için yeniden emirler verildi. Bayilere *Tan, Yeni Dünya* gazetelerinin, *Görüşler* dergisinin sattırılmaması, devlet memurlarına, öğrencilere bu gazetelerin okutturulmaması hakkında şifahi ve tahriri emirler verildi. Bundan başka, *Vatan* gazetesinde yazı yazan mebuslar partiden çıkarıldı."

Derginin kapağında fotoğrafları bulunan Celal Bayar grubu, kısa süre sonra verdikleri sözden dönerek *Görüşler*'e yazı vermeyeceklerini söylerler. Tam bu sırada Sabahattin Ali, Esat Âdil ve Cami Baykut'un hazırladıkları *Yeni Dünya* gazetesi yayımlanır. Ancak, daha afişlerinin hazırlanışı sırasında provokasyona uğrayacaktır bu gazete.

"KAMUOYUNDAN KORKMALI!"

İktidar muhalefetten, özellikle sol muhalefetten yılmıştır. Birtakım toplantılar, hazırlıklar yapılmaktadır... Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanin* gazetesindeki "Kalkın Ey Ehli Vatan" başlıklı yazısında bu hazırlıkların sözcüsü olmuştur. Sabiha Sertel, bu yazıya ertesi gün *Tan*'da "Gazeteden Değil, Kamuoyundan Korkmalı" başlığı altında şu cevabı verir:

"İstanbul Halk Partisi Başkanı, hükümet gazetecilerini davet ederek bir toplantı yapmış. Bu toplantıda gazetecilere, muhalif gazetelerle mücadeleye devam tavsiyesinde bulunmuş. (...) Yapılan yayınlar, eğer halkın isteklerini dile getiriyorsa, tesir yapar. Eğer halkın düşüncelerine ve menfaatlerine aykırı ise, kendi kendine erir gider. Mevcut muhalefet gazetelerine karşı partili gazetelerin kopardığı, koparacağı gürültü ve kıyamet, halkı ne aldatmaya, ne de şaşırtmaya yeter. Gazetelerden değil, halktan korkunuz."

Bu yazının yayımlandığı gün, 4 Aralık 1945'te, Halk Partisi'nin ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun İstanbul parti örgütüne verdiği emirle Tan Matbaası yerle bir edilir. Bununla da yetinilmez, *La Turquie* ve *Yeni Dünya* adlı ilerici yayın organlarının basıldığı matbaa da, ABC ve Berrak kitabevleri de kırılıp dökülür.

Devlet eliyle gerçekleştirilen bu barbarlığı, görgü tanığı Tekin Erer *Basında Kavgalar* adlı kitabında anlatıyor. (Erer, AP milletvekilliği de yapmış, uzun süre AP yayın organı *Son Havadis* gazetesinde fıkra yazmıştır):

DÜŞÜNCEYE KARŞI TAŞ VE DEMİR...

"Cumhuriyet Halk Partisi il teş-

kilâtı tarafından, 3 Aralık Pazartesi akşamı talebe yurtlarına gerekli talimat verilmiş ve ertesi sabah 'Tan' gazetesi aleyhine bir nümayiş yapılacağı bildirilmişti. O zaman ben, 'Tasviri Efkâr' gazetesinde istihbarat şefliği yapıyordum. (...)

4 Aralık 1945 sabahı, erkenden üniversite bahçesine gittim. Ellerinde bayraklar olduğu halde talebeler yavaş yavaş toplanıyorlardı. Birçoklarının ellerinde de Atatürk'ün ve İnönü'nün çerçeveli fotoğrafları vardı. Kısa zamanda kalabalık 10 bin kişiyi buldu. Saat 9.30'da kalabalık, bir sel gibi Beyazıt Meydanı'ndan, Çarşıkapı istikametinde yürüyüşe geçti. 'Tan' gazetesine giderken, Cağaloğlu yokuşunun başında bulunan ve komünizme ait kitaplar satan ABC Kitabevi birkaç dakika içinde yok edildi. Bir taraftan 'Kahrolsun komünizm, kahrolsun Sertel'ler, yaşasın Türkiye Cumhuriyeti' diye bağırıyorlar, bir taraftan da gençler akın akın taşlarla, demirlerle pencereleri, kapıları aşağıya indiriyorlardı. Gazetenin birinci katında, o zaman Türkiye'nin hemen hemen en büyük rotatifi vardı. Oradaki demir parçaları ile rotatife hücum başladı. Rotatifin kırılan bütün parçaları tuz buz edildi.

İkinci katta linotip dizgi makineleri, hurufat ve mürettiphaneye ait malzeme ve makineler mevcuttu. Bunların kırılması ve parçalanması, çok daha kolay oldu. Ayrıca kapılar, pencereler, sandalyeler yerden yere çarpılarak parçalanıyordu. Masaların gözlerindeki yazılar, evraklar, kitaplar lime lime ediliyordu. Diğer bir grup, gazetenin rotatif dairesinin yanındaki kâğıt deposundan bobinleri sokağa çıkararak Sirkeci'ye doğru yuvarlıyorlardı. Bazı gençler binayı ateşe vermek için tutuşturmak istedilerse de, kalabalığın çokluğundan bu mümkün olamıyordu. Gelenlerden bazıları Beyazıt bahçesindeki toplantıyı haber alır almaz gazeteden uzaklaşmışlardı.

...Saat onbuçukta 'Tan' gazetesinin tahribi, tamamıyla bitmişti. Artık burada gazete çıkarılamayacağı kanaati hasıl olduktan sonra, gençler, köprüyü geçerek, Beyoğlu'ndaki Sovyet Sefarethanesi'nin Tünel'e bakan köşesindeki sokak içinde faaliyette bulunan 'Yeni Dünya' gazetesine doğru yürüyüşe geçti. Burada 'Yeni Dünya'dan başka 'La Turquie' isimli Fransızca bir gazete daha yayınlanıyordu. Bunlar da 'Tan' gazetesinin neşriyatına muvazi olarak komünizmi benimseyen yazılar neşrediyorlardı. (...) Birkaç dakika içinde bu matbaa da yerle bir edildi. Makineler, mobilyalar, kitaplar, gazeteler, arşivler sokaklara dökülmüş, parça parça edilmişti. Bu arada Tünel'de sol neşriyata ait kitaplar satan 'Berrak Kitabevi' de tahrip edilerek ticaret hayatından silindi.''

PERDE ARKASI...

Olayın perde arkasını da o dönemin Sıkıyönetim Savcısı Kâzım Alöç'ün ''İfşa Ediyorum'' başlıklı yazı dizisinin ilk bölümünden izleyelim (*Yeni Gazete*, 13 Nisan 1967):

''Üniversite gençliğini Bâbıâli'de nümayişe sevkeden 8 kişi, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde siyasî polis tarafından nezaret altına alınmıştı. Müdüriyet bunu derhal Sıkıyönetim Komutanlığı'na bildirdi ve Komutanlık adına sanıkları sorguya çekmek için hemen, Emniyet Müdürlüğü'ne geldim.

Emniyet Müdürü Ahmet Demir de Siyasî Kısım Müdürü'nün odasındaydı. Konuşurken, bir ara kapısı açık olan yardımcılar odasındaki durum gözüme ilişti. Sanık gençler, başta Ali İhsan Göğüş olduğu halde, ayakta sıralanmışlardı. Onların karşısında pek mültefit görünüşlü biri de, tabakasını uzatmış, sanık gençlere sigara ikram ediyor, hatırlarını soruyordu.

Onun bu hali pek garibime gitmişti. Emniyet Müdürü'ne sordum:

— Beyefendi kimdir bu zat?

— Kâzım Bey, bu zat Halk Partisi Müfettişi Alaaddin Tiritoğlu, diye cevap verdi.

— Peki nasıl olur, Sıkıyönetim bölgesinde asayişi bozan, tahribata kadar giden olayda bu çeşit fuzuli davranışlar, Sıkıyönetim Ko-

4 Aralık günü yürüyüşçüler, antikomünistler bir mitingdeymişcesine sloganlar söylüyorlar ve pankartlar taşıyorlardı. Olaydan sonra Tan Matbaası'nın sahibi Halil Lütfü Dördüncü binanın önünde (ortada); Tan'ın sokağa atılan makine ve kâğıtları.

mutanlığı'nın otoritesini zedelemez mi? İleride dedikodulara sebebiyet vermez mi?

Sayın Ahmet Demir'in bu işe canı sıkılmışa benziyordu:

— Haklısınız, dedi. Lâkin bir emrivaki ile karşılaştık.

Biraz sonra, sanıkların sorgusu başlamıştı ve bilhassa Ali İhsan Göğüş'ün 'Tan gazetesi'nin solcu tutumu ve komünistlerin burada kümelenip tahrikçilik yaptıklarını vukuflu bir konuşmayla belirtirken onun tane tane anlattıkları dikkatimizi çekiyordu."

SIKIYÖNETİM BİLDİRİSİ

Ertesi günkü bütün gazetelerde Sıkıyönetim Komutanlığı'nın şu bildirisi yer alır:

"Dün 4.12.1945 Salı günü üniversite öğrencilerinin bir kısmı, iki matbaa ile birkaç kitabevine taarruz etmişler ve bu hareketlerine mani olmak isteyen hükümet ve inzibat kuvvetlerini dinlemeyerek tasarladıkları suçu işlemişlerdir.

Bunlar hakkında derhal takibat ve tahkikata başlanmıştır. Bu çok müessif hadiseye katiyen müsamaha edilmeyecektir. Bu ve benzeri hareketlerin şiddetle karşılık göreceği ve bu gibi kitle toplantılarının yasak edilmiş bulunduğunu beyan ve ihtar ederim.

Sıkıyönetim Komutanı
Korgeneral
Asım Tınaztepe."

Ve bu olaydan dolayı cezalandırılanlar, Sertel'ler olacaktır:

POLİS TAKİBİ VE CEZAEVİ

Sabiha Sertel, *Roman Gibi* adıyla yayımlanan anılarında İstanbul Valisi Lütfü Kırdar'a saldırı yapılacağını bildirdikleri halde hiçbir tedbir alınmadığını, üstelik Moda'daki evlerinin karşısında bulunan otele yerleşen polislerin kendilerini göz hapsine aldığını yazar.

Sertel'ler 7 Şubat 1946 akşamı Emniyet Müdürlüğü'ne, ertesi gün de Sultanahmet Cezaevi'ne gönderilirler. Dönemin ünlü savcısı Hicabi Dinç, iki dava açmıştır: *Tan*'ın 12 Kasım 1945 ve 1 Aralık 1945 günlü sayılarında çıkan Zekeriya Sertel imzalı, "Vatandaş Nasıl Hesap Sorar?" ve "Millet Önünde Hesaplaşmak İstiyoruz" başlıklı yazılardan dolayı İstanbul Asliye 2. Ceza Mahkemesi'nde, "TBMM'nin, Bakanlar Kurulu'nun ve resmî heyetlerle devlet memurlarının şeref ve haysiyetlerini bozmak" suçlamasıyla... *Tan*'ın 22 Ağustos, 3 Eylül ve 5 Eylül 1945 günlü sayılarında sırasıyla Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel ve Cami Baykut imzalarıyla çıkan üç yazı için de İstanbul 2. Ağır Ceza Mahkemesi'nde, TBMM'nin ve hükümetin manevi şahsiyetinin tahkir edildiği gerekçesiyle... Bu yazıların başlıkları sırasıyla şöyledir: "Hükümet ve Meclisten Bir Şey Bekleyebilir miyiz?", "Muvafakatin Feryadı", "Münevver Sınıfının Tarihî Rolü".

Salim Başol başkanlığındaki 2. Ağır Ceza Mahkemesi, *Tan* gazetesinin yazarlarıyla sorumlu müdürünü mahkûm eder. Cezaevinde dört ay kalırlar ve Yargıtay'ın mahkûmiyet kararını onaylamaması üzerine özgürlüklerine kavuşurlar. Ancak, seslerini çıkarmamaya, yazı yazmamaya mahkûm edilmişlerdir. (Bu yüzden, davalarının beraatle sonuçlandığını ve savunmalarını kamuoyuna duyurabilmek için *Davamız ve Müdafaamız* adlı bir kitapçık yayımlamak gereğini duyarlar.) Sabahattin Ali öldürülmüştür, Nâzım Hikmet cezaevindedir, kendileri polis takibindedir, ülkedeki bütün solcular baskı altındadır. Demokrat Parti'nin seçimleri kazanarak iktidara gelmesi hiçbir şeyi değiştirmemiştir. Sertel'ler 1950 Eylülü'nde Türkiye'den ayrılmak zorunda kalırlar...

BİR AJAN-PROVOKATÖR

Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım* adıyla yayımlanan anılarında şunları yazıyor:

"Hükümet, olaydan önce olduğu gibi, olaydan sonra da bu cinayeti (Tan Matbaası'nın kırılıp dökülmesi) işleyenlere karşı hiçbir harekette bulunmadı. Güpegündüz bir matbaayı yıkan bu faşist gençlerden hiç kimse tutuklanıp mahkemeye verilmedi.

...Şu garip olaya bakın ki, bu 4 Aralık 1945 olayından birkaç ay sonra, İstanbul'da eski kitaplar satan Sahaflar'dan aldığım bir kitabın içinden şöyle bir kâğıt çıktı. Bu bir mektup müsveddesiydi. Başbakan Saraçoğlu'na hitaben yazılmıştı:

'Beyefendi, emrinizi yerine getirdim. Şimdi mükâfatımı bekliyorum.' İmza: Yaşar Çimen...

Bu Yaşar Çimen, Bâbıâli'de İtalyan faşizminin propagandasını yapan bir tipti. O günkü gösterilerde elinde balyozla gençlerin önüne geçerek onları kışkırttığı görülmüştü. Demek ki, Başbakan'ın kullandığı adamlardan biri oydu. Görevini yapmıştı, şimdi ödülünü istiyordu."

Zekeriya Sertel, Tan Olayı'ndan sonra evlerine gelip gitmeye başlayan ve Adnan Menderes'le Tevfik Rüştü Aras'ın yeğenleri olan Özdemir adlı gencin polise hizmet ettiğinin Yassıada duruşmaları sırasında ortaya çıktığını da belirtiyor: "1945'ten beri, yani bizim eve devama başladığından beri polis emrinde çalıştığını itiraf etti. Polisin aramıza soktuğu casusun o olduğu anlaşıldı. Doğrusu çok ustaca çalışmış, hiçbirimizde ufak bir şüphe uyandırmamıştı. Rolünü iyi oynamıştı."

Üniversite Gençlerinin Dünkü Nümayişi
...n, ve "Yenidünya" gazeteleriyle "Görüşler" dergisinin ...tbaaları ve 2 kitabevi nümayiş esnasında tahrib edildi
...sele Parti Grupunun ...antısında konuşuldu
Hâdisenin tafsilâtı

Tek-parti CHP'nin düzenlediği Tan baskını, gazetelerin birçoğu tarafından "Üniversite gençliği"ne mal edilmişti.

PATARA

ANTİK LİKYA ŞEHİRLERİ: III

Noel Baba'nın (St.Nicolaus/Ayios Nikolaos) doğduğu yer olarak bilinen Patara, geniş kumsalları ve Apollon kehanet yeri ile ünlü olup, Likya'nın en önemli 6 büyük kentinden biridir. Fethiye-Kaş karayolu üzerinde Kınık (Ksanthos) geçildikten sonra güneye ayrılan 6 kilometrelik yol Ovagelemiş köyüne ve dolayısıyla Patara'ya ulaşır.

Köy ile deniz arasında yaklaşık 10 km²'lik bir alana yayılmış bulunan harabeler kentin bir zamanlar ne kadar görkemli olduğunu gözler önüne sermektedir.

Hekataios, Plinius, Strabon, Pausanias ve Herodotos gibi antik çağ yazarları Patara'nın adı ile kuruluşu hakkında çeşitli bilgiler vermektedirler.

Strabon'un naklettiğine göre, Patara, Apollon ile Likya adlı bir nimph'in (nymph) oğlu Patarus tarafından kurulmuş olup, adı kurucusundan kaynaklanmaktadır. Plinius, "Patara, quae prius Pataros" demekle Patara'nın Pataros tarafından kurulmuş olduğunu ileri sürmektedir. Bir başka söylenceye göre de, "Apollon ile Likya'nın oğlu olan İkadios tarafından kurulmuştur" denilmektedir. Ancak, gerek sikkelerde ve gerekse Likçe kitabelerde görülen "pttara" ve "pttareze" kelimelerinden Patara adının Likya dilinden geldiği, dolayısıyla kuruluşunun, gerçekleştirildiği tezi ağırlık kazanmış olmaktadır.

Hekataios tarafından, bir Likya kenti olarak adından bahsedilen Patara, M.Ö. 3. yüzyılda Ptolemaios Philadelphos tarafından "Arsinoe" diye adlandırılmıştır. Arsinoe, Mısır Kralı 2. Ptolemaios'un karısıdır. Tarihçi Herodotos, Ptolemaios'un kenti onardığını ve Arsinoe ile birlikte ve Patara adının da kullanılmakta devam ettiğini nakletmektedir.

Herodotos ile Hekataios tarafından bir Likya kenti olarak adının anılması, Patara'nın M.Ö. 5. yüzyılda varolduğunu göstermektedir. Ayrıca, antik tiyatronun bulunduğu Akropolde, yüzeyde ele geçen siyah figür tekniğinin son dönemine ait olan bir Attika vazosu da somut bir kanıt olarak bu tarihi desteklemektedir. Ancak, Doç. Dr. Sevim Buluç'un "Patara Yüzey Araştırmasının Ön Verileri Hakkında"ki araştırma raporunda, yüzeyde ele geçen seramik buluntularından kentin tarihini "Geometrik Dönem"e kadar indirme olanağı doğduğundan bahsedilmektedir.

M.Ö. 4. yüzyılın son çeyreği içinde İskender tarafından ele geçirilen Patara, M.Ö. 315 yılında Antigonos, M.Ö. 304 yılında Demetrios, M.Ö. 3. yüzyılda Ptolemaios Philadelphos ve M.Ö. 190'da ise Selevkoslardan III. Antiokhos tarafından işgal edilmiştir.

Likya bölgesini kapsayan bu işgaller için Patara limanı ilk çıkartma yapılan yer olma niteliğini taşımıştır.

M.Ö. 2. yüzyılda Likya Birliği döneminde metropolis durumunda olan Patara; Ksanthos, Tlos, Myra, Pınara ve Olympos kentleri gibi genel mecliste 3 oy kullanma hakkına sahip olmuştur.

M.Ö. 190 yılından sonra bir süre Rodos'a bağlanan Patara, Rodos yönetiminin ezici baskısı karşısında diğer Likya kentleri gibi güç dönemler geçirmiştir. M.Ö. 178-68 yılları arasında, ikinci Likya Birliği döneminde tekrar toparlanan kent, M.Ö. 88 yılında Pontus Kralı I. Mithradates tarafından kısa bir süre kuşatma altına alınmıştır. M.Ö. 42 yılında Romalı Brutus Patara'ya çıkartma yaparak kenti kuşatmış ve teslim olmalarını istemiştir. Önceleri bu isteği reddederek direnen Pataralılar, ertesi sabah teslim olmayı kabul etmişlerdir. Plutarkhos'a göre, Brutus, önceki yıllarda Ksanthosluların böyle bir kuşatma sonucu teslim olmamak için başvurduğu toplu intihar olayının Patara'da da tekrarından korkarak, ele geçirmiş olduğu bazı kadın esirleri, babalarının ve kocalarının kenti teslim etmeleri için fidye almadan serbest bırakmıştır. Bu davranış üzerine dürüst bir adam olarak kabul edilen Brutus'a Patara teslim edilmiştir.

NEVZAT ZAFER

1. Patara'dan genel görünüm.
2. Korint düzenli mabet.
3. Mettius Modestus Takı.

Aynı olayın bir başka yorumu ile ilgili olarak Dio Cassius'un rivayetine göre de; kadın esirlerin serbest bırakılması istenen sonucu sağlayamamıştır. Bu nedenle, Brutus kent surları dışında bir esir pazarı kurarak bu defa erkek esirleri tek tek satmaya başlamıştır. Ancak, birkaç tanesini sattıktan sonra geri kalanların hepsini serbest bırakmıştır. Sonunda Pataralılar, Brutus'un dürüst davranışları karşısında hiçbir güçlük çıkarmadan kenti teslim etmişlerdir. Bu olayla ilgili olarak, tarih yazarları, Brutus'un Pataralıları ölüm veya sürgün cezası ile cezalandırmadığı, ancak, kentteki bütün altın ve gümüşü aldığı konusunda görüş birliğinde olmuşlardır.

Patara, M.Ö. 1. yüzyılda Sulla döneminde Romalıların çıkartma yaptıkları yer olmuştur. Roma egemenliği süresince, orduların her türlü ihtiyaçlarının sağlandığı ve tahılların ihraç edildiği önemli bir liman kenti olarak gelişme göstermiştir. M.S. 2. yüzyılda, Roma İmparatoru Hadrianus ve karısı Sabina tarafından da ziyaret edilen Patara, aynı yüzyılın sonlarından itibaren Hıristiyanlığın gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Roma İmparatorluğu egemenliği sırasında büyük bir metropolis durumunda olan kent, Likya'nın adlî işlerinin yürütüldüğü bir merkez olmuştur. Bizans egemenliği altında iken liman kenti karakterini sürdüren Patara, 5 ve 6. yüzyıllarda kumların limanı doldurması tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. 7 ve 8. yüzyıllarda Arap istilaları ile önemini yitirmeye başlamış olup, 11. yüzyıla kadar piskoposluk merkezi olarak yaşamını sürdürmüştür. Sonraları, liman ve çevresinin bataklık haline dönüşmesiyle artan sivrisinek ve sıtma salgınları karşısında terkedilmiştir.

Düz yerleşimli bir kent olan Patara'da kazı yapılmamıştır. Kalıntıların bir bölümü günbegün artan kum yayılması tehlikesi ile karşı karşıyadır. Kumsala yakın yerdeki kalıntılardan özellikle Tiyatro, Kavea'nın üst sıralarına kadar kumlarla örtülmüş durumdadır. Bu yayılıcı tehlikeyi önlemek için bir önlem alınmadığı takdirde, önümüzdeki yıllarda Tiyatro ile liman çevresi kum tepecikleri altında kalacaktır.

Kente 3 gözlü bir zafer takı ile girilir. Giriş kapısı niteliğindeki bu takın kitabesinden, M.S. 100 yıllarında Likya'daki Roma Valisi Metti-

4

5

4. Patara Tiyatrosu.
5. Granaryum.

us Modestus zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kapının batısındaki tepenin yamaçlarında Likya tipi lahitlerin yer aldığı nekropol alanı bulunmaktadır. Bu lahitler Roma dönemine aittirler. Tepe üzerinde ise, 1950 yıllarında Tritsch adlı bir İngiliz tarihçisinin yaptığı araştırmada oldukça büyük bir Apollon başı bulunmuştur. Bu buluntu yerine göre, kentteki Apollon mabedinin bu civarda olması düşünülmektedir. Ayrıca, aynı tepe üzerinde geometrik döneme ait seramik parçaları ile M.Ö. 6 ve 5. yüzyıllara ait siyah ve kırmızı figürlü seramik parçaları da ele geçmiştir.

Bugüne kadar bulunamayan Apollon tapınağı ile ilgili olarak çeşitli antik kaynaklardan gelen bazı söylenceler vardır. Bunlardan biri, Troya savaşlarının önde gelen kahramanlarından olan Telephos ile Patara arasında bir bağlantı olduğu konusu ile ilgilidir. Kehanet ile ilgili söylenceye göre, "Troya savaşları sırasında ünlü Aşil (Akhilleus) tarafından mızrakla yaralanan Telephos'un yarası sadece Aşil'in mızrağındaki pas ile iyileşecektir." Bu kehanetin hangi tanrı tarafından yapıldığı hakkında kesin bir kanıt olmamakla birlikte, bu tanrının Pataralı Apollon olduğu ileri sürülmektedir. Tarihçi Pausanias'ın naklettiğine göre, Likyalılar, Hephaistos tarafından yapılıp, Telephos tarafından da Patara'daki Apollon tapınağına armağan edilmiş olan bronz kaseyi adı geçen tapınakta sergilemişlerdir. Ayrıca, Rodos adasındaki Lindos'ta da, üzerinde, "Likyalı Apollon'un emriyle, Telephos'tan Athena'ya" yazılı bir çanak olduğundan da bahsedilmektedir. Yine antik kaynaklardan nakledildiğine göre, Patara'ya yaklaşık bir mil uzaklıkta bir Telephos kaynağı bulunduğu ve bu kaynağın suyunun bulaşık oluşunun Aşil tarafından yaralanan Telephos'un yarasını burada yıkamış olmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir.

Birçok antik yazar tarafından sözü edilen ve varolduğu ileri sürülen Apollon tapınağı ve kültünün o dönemlerdeki zenginlik ve güvenilirlik açısından Delphi'deki Apollon kehanet yeri ile yarış ettiği ve en az onun kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır. Efsanelere göre, Tanrı Apollon'un 6 aylık kış dönemini Patara'da, 6 aylık yaz dönemini ise Delphi'de geçirdiği söylenmektedir.

Açıklamalar:

Nymph	*: Orman Perisi*
Apoditerium	*: Soyunma giyinme odası*
Caldarium	*: Roma hamamının en sıcak olan bölümü*
Frigidarium	*: Roma hamamında soğuk su ile yıkanılan yer*
Tepidarium	*: Roma hamamında ılık su ile yıkanılan yer*
Granaryum	*: Silo*
Diazoma	*: Tiyatroda alt ve üst sıralarını ayıran geçiş yeri*

Apollon kültünün kökeni ile ilgili olarak ortaya atılan farklı görüşlerden en ilginç olanı şöyledir:

Tanrı Apollon, Argos Kralı Danaos'a, "Bir kurt ile bir boğa bul! Bunları birbiriyle kavga ettir. Kavganın sonunu bekle, eğer boğa kazanacak olursa Poseidon'a, yok eğer kurt kazanacak olursa benim adıma bir tapınak yaptır" der. Kavgayı kurt kazanır, Danaos'ta Likyalı Apollon adına bir tapınak yaptırır.

M.S. 2. yüzyılda Antonius Pius döneminde, Likya'nın en ünlü zenginlerinden olan Rhodiapolisli Opramoas'ın Apollon tapınağı ve kültü için 20.000 dinar bağışladığı günümüze kadar gelen yazılı belgelerden anlaşılmaktadır.

Yukarıda değinildiği gibi birçok mitolojik efsanelere konu olan, yazılı kaynaklarda adından söz edilen bu ünlü tapınağın kalıntılarına bugüne değin rastlanılmamıştır.

Tapınağın bulunması lâzım gelen tepenin güneyinde, plânına göre hamam olması gereken bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Hamamın güneyinde, oldukça tahrip edilmiş bir durumda olan Bazilika yer almaktadır. *Bazilikanın güney* batısında M.S. 2. yüzyıla tarihlenen, Korint tipi sütun başlıkları olan, "in antis" plân veren küçük bir tapınak kalıntısı kapı üst seviyelerine kadar ayakta durmaktadır. Tek odalı olan bu tapınağın görkemli mimarî süsleme elemanları hâlâ görülebilmektedir.

Tapınağın güney doğusunda, çok iyi korunmuş durumda olan ve kitabesinden İmparator Vespasianus'a ithaf edildiği anlaşılan M.S. 69-79 yıllarına tarihlenen hamam kalıntısı yer almaktadır. 105 × 48 metre boyutlarında olan hamam, Apoditerium, Frigidarium, Tepidarium ve Caldarium'dan oluşmaktadır.

Kentin denize yakın bölümünde, güney ucunda bulunan Kurşunlu tepenin kuzeye bakan yamacında Patara'nın tiyatrosu yer almaktadır. Sahne binasının dış duvarı üzerindeki kitabeden Vilia Procula adlı bir Pataralı vatandaşın babası ile beraber Patara'nın onarımı için maddi yardımda bulunduğu ve M.S. 147 yılında İmparator Antonius Pius'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, tiyatronun bu tarihten önce yapılmış olduğu kesindir. Bir başka kitabeye göre, Apollon'un rahiplerinden biri olan Polyperkhon, tiyatronun M.S. 14-37 yılları arasında Tiberius zamanında yapılmış olduğunu kaydetmektedir. Bir başka görüş ise, tiyatronun Hadrianus zamanında yapılmış olduğunu ileri sürmektedir. Yunan planlı olan tiyatro, iki diazomalı olup, diazoma arkasında, Side, Perge ve Myra tiyatrolarında olduğu gibi tonozlu gezinti yeri bulunmaktadır. 5 kapısı ve kemerli pencereleri olan 2 katlı sahne binası zengin mimarî işçilik göstermektedir. Teatron veya Kavea 34 oturma sırasından meydana gelmiştir. Likya'nın en büyük tiyatrolarından biri olan Patara tiyatrosunun oturma sıraları ile sahne binasının bir bölümü bugün kumlar altında kalmış durumdadır.

Tiyatronun arkasındaki tepe üzerinde büyük bir sarnıç ile Athena tapınağı kalıntıları yer almaktadır.

Liman ağzının batısında fener binası olması mümkün görülen yapının kalıntıları izlenmektedir.

Kurşunlu tepenin kuzeybatısında ve eski limanın batı yakasında kentin tahıl deposu olan Granaryum bulunmaktadır. 67 × 19 metre boyutlarında olup birbiriyle bağlantılı 8 bölümü bulunan Granaryum'un latin harfleri ile yazılmış olan kitabesine göre, İmparator Hadrian zamanında yapılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Patara Granaryumu, yine aynı dönemde yapılmış olan Anriake Granaryumu ile benzerlik göstermektedir.

Granaryumun güney batısında; kareye yakın bir plan veren Agora kalıntıları yer almaktadır.

Kentin nekropol alanı ise, Mettius Modestus takının çevresi ile eski limanın kuzeyindeki alana yayılmıştır. Likya tipi lahitlerden oluşan yüzlerce mezar Roma devrine aittir. Kentin doğusundaki tepeler üzerinde bulunan 2 kaya mezarı en eski kalıntılar arasındadır. M.Ö. 4. yüzyıla ait olan bu mezarlardan birinin üzerinde geç devirlere ait insan figürleri yer almaktadır.

Yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız Patara, efsaneleri, tarihi, görkemli kalıntıları ve uçsuz bucaksız altın renkli kumsalları ile gerek arkeoloji ve gerekse turizm alanında büyük ilgi derlemektedir. Yörede bundan sonra yapılacak olan kazı ve araştırmaların Patara tarihinin gizli kalmış yönlerini aydınlatacağını umuyoruz. Özellikle birçok efsaneye konu olan Apollon tapınağı ve Kültüne ait kalıntıların bulunmasını efsanelerin doğruluğunun da kanıtlanması açısından önemli bir etken olarak görüyoruz.

Kaynaklar:

1. Akşit O., *Likya Tarihi*, İst. 1967
2. Akurgal E., *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İst. 1978.
3. Bayburtluoğlu C., *Likya*
4. Bean G., *Lycian Turkey*, London 1978
5. Buluç S., "Patara Yüzey Araştırmasının Ön Verileri Hakkında."
6. Fellows C., *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor*, London 1839
7. Maggie D., *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton Univ. Press. 1950
8. Strabon., *The Geography of Strabo*, London 1967-1970
9. Pauly-Wissowa, "Ruge" R.E. Stuttgart 1899-1965

TÜRKİYE ÇOK-PARTİLİ SİYASAL YAŞAMA GİRDİKTEN SONRA, ATATÜRK'ÜN EN SOLDAN DEĞERLENDİRİLMESİ:

Tarih Karşısında Atatürk

Atatürk Türkiye'yi ileri bir merhaleye,
sağ değil, sola götürmek isteyen bir mücahitti.

Yığın sayı 4, 15 Kasım 1946

Dünyayı yeni baştan taksim için yapılan 1914-1918 emperyalist harbi ileri iki inkılâp doğurdu. Bunlardan biri, 1917 Sovyet inkılâbı; öbürü, garp emperyalizmine karşı son neferine kadar döğüşerek doğan Türk inkılâbı.

Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkan, Sevr muahedesiyle Türkiye'yi bir müstemleke haline sokan garplı müstevlilere karşı doğmuş millî isyanın bir mümessili idi. İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük devletlerle Yunanistan, Bulgaristan gibi küçük devletlere tek başına karşı koyan Türk milleti sadece garp kapitalizmine ve emperyalizmine teslim olmamak için harp etti.

Millî İstiklâl mücadelesi sadece emperyalizme karşı yapılmış millî bir müdafaa, ileri bir inkılâp hamlesidir. Avrupa reaksiyonerleri, sanayicileri, istismarcıları bir cephede birleşmiş sanayi bakımından geri kalmış ülkeleri yutmak için harbederlerken, Türkiye, bu reaksiyonerlere karşı mücadele edenlerin saffında yer almıştı.

Bu devrede Atatürk'ün tarihî rolü anti emperyalist bir mücadelenin kahramanı olmasıdır.

Tefessüh etmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından doğan Cumhuriyet inkılâbı, kralları, krallıkları, istismarcı bir sınıf diktatorasını tutan ileri hamlelere karşı maziyi müdafaa eden millî ve beynelmilel reaksiyona karşı nasıl ileri bir hamle ise, Atatürk'ün inkılâp adı altında meydana getirdiği bütün değişmeler de inkılâpçı hareketlerdi. 1914-1918 harbinden Atatürk'ün ölümüne kadar olan devre, Türkiye için bir takım değişmeler devresidir.

Bu devrede Atatürk'ün tarihî rolü, millî ve beynelmilel reaksiyona karşı inkılâpçılığı müdafaadır.

Atatürk'ün inkılâp programında formüle ettiği altı umde -Cumhuriyetçi, inkılâpçı, halkçı, lâik, milliyetçi, devletçi- ileri bir inkîlâbı, realize etmek için konmuş umdelerdir. Atatürk cumhuriyetçidir. Kralları ve krallıkları tutarak dünyayı istismar etmek isteyen grup reaksiyonu karşısında saltanatı yıkmış, cumhurun reyine dayanarak cumhuriyet şeklini kabul etmiştir. Atatürk inkılâpçıdır. Tarihi ve maziyi, milletin tekâmül safhalarında rolünü yapmış, fakat bugünkü ihtiyaçlara cevap veremeyecek hale gelmiş bir devir olarak kapamış, garbın teknik ve kültürel terakkilerine ayak uyduran yeni bir devletin bünyesini kurmayı istihdaf etmiştir. Bu gayeye varmak için maziden kalan tefessüh etmiş müesseseleri bir inkılâpçı cesaretiyle yıkmıştır.

Atatürk, umdelelerinde halkçıdır. Halk için halkın reyi ile işleyen bir devlet cihazını bir umde olarak kabul etmiştir. Fakat inkılâbın ilk merhalelerinde hocalarla reaksiyonerlere karşı alınan tehdit edici tedbirler ve bu tedbirlerin devamı bu ideali tam olarak tahakkuk ettirmemişti. Sonradan hocalarla saltanata karşı, dinle devleti ayıran, halifeliği kaldıran, kara kuvvetin teşkilâtlı tecavüzünü men için lâiklik umdesiyle yol alan Atatürk, bu sahada da inkılâpçı bir rol oynamıştır.

Kayıtsız şartsız ferdin ferdi istismarına mani olmak için devletçilik umdesini kabul eden Atatürk, bu devletçiliği sosyal mânâda açıkça izah etmiş değildir. Bunu bir devlet sosyalizmine varmak gayesiyle yaptığı söylenebileceği gibi, fertlerin yapamadığını devletin yapması mânâsında da izah edilebilir. Realitedeki şekli de bu olmuştur.

Fakat bu umdelerin ve formüllerin hayattaki tatbikatı, yanlışlıkları ne olursa olsun, Atatürk'ü tarihin karşısında muhakeme ettiğimiz zaman, anti-emperyalist, anti-reaksiyoner, inkılâpçı, terakkiperver, şark medeniyetinden garp medeniyetine geçmeye taraftar, cumhuriyetçi vasıflarıyla görür, Türkiye'yi ileri bir merhaleye, sağa değil, sola götürmek isteyen bir mücahit olarak kabul ederiz.

BURSA

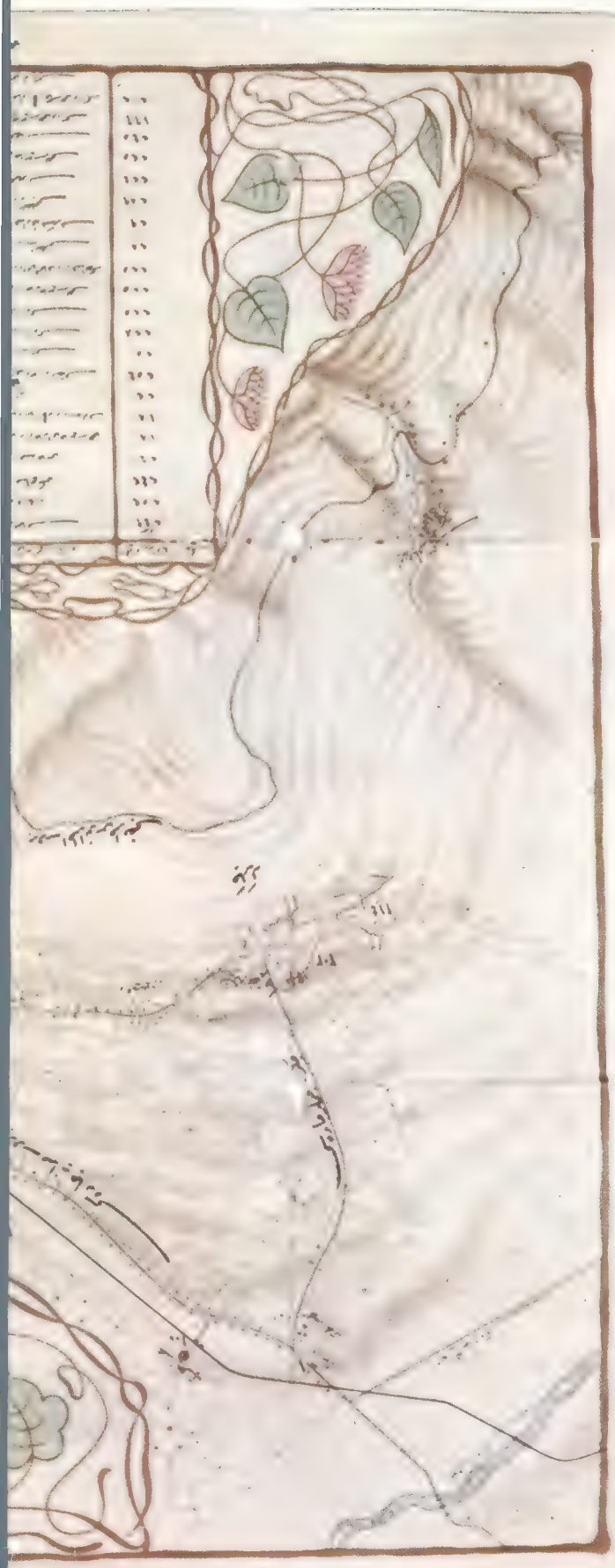

1. Meydan-ı Osmanî
2. Daire-yi Askeriye
3. Hamidiye Sanayi Mektebi
4. Hamidiye Hastahanesi
5. Sultan Murad Han-ı Sâni Cami-i Şerifi
6. Selâtin Şehzadegân Türbe-i Münifeleri
7. Cami-i Kebir
8. Mülkiye Mektebi ve Müze Şubesi
9. İnas Rüşdiyesi
10. Hükûmet Dairesi
11. Belediye Dairesi
12. Sultan Osman Cami-i Şerifi
13. Düyun-u Umumiye ve Bank-ı Osmanî ve Ziraat Bankası
14. Hamidiye Medrese-i Muallimini
15. Mekteb-i İdadi-i Askerî
16. Harir Darüttalimi
17. Kasr-ı Hümayun
18. Yeşil Cami-i Şerifi
19. Emir Sultan
20. Yıldırım Cami-i Şerifi ve Türbesi
21. Çekirge'de Hüdavendigâr Cami-i Şerifi ve Türbesi
22. Setbaşı Köprüsü

(Bu harita, II. Abdülhamid döneminde, 1889-1908 yılları arasında basılmış olmalı.)

(Prof. Dr. Kudret Ayıter koleksiyonu)

İNGİLİZ KONSOLOSLUK RAPORLARINA GÖRE ONDOKUZUNCU YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA:

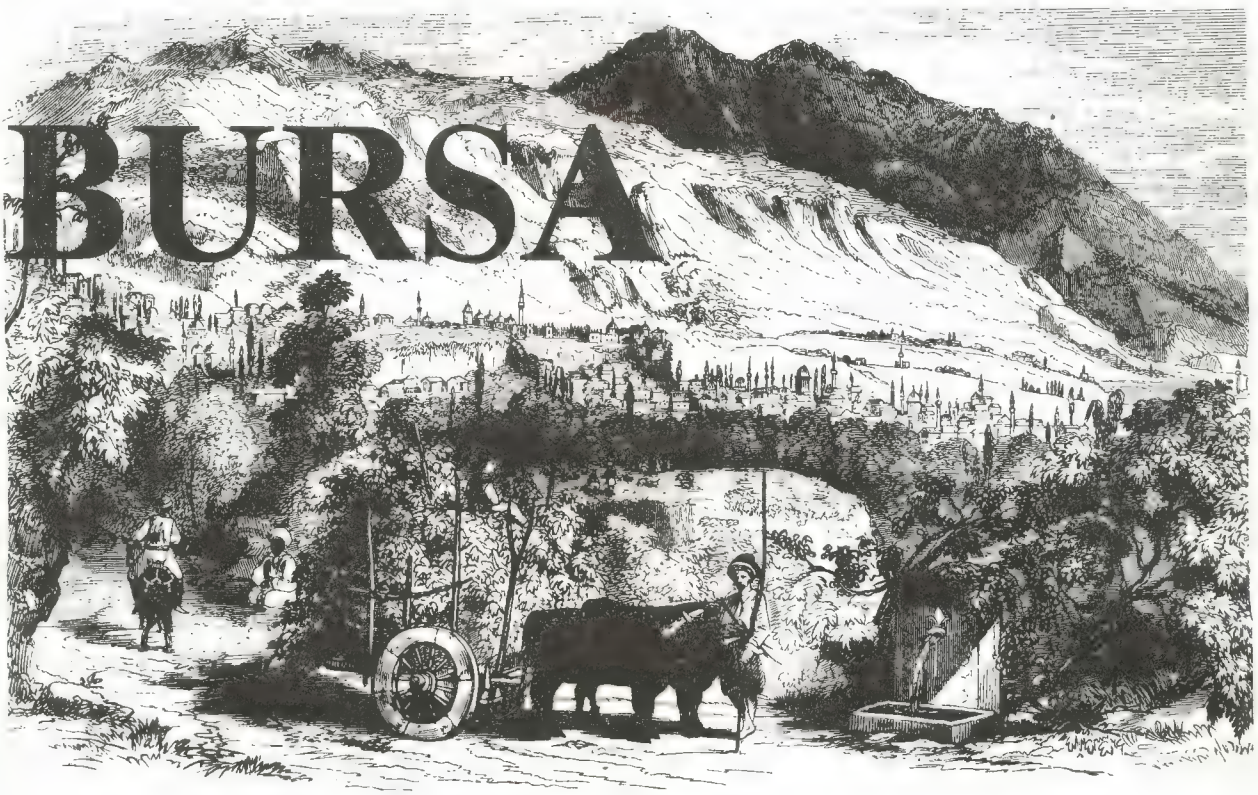

ERGUN TÜRKCAN

İngiliz konsoloslarının dünyanın her yerinden Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporlar kitap halinde basılarak resmî yayın olarak satılmaktaydı. *Parliamantary Papers, Accounts and Papers,* kısaca (A and P) denen bu yayınlar, zamanında hem İngiliz yetkililerine, hem de tüccar ve yatırımcılarına, siyaset ve iş ilişkilerini yönlendirmek için nasıl yol göstermişse, günümüzde de tarihçilere ve çeşitli disiplinlerden araştırıcılara büyük malzeme sağlamaktadır.

Pek az kütüphanede mevcut olan (A and P) serilerinin Türkiye'ye ilişkin ciltlerinin fotokopilerini ülkemize getiren araştırıcı, Prof. Dr. Gündüz Ökçün'dür. Sayın Ökçün'e bu değerli hizmetinden dolayı araştırıcılarımız müteşekkir olmalıdır. Ben kendi hesabıma, çevirileri *Tarih ve Toplum*'un 11. sayısında çıkan ve aşağıda okuyacağınız belgeler için ayrıca teşekkür ediyorum.

(A and P), ülkelerin çeşitli ticaret merkezlerindeki konsolosların yıllık ticaret ve iktisadî faaliyetler hakkındaki raporlarından oluşmaktadır. Raporların belli bir "format"ı yoksa da, ithalat, ihracat, üretim, nüfus, ulaştırma, fiyatlar, ücretler gibi "iktisadî-ticarî" verileri kapsaması ve süreklilik arz etmesi, kendi kaynaklarını, belgelerini derleyip tasnif edememiş bizim gibi ülkelerin araştırıcıları için çok önemli bir malzeme oluşturmaktadır.

Bu belgelerin arasına, bazen, özel konularda, talep üzerine ya da meraklı bir konsolosun ilgisi nedeniyle "özel raporlar" girmektedir. Örneğin, 1870 tarihli toprak kirası ve vergileme raporları, yol yapımı, pamuk ziraati ya da çalışan sınıfların durumu gibi özel raporlar birer kitap niteliğinde, ayrı çalışmalardır. Hele 1841'de Balta Limanı Anlaşması'na ilişkin "Rapor", anlaşma öncesi ve sonrası, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî-iktisadî durumunu, ticaretini gözler önüne seren çok önemli bir belgedir. Burada, İngilizlerle Türkler arasındaki ilişkiler I. Elizabeth'den bu yana ayrıntılarıyla belgelenmiştir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun on kadar ticaret merkezinden yollanan düzgün yıllık raporlar 1860'lardan 1913 yılına kadar sürmektedir.

Kısacası bu çalışmalara dayanarak Charles Issawi'nin ve Şevket Pamuk'un değerli iki kitap hazırladığı bilinmektedir. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ile Eskişehir Anadolu Üniversitesi kütüphanelerinde birer kopyası bulunan bu 5000 küsur sayfalık belgelerin daha pek çok araştırmaya yardım edeceğine kuşku duymuyorum.

Benim tercüme ettiğim raporlar özel nitelikte mektuplardır. Ahmet Vefik Efendi (Paşa) hakkındaki mektubun, Konsolos Sandison ta-

rafından özel bir ilişki çerçevesinde yazıldığı anlaşılıyor. Pek öğücü bir ifade taşıması, konsolos ile efendinin arasının çok iyi olduğunu ve belki Bâb-ı Âli nezdinde efendinin itibarını artıracağı düşüncesiyle kaleme alındığını akla getirebilir.

Diğerleri, (4th) Earl of Olarendon (İngiliz Hariciye Nâzırı, George William Frederick Villiers: 1800-1870) tarafından 30 Nisan 1869'da konsolosluklara gönderilen genelgeye cevap olmak üzere hazırlanan özel raporlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ondan fazla ticaret merkezinde görev yapan konsoloslara İngiliz tebâsının buralara göç edip edemeyeceği, bölgenin iktisadî ve sosyal şartları sorulmuştur. Çalışma koşulları ve ücretler, özellikle bu raporların üzerinde durduğu konulardır. İstanbul'a ilişkin rapor, bu derginin 11. sayısında çıkmıştı. Bursa'ya ilişkin cevabın da olumsuz olduğu anlaşılıyor. Taradığımız diğer raporlar da (Doğu ve Kuzey Anadolu) aynı olumsuz sonuçları içeriyor: İngilizler Türkiye'de yaşayamaz, koşullara uyamazlar.

Avrupa'da Almanya, Prusya önderliğinde imparatorluk olma sancıları çekerken ve Fransa kıt'adaki egemenliğini kaybetmek üzereyken, İngiltere'nin emperyalist yayılmasını sadece kendi kolonilerinde değil, yarı koloni saydığı ve Kırım Savaşı'ndan beri müttefiki bir ülkenin topraklarında da yapmayı düşündüğünün bir delili olan bu genelgenin aslını bulamadık; ayrıntılarını bilemiyoruz. Belki başka bir araştırıcı bu metni ortaya koyabilir.

İpekçilik üzerine olan diğer özel rapor ise, yüz yıl önceki bir "sektör analizi"ne örnek sayılabilir.

Bu özel raporlarla yıllık ticaret raporlarının, daha geniş bir çerçevede, çeşitli açılardan çözümlenip çevirilerinin gün ışığına çıkarılması için büyük bir ekip çalışmasına gerek olduğunu düşünüyorum.

İngiliz Konsolosu Mr. Sandison'un Ahmet Vefik Efendi Yönetimindeki* Bursa'da Ortaya Çıkan Gelişmelere İlişkin Raporu

Bu raporla, Ahmet Vefik Efendi yönetiminde gerçekleşen ilerlemeleri bildirmekten şeref duymaktayım.

Burada büyük emek isteyen işlere kalkışılmıştır. Bunlar içinde en çok emek harcanan da, şehrin merkezinden Çekirge (Ghio) yoluna doğru açılan muhteşem bulvardır. Bulvar ova çizgisiyle birleşerek, karşıki tepeleri de içine alan benzersiz bir manzara ortaya koymaktadır. Bu sert satıhlı (ma cadam) yol hemen hemen bitmiş olup, buradan serbest kalacak büyük bir iş gücü, kıştan önce bitirilmesine çalışılan yolun geri kalan kısmına tahsis edilecektir. Bulvarın şimdiki başlangıç noktasından şehrin yukarı mahallelerine doğru yeni ve geniş bir cadde daha açılacak. Bu caddeyi Ulu Cami'ye doğru dik kesen başka bir cadde daha şehri iyice ferahlatacak, etraftaki binaların pek çoğu muntazam biçimde yeniden sıralanacaktır. Aynı merkezden ayrılan diğer düzgün caddeler çeşitli yönlere doğru oluşturulmakta, kaleyi, eski sultan sarayının yıkık duvarlarını ve ilk iki (Osmanlı) sultanının türbelerini çevrelemektedir. Yeni binalar, zelzeleden tahrip olan eskilerinin yerlerini almakta, tarihî anıtların etrafı temizlenmektedir. Bunlar yapılırken, büyük ölçüde unutulmuş ve boşalmış olan şehrin bu kesimine yeniden hayat ve canlılık gelmektedir.

Yol yapımları evleri ve dükkânları etkiledi; bazıları yıkıldı, çıkıntılar düzeltildi, yeni evler yapıldı, eski yapılar düzeltildi. İstimlâklardan sonra açık alanlar bırakıldı. Diğer boş yerlere de park ve bahçeler yapılacak. Ulu Cami'nin minareleri onarıldı, iç tezyinatı daha iç açıcı hale getirildi. Birinci Mehmet'in camii ve türbesi de aynı şekilde onarıldı. Depremden çok zarar gören bu yapılar, şark mimarisinin en zarif örnekleridir. Aynı felâkette harap olan büyük han ya da kervansarayın da içi düzenlenerek, onları ayrı ayrı ticarethane ve dükkân olarak ipek ticaretiyle uğraşanlara kiraya verildi. [Şimdiki Koza Han'dan söz ettiği anlaşılıyor.] Yanan Vali Konağı'nın olduğu yerde, işleri kolaylaştırmak için bütün devlet dairelerinin ve mahkemelerin bulunduğu bir Vilâyet ve Vali Konağı inşa edilecek.

Şehrin civarındaki Kaplıcalar'a giden rahat bir yol da inşa halinde. Aynı zamanda, bütün inançlardan ve milletlerden halka açık bir hastane için de yer seçildi ve işe başlandı. Birkaç aya kadar hazır olacak hastanenin sivil doktoru için bir de ev yapılıyor. Daha önce mevcut olmayan böyle bir kurum için, ilk ağızda Valilik bu amaçla Bâb-ı Âli'den 60.000 kuruş, takriben 550 İngiliz lirası tutarında bir gelir sağlamış bulunuyor. Bu gelir bazı küçük çaptaki ithalatla karşılanacak.

Camilerin tamiratı dışında diğer ufak tefek düzeltmeler, bir harcama gerektirmiyor. Kamu yararına yöneltilmiş bu faaliyetler halka pek az güçlük getiriyor. Evlerindeki değişiklik, birkaç günlük bir çalışma ya da bunun karşılığı bir para harcanmasını gerektiriyor. Bu işler için istihdam edilen duvarcı ve işçiler nakden rayiç ücretlerini alıyorlar. Mülkleri zarar görenlere yeni yerler sağlandığı gibi aynen ve nakden de bir tazminat ödeniyor. Bazı durumlarda ise tamirat ve yapım için işçi sağlanıyor. Fakat, her halükârda mülk eskisine göre bir değer kazanıyor.

Yapılan ve yapılacak işlerin gerçekleşme sürelerini Ahmet Vefik Efendi'nin görevi ve etkinliği belirliyor. Ekselânsları alelâde bir vali değildir. Bitmiş ve yakında bitecek olan işlerle Bursa'nın manzarası tamamen değişti; güzellikle yararlılık bir arada, sağlıklı ve yangına karşı daha güvenli bir şehir ortaya çıktı.

Tüm boş gezenlere iş sağladığı gibi, körler ve diğer sakatlıklar nedeniyle çalışamayacak olanlar dışında dilenciliği de denetim altına aldı. Ekselânsları,

* Ahmet Vefik (1823-1891) Efendi (Paşalığı: 1877-78), 1862'de Darülfünun'da Tarih Felsefesi hocalığına başlamışken, Anadolu Sağ Kol Müfettişliği'ne atandı. (Bu teftiş bölgesi, Hüdavendigâr Vilâyetiyle başlıyordu.) 1864'te Bursa halkının şikâyeti üzerine, görevinden uzaklaştırıldı. Paşa'nın asıl Bursa Valiliği, 1879-82 Yıllarındadır.

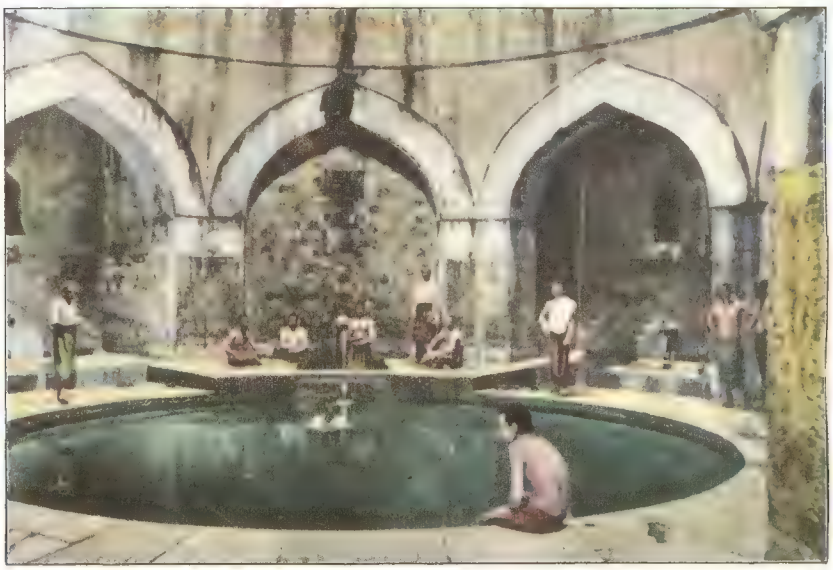

Dersaadet'teki mevki sahiplerine komisyon vererek ipekli mamûl üretimini teşvik etti. Peşin parayla çalışıldığı için, neredeyse ortada diğer işler için çalışacak işçi bulunmaz oldu. Üstün yetenekleri, zevki, çok geniş bilgisi ile olaylara pratik yaklaşımı, çok uyanık ve dikkatli oluşu, sanayiin gelişmesini ve ilerlemesini sağlamıştır. Başlangıçta Ahmet Vefik Efendi şiddet ve istibdatı ile bir despot (satrap) sayılmış olsa bile, mutlak iradesi ile bir hâdim-i halk olarak şimdi daha iyi anlaşılıp takdir ediliyor. Bu iyi işler başka türlü yapılamayacağı gibi, herhalde imparatorlukta da bunları başarabilecek başka bir kimse yoktur.

Gayretleriyle Bilecik ve İznik üzerinden Dersaadet'le telgraf irtibatı sağlanmıştır. Daha önce Tophane Âmirliği'nin inhisarında olan İstanbul-Bursa vapur işletmeciliğinin aksaklıklarını gidermek için tamamen kendi himayesinde ve denetiminde özel bir şirket tesis etmiştir. Bâb-ı Âli, önce, kendi teknelerine rakip bir şirket için müsaade vermeyi reddetmişse de, Valinin süratli manevrasıyla bu güçlük yenilmiş ve Bursa'nın çok yararına olan bu teşebbüs için Sultan'ın izni alınmıştır. Bursalılarla İstanbul'da burası ile ticaret yapan tüccarların ortağı olduğu bu hızlı tekne, bir süredir başarı ile seferler yapıyor; düzensiz, güvenliksiz ve verimsiz eski tekne yerine makul bir fiyattan halka hizmet ediyor.

Ekselânsları ovadaki bataklık ve sazlıkları kurutmak, daha sağlıklı ve verimli bir tarım arazisi elde etmek için çaba gösterdi. Özellikle ovanın kuzeyindeki çok değerli topraklar kurtarıldığı gibi diğer kurutma faaliyetleri için de bir yol açılmış oldu.

Kır ahalisi, kendisini aç gözlü tefecinin ve zalim müdürlerinin elinden kurtaran, düzen ve adaleti tesis eden bu görevliye derin bir şükran duymaktadır.

Ekselânsları pamuk tarımına ve şehrin civarındaki yolların ıslahına da büyük ağırlık vermektedir. Eski köprülerin onarımı ve birkaç yeni köprünün ilâvesiyle ulaşımda kolaylık sağlanmıştır. Bu ve diğer örnekler; kendisinin tarıma verdiği önemin delilleridir. Tarıma, doğrudan parasal araçlarla yaptığı yardımları ancak kendisi bilmektedir.

Bugünlerde kendisi Mihaliç yoluyla Balıkesir'e beş altı hafta süreceği ilân edilen bir seyahata başladı. Teftişin özel amacı, yolların güvenliğini sağlamak, köprü ihtiyaçlarını tespit etmektir. Daha önceden, suiistimalden hüküm giymiş bir kısım müdür ve görevliyi prangalara vurdurarak, halka teşhir olunmak üzere buralara göndermişti. Ve Ekselânsları İstanbul'a giderken yol üstünde Bandırma'da suiidaresinden dolayı açığa alınmış ve hesabını acımasız bir adalet önünde vermek için getirilen Balıkesir Paşasına raslamış.

Valinin ayrılmasıyla eldeki işlerin bir kısmı durdu, devam edenlerde de eski şevk ve heyecan kalmadı. Yavaşlamanın bir nedeni de, hasat yüzünden çalışacak nüfusun azalmasıdır. İşgücünün büyük kısmı Çerkeslerden oluşuyordu. Onlar da buralardan göçerek daha içerilere, kendilerine gösterilen yerlere göç ettiler. Burada ve vilâyetin diğer kesimlerinde ipek kozası üretimindeki büyük düşüşler, maalesef, her açıdan halkın yaşamını güçleştiriyor ve burasını güzelleştirme çabalarına sekte vuruyor.

Bursa, 29 Haziran 1964

İngiliz Viskonsülü Maling'in Bursa'daki Zanaatkârların ve Diğer Çalışan Sınıfların Durumuna İlişkin Raporu

Sanayide çalışan nüfusun genel nüfusa oranı yüzde 10-12 civarında olup, teknik eğitim ve yetenek gerektiren bu mesleklerdekilerin birçoğu da kalifiye işçi sayılamayacak düz işçilerdir. İpekçi ustaları dışında, kalifiye işçi pek mevcut değildir. Bazı büyük ipek fabrika ya da atölyelerinde yaklaşık 300 işçi çalışmaktadır. Bölgede, pek az istisna ile hepsi kadın ve küçük yaş-

ta 9000 işçiyi istihdam eden 6000 kadar çıkrık mevcuttur. Bursa'nın Fransız iplik ustaları gözetiminde yapılan ipek iplikleri (ibrişim) düzgünlük ve sağlamlıklarıyla, yerli el işçiliğinin yüksek niteliğinin uygun bir eğitim görünce nasıl mükemmel bir sonuç verebileceğini kanıtlamaktadır. İpekli, pamuklu ya da yünlü dokumacılık, el-tezgâhı sisteminin üstüne çıkamamıştır. Bir ev sanatı olan nakışçılıkla birlikte dokumacılık da hızla çökmektedir. Diğer işkollarında da durum, kural olarak, bir ustanın en fazla iki kalfa ve çırak çalıştırmasıdır.

İşçi ve işveren ilişkisi temelde "bir günlük işe bir günlük ücret" diye tanımlanabilirse de, bazı işlerde aylık sözü telâfuz edilebilir. Sözlü ya da yazılı iş akitlerini düzenleyen bir yasa yoktur. Sadece şeref ve haysiyete dayalı bu tür uygulamadan dolayı hem işçilerin, hem de işverenin çok büyük sıkıntısı olduğu muhakkak.

Genellikle bu bölgede nüfus az, yatırım için sermaye birikimi yoktur. Çalışanların bazı durumlarda kira verdikleri bir meslekleri bulunur. Ancak çoğunluğu, ülkede büyük araziye sahip vakıflardan birinin kiracısıdır. Aynı şekilde, özellikle kırda yaşayan işçilerden çoğunun ekilebilir birkaç dönüm arazisi mevcuttur; bunu ailesiyle birlikte ekip biçer ve kendine ek bir gelir sağlar. Çalışan sınıfların yaşam koşullarının doğru biçimde değerlendirilmesi bakımından bir zanaatkârın günlük kazancına eklediği bu yan gelirlerin gözönünde tutulması zorunludur.

Türkiye'deki bir zanaatkârın evi ile İngiltere'deki bir zanaatkârın evi arasında ne yapım, ne de iç düzeni bakımından fazla bir ilişki bulunur. Çoğu tek katlı kerpiç evleridir. Daha iyileri ahşap türünde fakat hiçbir şekilde soğuğa ve sıcağa karşı korunması olmayan daha gösterişli binalardır. Aslında, taşradaki daha üst sınıfların evleri bu işçi evlerinden birçok bakımdan daha iyi değildir. İngiliz işçisi böyle bir evde kendi evinin konforunu her zaman özler. Hemen hiçbir mobilya yoktur. Yerli işçiler kendileri ve görenekleri bakımından genellikle pis sayılmazlar; karıları da temiz derli-toplu ve tutumlu yardımcılar olmakla birlikte evlerin kötü yapımı, en basit sağlık kurallarının bilinmemesi ve dikkatsizlik yüzünden buralar sağlıksız yerler haline gelmiştir. Ancak, işlerin çoğu dışarıda, açık havada yapıldığından evlerin sağlıksız koşulları, açık havada çalışılarak dengelenir. Aynı zamanda hastalıkların denetlenemediğini de söylemek zorundayım. Cehalet ve üfürükçüler, böyle zamanlarda, diğer sınıflar kadar çalışanlar arasında da ölüm oranının aşırı yüksek olmasının etkenlerindendir.

İnşaat sektöründe çalışanların büyük kısmı köyden gelen mevsimlik işçilerdir. Başlıca Yunanistan (Epiros) ve Rumeli'nin dağlık bölgelerinden gelirler; sebaatkâr ve tutumlu insanlardır, ailelerinden çok uzak kalırlar. Yazın açık havada yaşamak ve çalışmakla, kışın sefil bir han odasına yığılıp çul, çaput üstünde pineklemenin acısını çıkarırlar.

Çalışma saatleri güneşin doğuşundan batışına kadardır. Yaz mevsiminde 13, kışın 8 saat kadardır. Aradaki bir iki yemek molası dışında süre çok uzun görünse de Şark'da insana kaldırabileceğinden daha fazla değil, tersine hafif ve daha sağlıklı işler verilir. Yine de ipek işinde bir fabrikanın sıcak ve rutubetli havasının genç bir insanın fizik gelişmesi için elverişsiz olduğu kabul edilmelidir. Bunun ötesinde fabrikalarda çalışan genç kızların süse ve gösterişe düşkünlüğü, sağlıkları pahasına kazandıklarını bu şekilde israf etmelerine yol açması gerçekten üzücüdür. Fabrika işçiliği, [illegible] kızlara tarlada ya da evde çalışmaktan daha çekici gelmektedir. İşçilerin günlük ücretleri şöyle belirlenmiştir. (Bkz. Aşağıdaki tablo)

Bursa'da İşçilerin Gündelik Ücretleri (1864)

	Şilin	Peni		Şilin	Peni	
Mermer işçisi	5	0	ilâ	5	4	
Taşçı	3	2	"	5	0	
Duvarcı	2	8	"	3	0	
Sıvacı	3	0	"	4	0	
Marangoz	3	2	"	4	8	
Doğramacı	4	0	"	5	0	
Sandıkçı	5	0	"	6	0	
Taşocağı işçisi	2	8	"	3	6	
Madenci	1	0	"	1	6	
Makinist	4	6	"	6	0	
Demirci ustası	2	6	"	4	6	
Demirci kalfası	1	6	"	2	2	
Badanacı	3	6	"	4	6	
Badanacı kalfası	2	0	"	3	0	
Bakırcı	1	6	"	2	0	
Sarı (tunç) dökümcü	1	3	"	1	9	
Kalaycı	1	6	"	2	0	
Silâhçı ustası (kamacı	1	8	"	2	4	
Gümüşçü (ustası)	2	0	"	2	6	
Bıçkıcı	1	4	"	1	10	
Nalbant usta	2	6	"	3	6	
Nalbant kalfası	1	0	"	1	6	
Semerci	1	2	"	1	0	
Duvar boyacısı	2	0	"	2	4	
Debbağ	1	9	"	2	0	
Kumaş boyacısı	1	4	"	1	8	
Fıçıcı	1	0	"	1	5	
Terzi	1	4	"	1	10	
Kunduracı	1	10	"	2	2	
Kasap	1	2	"	1	10	
Fırıncı	1	4	"	1	10	
Bahçevan	32	0	"	40	0	(Aylık)
Değirmenci	60	0	"	-	-	"
Tuğlacı	40	0	"	50	0	"
Çömlekçi	24	0	"	31	0	"
El Dokumacısı	1	4	"	1	9	
Nakkaş	0	8	"	1	0	
İpekçi (iplikçi) kız	0	8	"	1	8	
İpekçi ustabaşı kadın	1	6	"	2	0	
Keçeci	1	2	"	1	6	

Buradaki ücretler Türkiye genelinden yüksek görünse de diğer ülkelerdeki standart ücretlerden daha düşüktür. Ancak, işçilerin kira vermedikleri, bir parça toprakları olduğu ve buradan bir yan gelir elde ettikleri unutulmamalıdır. Ayrıca, buradaki zaruri maddelerin maliyeti birçok gelişmiş ülkeden daha düşük olup, işçilerin başlıca gıdaları sebze türündendir. Yerli işçinin basit ihtiyaçları ve gelenekleri gözönünde tutulduğunda iyi bir ücret aldığı ve kendi anlayışına göre rahat bir hayatı olduğu söylenebilir. Yine de sosyal durumuna göre ödediği vergi, bazı malî önlemlere rağmen ağırdır, gelir vergisinden bile muaf değildir. Vergi yükü en zayıfın sırtına yüklenmiştir.

Asya Türkiyesi gibi nüfusu az bir ülkede işgücü fazlalığı olduğunu ileri sürmek 'paradoksal' görünür. Gerçekte, tarımda işgücü kıtlığı hissedilirken sanayide talep pek azdır ve işgücü arzı bunu tamamen karşılar. Eski yıllarda, camilerin ve hayratın tamiratı gibi nedenlerle inşaat sektöründeki işgücü talebinde bir canlanma olmuştu. Bu alanda büyük paralar harcanırken, gelir getiren yatırımlar tamamen ihmal edilmişti. Bunun dışında vilâyetin esas geçim kaynağı olan ipekçiliğin hızla gerilemesine paralel olarak kalifiye işgücü talebinin geleceği de parlak görünmüyor.

Bursa Vilâyeti Başkent'in yakınlarına düştüğünden, burasının fazla işgücünü emmesi nedeniyle ücretler, ülke ortalamasının bir miktar üstündedir. Yine de, ücretler İngiliz çalışan sınıflarının ücretlerinin o kadar altındadır ki, bir İngiliz işçisi yerli bir ustanın aldığı ile ancak aç kalmayabilir. İngiliz işçisinin yerli işçiden daha nitelikli olması sonucu değiştirmez, çünkü halkın zevk ve tercihlerini ucuz ve düşük kaliteli mallar karşılamaktadır. İngiliz zanaatkârları aynı zamanda kendilerinden çok daha düşük bir ücretle yaşayabilecek olan, buranın âdet ve usüllerini çok daha kolay benimseyebilecek Güney Avrupa ülkelerinin zanaatkârlarıyla da büyük bir rekabet içinde olacaklardır. İngilizler makine işlerinde üstün olmakla birlikte Güney Avrupalılar, ortama uyum ve çok yönlülükleriyle, elinden her iş gelen insanlar sayılır ve özel niteliklerin, ustalıkların takdir edilmediği bu ülkede çok daha başarı kazanma şansına sahiptirler.

İngilizlerin bu ülkede çalışmasıyla maddi durumlarının daha iyi olamayacağı hususu yanında gözden kaçırılmaması gerekli daha az önemsiz olmayan bir nokta bulunmaktadır. Tam bir İngiliz gibi yaşasa da, zeka ve kültürel gelişmesi açısından çok düşük ırklarla temas ederek nisbî bir yalnızlık içinde bulunsa da, din ve eğitim kaynaklarından kopmuş bir İngilizin, kendisinin olmasa bile çoluk-çocuğunun, İngiliz ırkının özel niteliklerini bozmadan koruyabilmesi için en ufak bir güvencesi ya da umudu kalabilir mi? Bu acıklı sonuçlar değil işçi sınıfına daha üst sınıflara mensup İngilizlerde bile görülürken, Anglo-Sakson ırkının hangi savunucusu böyle bir geleceği umursamazlıkla karşılayabilir?

İngiliz ırkından gelen fazla işçilere sömürgelerimizde sonsuz yerimiz varken, buralara göç, büyük bir millî *(public)* sorun olacaktır. Ayrıca, bu göçler yalnızca hayırsever kişilerin işbirliği ve özel kaynaklarla değil, millî kaynaklar tarafından da desteklenen bir çaba iken, ülkemizin bir vatan arayan aşırı nüfusunu, sadece ahlak ve zekâ açısından değil, İngiliz ırkının fizikî nitelikleri bakımından giderek bozmak gereksizdir.

Bursa, 24 Kasım 1869

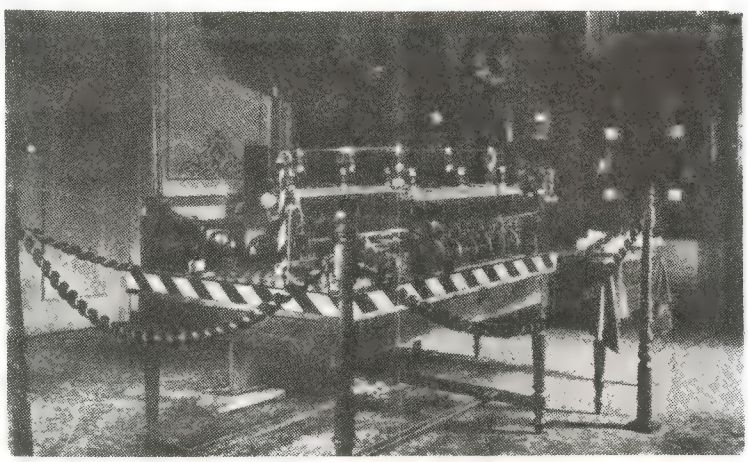

En üstte, "Serginin Düyun-u Umumiye Şubesi menazırından: [minyatür] bir filatür" [ipek ipliği makinesi].
Üstte, "Sergide mazhar-ı takdir olacak eşyaya verilecek mükâfatlardan: madalya." Biri altın yaldızlı, diğeri sade gümüş olarak iki derecelidir; her ikisinin de birer yüzünde Kûfî harflerle "Bursa Sergisi 1327" [Hicrî tarih] yazısı, ötekinde kabartma olarak Ulu Cami'nin resmi vardır.
Yanda, Hürriyetin İlânı'nın ilk yıldönümünde (10/23 Temmuz 1325/1909) açılan Bursa sergisi dolayısıyla "Sergi müddetince haftada bir neşr olunur mecmua-yı musavver" [resimli dergi] Bursa Sergisi'nin 7 Ağustos 1325 tarihli 5'inci sayısının kapağı.

BURSA SERGİSİ

Viskonsül Maling'in Bursa'daki Tekstil Fabrikalarında İpek İpliği Üretimine İlişkin Raporu

Tekstil çok eski tarihlerden beri Bursa'nın başlıca uğraşısı ve geçim kaynağı olmuştur. Pamuk, yün ve ipek iplik ile bunların dokumaları içinde sadece ipek ipliği fabrika sistemi içinde üretilir. Bu rapor da, ipek ipliğine hasredilmiştir.

Bursa'da ilk ipek ipliği fabrikası 1846 yılında tesis edilmiş, 1862 yılında sayıları 90'a kadar ulaşmıştır. Her fabrikada 10 ilâ 132 çıkrık bulunuyordu ki, toplam 4345 çıkrık etmekteydi. Bütün çeşitler dahil 1846-57 yıllarındaki ipek üretimi yılda ortalama 960.000 libre olmuştur. Bunun değeri 916.000 pound sterling olup, 141.250 pound değerindeki 152.670 libresi fabrikalarda işlenmiştir. 1858'den itibaren ağaçlara musallat olan bir hastalık yüzünden ipek üretimi günümüze kadar tedricen azalmış ve son 14 mevsimin ortalama hasılatı yılda 620.000 pound değerinde 393.000 libreden daha fazla olmamıştır. Bu üretimin yüzde 80-90'ı fabrika ipliğine dayanmaktadır. 1857'den beri ipek ipliği elde yapılmamaktadır. Günümüzde ipek kozasının yüzde 90'ı fabrikalarda işlenmekte, geri kalanı da ham koza olarak ihraç edilmektedir.

İlişikteki tablo, fabrika üretiminin artışına ilişkin temel verileri sunmaktadır. Fabrika işçilerinin yüzde 90'ı kadın olup, daha ayrıntılı yüzde dağılım şöyledir:

Yetişkin Kadın İşçiler	
Çıkrıkçı	65
Tasnifçi	10
Tarakçı	4
Bükümcü	2
Gözcü	3
Kız İşçiler	
Çırpıcı	10
Çırak	2
Erkek İşçiler	
Gözcü, makinist, paketçi, vb.	4
Toplam	*100*

Böylece her yüz çıkrık için 100'ü çıkrıkçı, 54'ü yardımcı olmak üzere toplam 154 işçi gerektiği anlaşılır. Şu anda 90 fabrikadan 75'inde 3520 çıkrık başında 5215 işçi çalışmaktadır. Bunun dökümü şöyledir:

Yüzde 84	ya da	4549	yetişkin kadın
12	"	449	kız çocuğu
4	"	217	erkektir.

Çıkrıkçıların ücreti, diğer ücretleri de belirleyen bir ölçektir. Fabrikaların ilk açıldığı dönemde, 1846-50 arasında, çıkrıkçılar günde 3-4 kuruş alırlardı (5.5 ilâ 7.5 Peni). 1857'de ücretler 10 kuruşa kadar yükseldi (1 Şilin 6.5 Peni). Son 14 yılda 6 ilâ 8 kuruş arasında değişiyor (11 Peni ilâ 1 Şilin 2.5 Peni). Çalışanların her zaman yeknesak bir ücret aldığı söylenemez. Ücret iş saatlerine göre ki, bunun süresi güneşin doğuşu ile batışı arasında mevsime göre değişir, gündelik yazın 8, ilkbahar ve sonbaharda 6, kışın 4 kuruş yani ortalama 6 kuruştur (11 Peni). Çeşitli işçilerin toplam günlük gelirleri de, bu hesaba göre aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tatiller gözönüne alınırsa bir yılda 260 çalışma günü olmakla birlikte, 1858'den beri mahsulün cevap vermemesi yüzünden fabrikalar yılda 200 günden fazla çalışamamaktadır. Böylece, fabrikalar tarafından işçilere yapılan toplam yıllık ödeme 48.300 pounda ulaşmaktadır.

Çalışma günü doğal günden ibarettir. Yemek ve dinlenme için bir buçuk saat çıkarılırsa, çalışma süresi mevsimine göre 7.5 ilâ 13.5 saat arasında değişir. Böylece ortalama 10.5 saatten fabrikalar tam kapasite ile çalıştığında haftalık 52.5 saat; ancak, son yıllarda 42 saatlik program uygulanıyor. Bu süreler aşırı görünmese de, çalışma saatlerinin çok eşitsiz dağılımı, işçilerin fizik takatlerinin çok üstüne çıkan bir çalışma sisteminin tüm sakıncalarını taşımaktadır. Uzun ve sıcak yaz günlerinde yetişkinlere bile ağır gelen 13.5 saatlik çalışma çocuk işçiler için çok zararlı olmaktadır. Avrupa'daki ipekçiler iş saatlerini yıl içinde daha eşit yayarak işçilerin enerji ve dikkatlerinin her mevsimde belli bir düzeyin altına düşmemesine çalışırlar. Aslında bu beklenti oralarda bile iyice saçma görünürken, kimsenin özelliklerini bilmediği Şarklı işçilerin böyle bir uygulamaya şaşıracakları anlaşılır.

İşçilerin yüzde 95'i Rum ve Ermenidir. Aralarında pek az Türk kadını bulunur. Resmî makamlar Türk kadınlarının fabrikalarda çalışmalarını mümkün olduğu kadar engellemeye çalışırlar.

Eğer yeterli hammadde bulunabilse, 90 fabrikadaki 4345 çıkrıkla tam kapasite ile bugünkü gibi 393.000 libre ipek iplik değil, en az bugünkü değeri 1.200.000 ilâ 1.250.000 pound olan 700.000 libre ipek ipliği üretmek mümkün olur. Bu miktara, ayrıca yüzde 25 fazla çalışma ilâve edilebilir.

Geçmişte ve günümüzde ne kadar ipekböceği yetiştirilebileceği hakkında yapılan tahminlerin hepsi zayıf kalmıştır. Aslında, bilim ve tecrübenin hâlâ bir çare bulamadığı hastalık olmasa ipekböcekçiliğinin sınırı yoktur. 30.000 mil kare yüzölçümü olan vilâyetin hemen her tarafı dut ağacı yetiştirmeye müsaittir. Dut ağacı üç dört yıl sonra yaprakları toplanmaya elverişli hale gelir. Ömrü ortalama 20 yıl olan dut kuraklıkta daha kısa ömürlüdür. Kısa bir sürede, her türlü talebi karşılayacak kadar dut yetiştirmenin mümkün olduğu anlaşılır. Bugünkü fiyatların yarısı bile ipekböcekçiliğini çekici bir iş kılmaktadır.

Bugünkü duruma göre, bölgedeki ipek üretimi, daha önemli bir azalma olmadığı takdirde, şimdilik durağan sayılabilir. Ancak, üretim sonuçları çok uzak olmayan bir gelecekte bu sanayiin ortadan kalkabileceğini göstermektedir. Son yıllardaki hammadde üretimi küçük de olsa sürekli bir azalma olduğunu kanıtlamaktadır.

Bursa, 5 Ekim 1872

		Gündelik		Yıllık		
	İşçi Sayısı	Şilin	Peni	Sterlin	Şilin	Peni
Çıkrıkçı	3.520	0	11	161	6	8
Tasnifçi	541	0	7.5	16	18	1
Tarakçı	217	0	11	9	18	11
Bükümcü	108	0	11	4	19	0
Usta	163	1	3	10	3	9
Çırpıcı	541	0	7.5	16	18	1
Çırak	108	0	3	1	7	0
Sözcü, makinist, paketçi vb.	217	1	10	19	17	10
İşçilere ödenen toplam ücret miktarı				241	9	4

Lamartine'in aile evi; gençlik ve yaşlılık portreleri arasında, 1848'de Hotel de Ville'de nutuk çekerken tablosu.

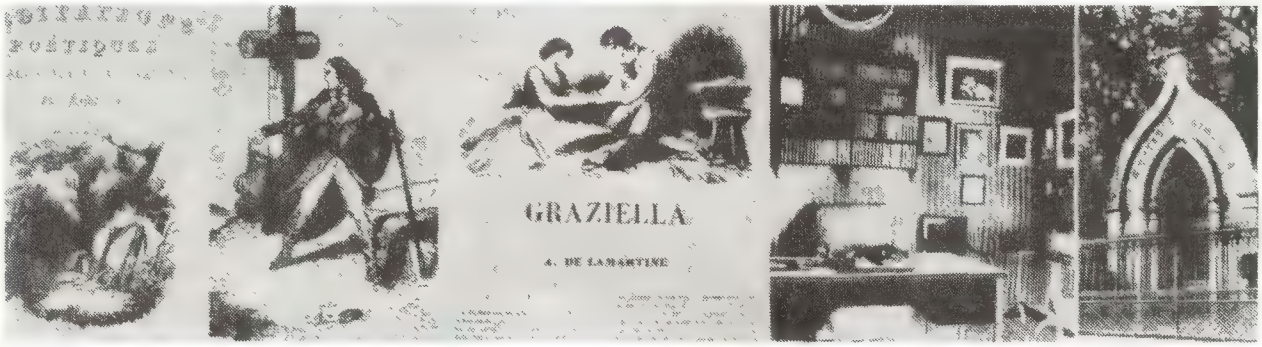

Üç kitabının ilk baskı kapakları; çalışma odası; mezarı.

Geçen Haziran ayında Paris'in ünlü müzayede salonu Salle Drouot'da Fransız şairi ve devlet adamı Alphonse Lamartine'in birçok mektubu açık artırmaya çıkarıldı. Yazarın son yıllarındaki para sıkıntısını bilenler, her mektubun yüzbin liradan fazlaya müşteri bulduğunu ilgiyle izlediler. Bu mektuplardan iki tanesi, Lamartine'in Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinin iki ayrı safhasındaki duygu ve düşüncelerini dile getiriyordu. Katalogdan incelediğim bu mektuplar, şimdiye kadar bu konuda bilinenlere yeni bir şey eklemiyor. Bununla beraber, Lamartine'in Osmanlı Devleti'yle ilişkileri konusundaki bilgilerini bir miktar derinleştirme ve bir makale şeklinde *Tarih ve Toplum* okuyucularına sunma arzumu yarattılar.

Öldüğü şato ve bir şiiri.

Lamartine'in edebiyatçı, devlet adamı ve iş adamı olarak üçlü bir kişiliği vardı. Hiç kuşkusuz, şahsiyetinin en güçlü yönü, şair ve romancılığı idi. Bununla beraber, Lamartine 1833'ten III. Napolyon'un 2 Aralık 1851 tarihindeki darbesine kadar Fransa Parlamentosunda milletvekili olmuş ve bu arada 1848 İhtilâlinin patlamasıyla kurulan geçici hükûmetin dışişleri bakanı seçilmişti. 1833-1851 arası, "Şark Meselesi"nin en hararetli yıllarıydı. Bu dönemde aktif politikanın içinde bulunan Lamartine, elbette bu soruna kayıtsız kalamazdı. Kaldı ki, 1832'de milletvekili seçilmeden hemen önce Osmanlı Devleti'ne bir ziyaret yapmış ve parlamentoya da daha bu ziyaretini tamamlamadan -yani yurt dışında iken- seçilmişti. Lamartine Türkiye'ye bu ilk ziyareti ile ilgili anılarını iki cilt halinde yayınlamıştır.

Lamartine'in "iş adamlığı"na gelince, bu onun, görünüşe göre, en zayıf tarafını teşkil ediyordu. Gerçekten son yirmi yılı malî sıkıntıların ve ödenemeyen borçların rahatsızlığı içinde geçmiştir. Bu sıkıntılar şairin miras yoluyla sahip olduğu geniş arazilerin işletme sorunlarından doğuyordu. Lamartine, Mâcon'daki topraklarında bağcılık yapıyor, dergiler çıkarıyor ve sermayesini bu alanda da değerlendiriyor-

Lamartine, Osmanlı Devleti ve Burgaz Ova Çiftlikleri

TANER TİMUR

du. Yazarın kendisi, hayatın son safhasındaki malî başarısızlığını, siyasal hayatta karşılaştığı başarısızlıkla açıklamıştır. III. Napolyon rejimine karşı cephe aldığı; bu yüzden bazı gazetelerinin kapandığı ve sermaye piyasasında kolaylıkla kredi bulamadığı gözönünde bulundurulursa, bunda bir gerçek payı olduğu kabul edilebilir. Bununla beraber, romantik şairin geçen yüzyılın "vahşi kapitalizm" koşulları içinde başarıya ulaşamayacak bir kişiliğe sahip olduğunu düşünmek de herhalde gerçeklere ters düşmeyecektir. Zaten hayat hikâyesini yazanlar da, yazarın savruk ve hesapsız yaşantısını ayrıntılarıyla anlatmışlardır.

Lamartine'in Osmanlı Devleti'ne ilgisi, kişiliğinin üç yönünü de kapsayan boyutlarda olmuştur. Yazar olarak Osmanlı Devleti'yle ilgili anılar ve tarihî eserler kaleme almış; politikacı olarak "Şark Meselesi" hakkında önerileri ileri sürmüş; iş adamı olarak da, malî sıkıntılar içinde bulunduğu yıllarda, Osmanlılardan toprak imtiyazı istemiş ve kendisine geniş çiftlikler verilmiştir.

LAMARTİNE'İN TÜRKİYE'Yİ ZİYARETİ

Lamartine Osmanlı Devleti'ne ilk seyahatini 1832-33 yıllarında yapmıştır. Bu seneler Osmanlı Devleti için çok zor senelerdir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın merkeze karşı ayaklanması; Bâbıâli'nin bu isyanı bastırmakta karşılaştığı güçlükler; İngiltere'nin Osmanlı hükûmetine yardımda yan çizmesi ve Ruslarla Hünkâr İskelesi anlaşması gibi olgular, "Şark Meselesi"ni uluslararası ziyaretin temel sorunu haline getirmişti. Paris'e dönüşünde kendisini dostlarının kampanyası sayesinde milletvekili seçilmiş olarak bulan Lamartine'in yerinde incelediği bu sorunla ilgili görüşlerini dile getirmesi doğaldı. Yazar bunu hem geziyle ilgili anılarını yazarak, hem de Fransız Parlamentosunda "Şark Meselesi" ile ilgili konuşmalar yaparak gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Lamartine'in Osmanlı Devleti ve Türklerle ilgili görüşlerinde, başka yazarlarda pek görülmeyen bir orijinallik göze çarpıyor. Gerçekten yazar, bir yandan seyahat anılarında Türklerle ilgili olarak epeyce olumlu şeyler söylerken, öte yandan politik konuşmalarında Osmanlı Devleti'nin bir an önce büyük devletler arasında paylaşılmasını savunmuştur. Orijinallik, bir çelişki gibi görünen bu iki farklı tavırdan ileri geliyor. Çünkü o sıralarda Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını arzu eden tek siyaset adamı veya yazar, Lamartine değildi. Fakat bu yönde düşünenler genellikle Türkler hakkında da çok olumsuz şeyler düşünüyorlardı. Lamartine ise, Türklerle ilgili sıcak duygularla dolu satırlar yazmıştır. Bununla beraber, bu konuda realist bir değerlendirme yapabilmek için Lamartine'in fikirlerini biraz nüanslı bir şekilde ele almalıyız.

Lamartine anılarında Türklerin "asalet, yumuşaklık ve kadere inanan insanlardaki sakin ve serinkanlı tevekkül"[1] gibi erdemlerini görmüş ve onların ilâhî kudrete inanan gerçek Hıristiyanlarla benzeştiğinden söz etmiştir. Ancak burada ifade edilen fikir Türklerin Batı'dan farklı ölçüler ve değerlerle, hattâ Batı'nın bir ölçüde antitezini teşkil eden terimlerle değerlendirilmesidir. Bu konuda "gerçek Hıristiyanlar"la yapılan benzetme de, bu sonuncuların o sırada Batı'yı temsil etmekten giderek uzaklaştıkları düşünülürse, yukarıda ifade ettiğimiz fikre ters düşmüyor. Lamartine Osmanlı Devleti'nde egemen değerler olarak, durgunluk, hareketsizlik, ağırbaşlılık ve bunların karışımından doğan asillik gibi değerleri saymıştır. Ancak, bunlara ne kadar önem verdiği şuradan bellidir ki, bu

gözlemlerinin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin Batılı büyük devletler arasında paylaşılmasını savunmuştur. Lamartine Türkler için "Bu ulus gerçekten bir şey yaratmıyor, hiçbir şeyi yenilemiyor. Fakat hiçbir şeyi kırıp tahrip de etmiyor!"[2] diyordu. Oysa, romantik ve yarı mistik şair Doğu tevekkülünü överken, politikacı ve devlet adamı Lamartine Batı dinamizminden ve Batı yaratıcılığından yanadır.

Lamartine milletvekili olunca, Meclis kürsüsüne ilk kez 4 Ocak 1834'te "Şark Meselesi" konusundaki görüşlerini açıklamak için çıkmıştı. Bu konuşmasında Türkiye hakkında çok olumsuz fikirler ileri sürmüştür. Lamartine göre "Öyle devletler vardır ki, onların kusurları, aynı zamanda dayandıkları temel ilkeleri teşkil eder. Osmanlı Devleti de böyledir. Halk bağnazlığından başka bir şey olmayan askeri ruh yeniçerilerle birlikte ortadan kalktı... Artık Osmanlı ruhu diye bir şey mevcut değildir!"[3] O halde? O halde yapılacak şey, Osmanlı Devleti üzerinde önce Batı'nın "genel ve kollektif bir protektora" kurması, daha sonra da bu "genel protektora"yı büyük devletlerin "özel protektoralar" halinde paylaşmalarıdır.[4] Bu paylaşımı meşru kılan durum, Lamartine'in Osmanlı İmparatorluğu için çizdiği şu genel tabloda özetleniyor. "...ekilmemiş ovalar, gemisiz denizler, sahipsiz topraklar, çamurdan inşa edilmiş köyler, ahşaptan bir başkent ve her tarafta yıkıntı ve perişanlık = işte Osmanlı İmparatorluğu. Bu harabe ve yıkıntıların ortasında, bunları yapan ve her gün de yineleyen, her eyalette birkaç bin Türk, çökmüş, cesaretini kaybetmiş halde, hiç çalışmadan emekçi Hıristiyan ırkların ürettiklerinden kanunî olarak aldıkları paylarla sefilane yaşıyorlar: işte bu ülkenin efendileri!"[5] Görülüyor ki; burada romantizmden ve doğu "asalet"inden çok uzağız. Lamartine "Şark Meselesi" ile ilgili bu fikirlerini Osmanlı Devleti'nin en güç döneminde, 1840'a kadar aktif olarak savunmuştur. 1839 Temmuzu'nda Fransız parlamentosunda "Artık Türkiye yoktur!" derken yine aynı çizgidedir. Bununla beraber, Hünkâr İskelesi anlaşmasından sonra İngiltere siyasetindeki tedricî gelişme ve Fransa'nın yalnız kalması Lamartine'in fikirlerinin etkisini sınırlamıştır.

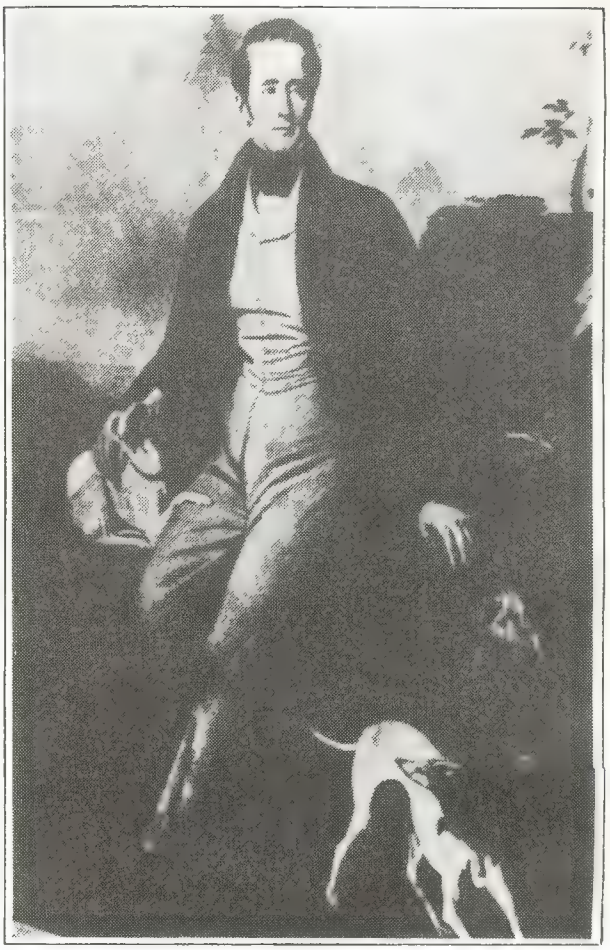

Lamartine'in 1839 yılında yapılmış, Macon Müzesi'nde bulunan bir tablosu.

Lamartine Fransa siyaset sahnesinde ön plâna 1848 İhtilâli dolayısıyla çıkmıştı. Bu ihtilâlin ilk aylarında geçici hükûmetin dışişleri bakanı, hattâ fiilen başkanı durumuna gelmişti. Ancak kısa bir süre sonra iktidarı elinden kaçırmış ve savunma bakanı Cavaignac'ın birlikleri işçi hareketini çok kanlı bir şekilde bastırmıştı. Lamartine'in aktif siyaset hayatı 1848 Aralık ayındaki Cumhurbaşkanı seçimlerinde son buldu. Bu seçimde aday olan Lamartine, III. Napolyon'un 5.434.226 oyuna karşılık, sadece 17.910 oy alabilmişti.[6] Bir siyaset adamı için son derece küçültücü bir durum olan bu rakamlar, Lamartine'in sadece siyasetten değil, bizzat kendi memleketinden de soğutmuştu. Bu seçimlerden sonra Lamartine, "siyasetten iğreniyorum. Devlet adamı ve hatip olarak artık bitmiş bir insanım!"[7] diyor ve hep Fransa'yı terketmekten sözediyordu. Bu durumda Doğu'nun uzaklığı, tevekkülü ve asaleti gündeme geldi ve Türkiye Lamartine için ideal bir "hicret" köşesi olarak görünmeye başladı.

LAMARTİNE'İN OSMANLI SULTANINA MÜRACAATI

Lamartine 1848 seçimlerinde uğradığı acı mağlûbiyetten dört ay kadar sonra, 24 Nisan 1849'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya ve onun aracılığıyla Sultan Abdülmecid'e yolladığı mektuplarla Osmanlılardan modern yöntemlerle işleteceği bir çiftlik için imtiyaz istiyordu. Bu yazışmalarla ilgili dosya arşivlerden çıkarılarak 1925 yılında

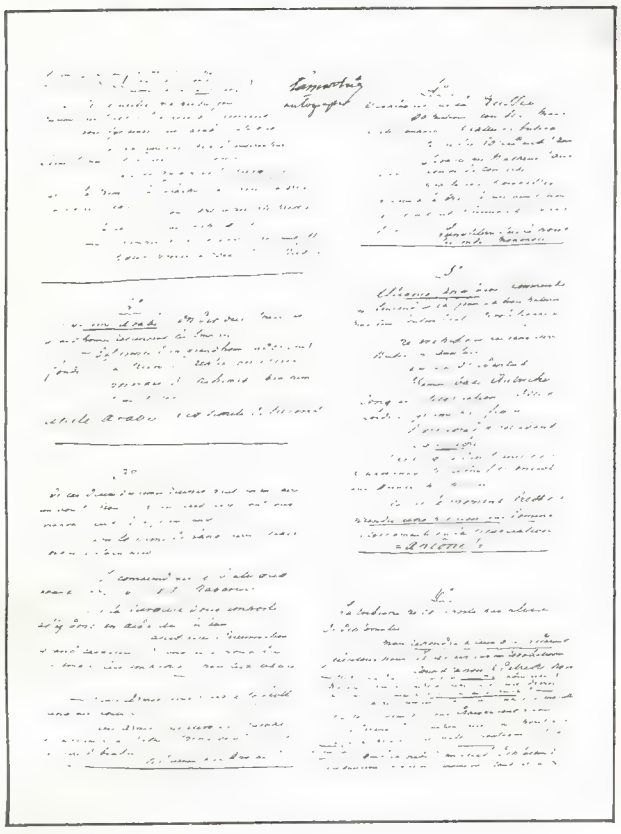

Lamartine'in, 1839 Meclis konuşmasının planı.

tarihçi Ahmed Refik (Altınay) tarafından yayınlanmıştır.[8] Bu tarihe kadar Fransa'da işin aslı bilinmiyor ve teklifin Lamartine övücü bir Osmanlı tarihi yazdırmak için Türkler tarafından yapıldığı sanılıyordu. Ancak mektupların Fransızcaya çevrilerek yayınlanmasından sonra gerçek durum meydana çıkmıştır.[9]

Lamartine mektuplarında "ahval-i ihtilâl" yüzünden malî sıkıntıya düştüğünü ve bu yüzden yurt dışında çalışarak hayatını kazanmak istediğini; hayatının yarısını kırsal alanlarda geçirdiği için "her türlü ziraat usul ve icrasını bildiğini" ve kendisine bir arazi "terk ve ihsan" edilirse orada modern bir çiftlik kuracağını bildiriyordu. Hattâ bu amaçla, "kendi masrafıyla Avrupalı vesair birtakım zürraı celp ve iskân edeceğini"[10] de ilâve ediyordu. Bu teklife Osmanlı yöneticilerinin ne cevap verdiğini incelemeden önce, senelerce Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını savunmuş ve bir ihtilâl hükûmetinde yer almış bir devlet adamının böyle bir başvuruya nasıl cesaret edebildiği üzerinde durmamız gerekiyor. Gerçi yazarımız mektubunda, eserlerinde Türklere karşı daima dostluk duygularını dile getirdiğini belirtmiş ve ihtilâlden de olumsuz bir şekilde söz etmişti. Fakat Tanzimat devlet adamlarının ve bizzat sultanın, yazılı eserler ortada dururken, bu sözlere inanmaları mümkün müydü? Gerçek şudur ki, Lamartine Osmanlı devlet adamlarının zihniyetini çok isabetli bir şekilde teşhis etmiştir. Osmanlı yöneticilerinin biraz sonra anlatacağım çok olumlu cevabı, bunu kanıtlıyor. Ayrıca Lamartine'in Osmanlı Devleti'nden imtiyaz istemesini tam bir riyakârlık örneği de sayamayız. Çünkü 1840'larda, tam olarak tesbit edemediğimiz bir tarihten itibaren, Lamartine Osmanlı Devleti'nin paylaşımı fikrini terketmiş ve bu devletin bütünlüğünün korunarak Rusya'ya karşı baraj teşkil etmesini savunmaya başlamıştır. Osmanlıları olumlu bir yanıta, şairin bu tutumu mu sevketmiştir? Herhalde Osmanlılar bir bütün olarak Lamartine'in şahsiyetinin önemini dikkate almışlardı. Ahmed Refik'e göre "Reşit Paşa Lamartine'in deha ve kudretine meclûptu."[11] Aslında Lamartine'in edebî eserleri, Tanzimat zevklerine pek uygun değildi. Yazar Türkçeye epeyce sonra çevrilecek ve sevilecektir. Lamartine'i Tanzimat adamları herhalde her şeyden önce bakanlık yapmış, III. Napolyon'a rakip olmuş politik kimliği ile dikkate alıyorlardı. Bizzat yazarın kendisi siyasal hayatını bitmiş olarak nitelendiriyordu. Fakat öyle görünüyor ki, Osmanlılar bu kanıda değillerdi. Osmanlı politikasında seçim ve kamuoyu gibi faktörler olmadığı ve aynı insanlar düşüp kalkıp iktidara geldikleri için, Lamartine'in geleceğine de umutla bakılıyordu. Nitekim İzmir'de Fransızca olarak yayınlanan *L'Impartial* gazetesi de "Fransa'nın kaderini bir ara ellerinde tutan bu şahsiyetin daha neler yapacağını Allah bilir!"[12] diyerek bu yöndeki umutları destekliyordu. Ahmed Refik'in 1925 yılında dahi, "Reşid Paşa şairin gönlünü yapmak ve Türkler için bu ulvî fırsatı kaçırmamak için bir çare-i hal buldu"[13] diye yazdığı gözönünde bulundurulursa, Tanzimatçıları herhalde fazla eleştiremeyiz!

BURGAZ OVA ÇİFTLİKLERİ

Reşid Paşa bu "ulvî fırsatı" kaçırmamak için derhal harekete geçmiş ve Sultan'a Lamartine'i çok övücü bir tezkere yazarak cevabın olumlu olmasını sağlamıştı. Daha sonra da adamlarından Baltacı Manolaki Efendi'yi harekete geçirerek işi organize etmeye başladı. Manolaki Efendi'nin Aydın civarında çiftlikleri vardı. Lamartine de karısının arasıra bir büyük şehre seyahat edebilmesi olanağını düşünerek, İstanbul veya İzmir civarında bir toprak istemişti. Bu bakımdan Aydın civarındaki çiftlikler bu arzuya ters düşmüyordu.

İlk olarak bu toprakların Baltacı Manolaki Efendi'den kiralanarak Lamartine'e verilmesi düşünüldü. Fakat Manolaki Efendi yabancı tâbiyetden olduğu için, bu vesile ile çiftliklerin satın alınarak kurtarıl-

ması ve Fransız şairine devredilmesi daha uygun görüldü. Ancak Reşit Paşa'yı özellikle düşündüren bir nokta daha vardı. Osmanlı sadrazamı Lamartine'e verilecek toprağın "kapitülasyonlar" dolayısıyla yabancı müdahalelere yol açmasını, giderek tamamen elden çıkmasını istemiyordu. Bu yüzden çiftlikler satın alındıktan sonra Lamartine'e yazılarak, gelip görmesi ve beğendiği takdirde bir mukavele ile kendisine devredileceği bildirildi. Lamartine sözkonusu toprakların incelenmesi için Charles Roland isimli temsilcisini yolladı. Kendisine refakat etmek üzere de Tercüme Odası'ndan Ahmed Vefik Efendi (Paşa) tayin edildi.

Lamartine'in temsilcileri Charles Roland, Ahmed Vefik Efendi'yle birlikte Burgaz Ova'daki uçsuz bucaksız çiftlikleri gezdi ve son derece beğendi. Durumu Lamartine'e bildirdikten ve şairin onayı alındıktan sonra, altı maddelik bir mukavele ile, Reşid Paşa'nın Manolaki Efendi'den satın aldığı toprakların işletme hakkı kendisine terkedildi. Bu mukaveleye göre[14] Lamartine'e Burgaz Ova'da terkedilen araziler, toplam 38.500 dönüm tutan dört çiftlikten oluşuyordu. Bu imtiyaz, 1850 yılından 1875'e kadar 25 yıllık bir süreyi kapsıyordu ve bu sürenin bitiminde topraklar, bu arada yapılan tesislerle birlikte "sahib-i mülk"e iade edileceklerdi. Lamartine çiftliklerde yaşayan elli kadar ekinci ailenin "o ana kadar âdet-i belde üzere mazhar oldukları kaffe-i kavaid ve menafie riayet etmeği" taahhüt edecek ve onlara karşı eskiden nasıl davranılıyorsa, kendisi de aynı şekilde davranacaktı. Ayrıca sözkonusu çiftlikler eskiden ödedikleri öşür ve diğer vergileri ödemeğe devam edeceklerdi.

Görülüyor ki, Lamartine çok avantajlı bir mukavele imzalamış; daha doğrusu kendisine büyük bir ihsanda bulunulmuştu. Mukaveleden sonra şair sultana teşekkür etmek; çiftliklerini görmek ve işletme projeleri yapmak için ikinci kez bir Türkiye seyahati yapmış ve bu seyahatin anılarını da küçük bir kitapçık halinde yayınlamıştır.

Lamartine bu ikinci seyahatinde kendisine devredilen topraklara hayran olmuş ve bunların genişliği karşısında biraz da ürküntüye kapılmıştı. Fransa'daki işletmeleri iflâsın eşiğine getiren romantik şair, derhal iddialı projeler geliştirmeye başlamıştır. Lamartine'e göre bu geniş toprakların işletilmesi için 500.000 Franklık bir sermayeye ihtiyaç vardı.[15] Bununla, yazar, bağcılık yapacak ve koyun yetiştirecekti. Bu amaçla, Maçon'daki kendi topraklarından 30-40 bağcı aileyi de getirmeyi düşünüyordu. Bunun dışında, pamuk ekimi de Lamartine'in projeleri arasındaydı.

Lamartine hayal ettiği modern işletmeleri gerçekleştirmek için gerekli sermayeyi Fransız piyasasında çok aramış, bu amaçla güzel resimlerle süslü tahviller çıkarmış, fakat büyük maliyecilere bir türlü güven telkin edememiştir. Bunun üzerine dış piyasaya yönelmiş ve bir anonim şirket gerçekleştirmek umuduyla Londra'ya gitmiştir. Ne var ki, Lamartine'in İngiliz sermayedarlarına başvurması Osmanlı yöneticilerinin endişelerini canlandırmıştı. Ayrıca Londra bankerlerinin, Lamartine'in yaptığı mukaveledeki bazı maddelerin değişmesini istemeleri bu tedirginliği artırmıştı. Bu yüzden, yabancı müdahalesini önlemek için Osmanlılar yeniden düşünmüşler ve Lamartine'e yeni bir teklif getirmişlerdir.

Senede Seksen Bin Kuruş..

Osmanlıların yeni önerisi gayet basit ve açıktı. Lamartine hiç canını sıkmayacak; modern çiftlikler kurmak için çaba sarfedip, yorulmayacak, Osmanlı hükûmeti bu toprakların gelirini kendisi toplayarak her yıl Lamartine'e yollayacaktı. O ana kadar somut hiçbir şey yapmamış olan Fransız şair bu teklifi çok büyük bir memnuniyetle karşıladı. 11 Eylül 1852'de yeni bir mukavele imzalandı ve Lamartine'e senede 80.000 kuruşluk bir rant bağlandı.

Fransız yazarının hayatını anlatanlar, 80.000 kuruşun, onun borçları arasında "bir okyanusun içinde bir damla gibi eridiğini" yazıyorlar.[16] Gerçekten, bu sırada yazarın bir milyon Frank kadar borcu vardı. Bu bakımdan yıllık 18.000 Frank'a tekabül eden 80.000 kuruşluk rant yazar için büyük bir anlam taşımıyordu. Fakat burada belirtelim ki, yazarın bir sırada Fransa'da 1.600.000 Frank değer biçilen malı mülkü bulunuyordu. Bu rakamlar Lamartine'in "malî sıkıntıları"nın gerçek niteliğini ortaya koyuyor. Lamartine fakirlik içinde hayat mücadeleleri veren, sefalet tehlikesine maruz biri değildi. Lamartine'in sıkıntıları, dededen kalma malını mülkünü elden çıkarmadan ve çok masraflı hayatından da bir kısıntı yapmadan yaşamını devam ettirmek isteyen bir aristokratın sıkıntılarıydı. Bununla beraber belirtelim ki, Osmanlıların Lamartine'e bağladıkları yıllık 80.000 kuruş da okkalı bir vezir maaşıydı ve asla küçümsenecek bir şey değildi. Bu rakamın bugün ne ifade ettiğini hesap etmek zordur. Fakat okuyucularıma kabaca bir fikir vermek için, bizzat o döneme ait bir ölçüyü kullandım. Yazar çiftlikte koyunculuk yapacağını belirtiyor ve o tarihte bir koyunun 8-10 Frank olduğunu belirtiyordu. Buna göre Osmanlıların Lamartine'e hediyeleri, mal cinsinden, senede yaklaşık 2000 koyun yapmaktadır. Bu miktarın yazarın gelirlerine ve borçlarına göre fazla anlamlı olmaması ayrı bir konudur. Fakat, Osmanlı yöneticileri, emekdar Ege köylülerinin alınterinin ürünlerinden karşılanan bu paraları ne hakla ve ne amaçla bu düşkün *aristokrata* verebiliyorlardı? Esasen Lamartine Osmanlılardan hediye istememiştir; para dilenmemiştir. "Sizde bol ve boş arazi var; bana imtiyaz verin; ben de modern tarım usullerini getireyim!" demiştir. Bu teklif nasıl sonradan Lamartine'i de şaşırtan bir şekilde, karşılıksız bir hediye haline dönüşmüştür? Sanırım, burada sorunun en önemli yönüne geliyoruz.

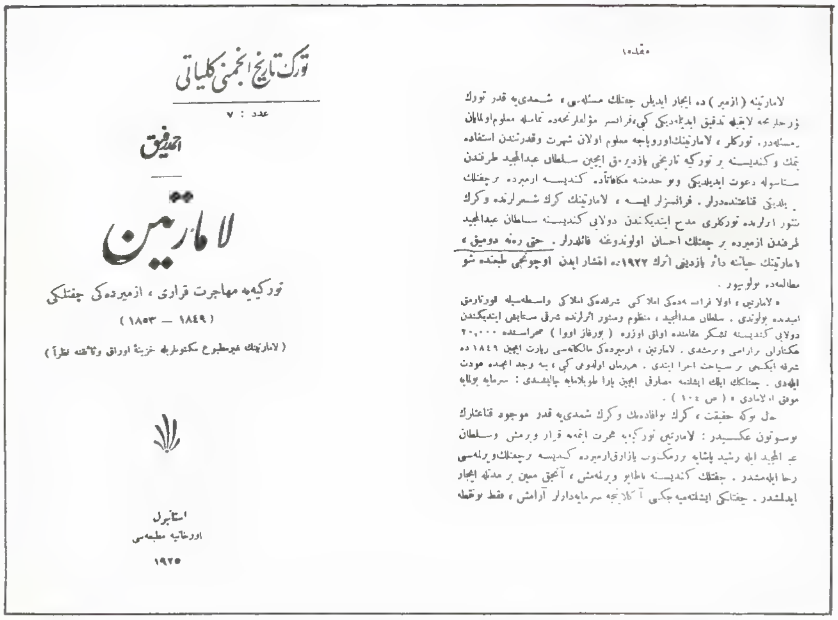

Ahmet Refik'in kitabının kapağı ve Mukaddeme'sinin ilk sayfası.

KAPİTÜLASYONLAR MI?

Osmanlı ve Fransız kaynaklarına göre Osmanlılar Lamartine'in bir anonim şirket kurmak için İngilizlerle temaslarından çekinmişler, "kapitülasyonlar' kanalıyla yapılacak müdahaleleri önlemek için yeni mukaveleyi hazırlamışlardır. Oysa, o dönemle ilgili incelemelerin gösterdiği gibi, Osmanlı yöneticilerinin bu alanda büyük bir duyarlılığı yoktu ve Tanzimat'tan sonra Ege'de İngiliz iktisadî nüfuzu bir iktisadî felsefeyle değil, kısa vadeli siyasî ve malî çıkarlarla hareket etmişti. 1856'da İngilizlere İzmir-Aydın demiryolu verilmiş ve bu münasebetle topraklarının fiyatlarını artıranların arazileri kamulaştırılarak İngiliz şirketine hibe edilmişlerdi.[17] Bu tutumda İngiliz sermayesinden korkan bir yön göremiyoruz. Kısaca, o dönemde Osmanlı idaresine bütüncül bir iktisadî görüş egemen olmaktan uzaktır. İktidar veya iktidar grupları, üretim ilişkilerini geliştirmekten çok, iktisadî yapıyı -mevcut gelişmeyle birlikte- korumayı hedef alan, palyatif ve yer yer birbiriyle çelişen tedbirlerle hareket etmektedirler.

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'ni gezenler bol ve verimli topraklara rağmen, tarımsal tekniklerin Tevrat'da sergilenen Yahudi patriyarkların tekniklerinden ileri olmadıklarını yaşıyorlardı.[18] Böyle bir ortamda, Batılı devlet adamlarının "Tanzimat ruhu" çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde modern ve özerk çiftlikler kurulmasını teşvik ettikleri de görülmüştür. F.Guizot'nun tavsiyesiyle, Reşit Paşa hesabına modern bir çiftlik kurmak üzere Türkiye'ye gelen F. Barreau'nun ibret verici hikâyesini, Mac-Farlane 1850'de yayınlanan eserinde uzun uzun anlatmaktadır.[19] Buna göre, Reşit Paşa, Barreau'nun bütün çabalarına kayıtsız kalmış ve sadrazam olunca da çiftliğin gelirlerini, nedense tam o sırada rayiç bedelinin on katını teklif eden sarraf Bogos Dadyan Efendi de iltizama vermiştir. Dadyan de Barreau'nun girişimini durdurmuş ve yerine cahil bir Ermeniyi getirmiştir. Sultan Abdülmecid için örnek bir çiftlik kurmak üzere Güney Carolina'dan gelen Dr. Davis'in -aynı eserde anlatılan- hikâyesi de farklı değildir.[20] Kısacası, Osmanlı yöneticileri her durumda işlerine nasıl gelirse öyle hareket etmekte ve çoğu kez mevcut durumu korumaya çalışmaktadırlar. "Kapitülasyonlar" da, kendi çıkarları tehlikeye girdiği zaman ileri sürdükleri bir bahanedir. Çünkü Osmanlıların lâik ve modern bir hukuk sistemi benimsemelerine hiçbir engel yoktu. Tam tersine Batılılar da bunu öneriyorlardı. Kapitülasyonlar daima Şerî hukukun mevcut diyeti dolayısıyla -ve elbette ki birçok suistimal ile birlikte- varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bakımdan Lamartine'in girişimlerinin de "kapitülasyonlar" bahanesi ile reddedilmesi iddiası ikna edici olmaktan uzaktır.

LAMARTİNE'İN TUTUMU DEĞİŞTİ Mİ?

Osmanlıların cömertliği Fransız şairinin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu değiştirmiş midir?

Bir dostu, 1850'de Lamartine ikinci kez Türkiye'ye giderken hep Doğu'dan bahsettiğini ve çevresindekilere "insan orada asildir; terbiye din derecesindedir; ruh ciddi, derin ve düşüncelidir" dediğini yazar.[21] C.Latreille ise, Lamartine'in bu sıralarda Doğu'yu çok övmeye başlamasının tutumunda bir değişiklik olduğunu belirtir ve çiftlik hediyesinin "bu değişime yabancı olmadığını"[22] vurgular. Aslında Lamartine'in tutumundaki değişiklik, Osmanlı bütünlüğünün korunması lehine olarak, kendisine çiftlik verilmesinden önce olmuştur. Muhtemelen bu yüzden şair, Osmanlılardan gönül rahatlığıyla imtiyaz isteyebilmiştir. Bununla beraber, Lamartine'in Osmanlı taraftarlığının niteliğini iyi belirtmek gerekiyor.

Lamartine 1848'deki düşkırıklığına rağmen, vatanını sevmekten ve her şeyin üstünde tutmaktan geri kalmamış; hattâ yer yer başka şairlere yurtseverlik dersi de vermiştir![23] Lamartine'in Osmanlı bütünlüğü ile ilgili olumlu tutumu, Fransız çıkarları ile ilgili görüşlerinin sonucudur. Savunduğu dış politika, III. Napolyon'un dış politikasından fazla farklı değildi.

Lamartine Türkiye'ye ikinci ziyareti ile ilgili anılarında, Osmanlı devlet adamları hakkında hiç de parlak olmayan ifadeler kullanmıştır. Kendisine imtiyaz verilmesinde başrolü oynayan Mustafa Reşid Paşa'yı "Doğulu olduğu kadar Avrupalı" bir şahsiyet olarak takdim

etmiş ve "devamlı elçilerimiz" diye nitelediği elçilik "dragoman"larını bol bol övmüştür.[24] Sultan Abdülmecid'i de bir hayli methetmekle beraber, hakkında "hiçbir zaman özgür, tasasız ve mutlu olamayacak bir insan"[25] diye yazabilmiştir.

Lamartine Osmanlılarla ilgili olarak bir de tarih kitabı yazmıştır. Daha çok Hammer'den aktarma olan bu eser, yazara epeyce para kazandırmışsa da, tarihi bilgilere pek fazla bir şey katmamıştır.[26] Bununla beraber, esere yazdığı giriş, temel felsefesini ortaya koymaktadır. Bu eseri yazarken Osmanlılar, Fransız ve İngilizlerle ittifak halinde Ruslara karşı savaşıyorlardı. Yazar, girişinde Osmanlıların Ruslara karşı nasıl engel teşkil edeceğini, bunu Birinci Napolyon'un bile sonradan anlayarak esef ettiğini hatırlattıktan sonra kendisi de günah çıkartmış ve şu satırları yazmıştır: "Türkler aslında Hıristiyanlık için savaşıyorlar ve Tuna üzerinde dünyanın özgürlüğünü savunuyorlar."[27]

Lamartine kendisine bağlanan 80.000 kuruşu 1869'da ölene kadar muntazaman almıştır. Bu para kendisine sadece bir yıl verilmemiş; fakat şair daha sonra temsilcisi vasıtasıyla o yılın parasını da istemiş ve almıştır. Fransız şairi son yıllarında kendisini küçülten siyasal hasmı III. Napolyon'a da boyun eğmiş ve onun müsadesiyle, Fransız Parlamentosu Lamartine'e bir de maaş bağlamıştır.

Lamartine siyasal anılarında şunları yazmıştır: "Tüm hayatımda hiçbir zaman kişisel çıkarlarımın, eylemlerimde ve konuşmalarımda, ilkelerimi etkilemesine imkân vermedim,"[28] Oysa, 1848'den sonraki yılları manevî açıdan onur verici bir tutarlılık içinde görünmüyor. Bunun içindir ki, kendisi, eserlerinin çağın edebî zevklerine uygunluğu sorunu dışında, politik ve moral kişiliğiyle de günümüz Fransası'nın yücelttiği kişilerden biri olmaktan uzaktır. Lamartine bir Hugo değildir.

[1] A. de Lamartine, *Voyage en Orient*, 1832-33; Paris, 1845, Cilt 1, s.135.
[2] *Aynı eser*, cilt 1, s.140.
[3] Lamartine, *Vues, Discours et Articles sur la Question d'Orient*, Paris, 1840, s.31
[4] *Aynı eser*, s.32-33
[5] *Aynı eser*, s.26
[6] Henri Guillemin naklediyor; *Revue de Paris*; 15 Temmuz 1936, s.283
[7] F.Dumont; J.Gitan, *De Quoi Vivait Lamartine?*, Paris, 1952, s.130.
[8] Ahmed Refik; *Lamartine'in Türkiye'ye Müracaat Kararı, İzmir'deki Çiftliği: 1849-1853*; İstanbul 1925. (Burada bu küçük eseri bana temin eden arkadaşım François Georgeon'a teşekkür ederim.)
[9] Willy Sperco, "Lamartine et Son Domaine en Asie Mineure", *La Revue de France*; 15 Eylül 1938, Yazar esas itibariyle Ahmed Refik'in yayınladığı dosyayı naklediyor ve Fransız kaynaklarıyla tamamlıyor.
[10] Ahmed Refik'in dosyasında, sadece Lamartine'in ilk müracaat mektubunun aslı yoktur. Yazarın tahminine göre, orijinal mektubu M.Reşid Paşa özel arşivi için saklamıştır.
[11] A.Refik *a.g.e.*, s.10.
[12] W.Sperco; *a.g.m.*, s.475
[13] A.Refik *a.g.e.*, s.10
[14] Mukavelenin tüm maddeleri Ahmed Refik'in risalesinde mevcuttur.
[15] W.Sperco, *a.g.m.*, s. 479
[16] *Aynı makale*, s.485
[17] Orhan Kurmuş; *Emperyalizm'in Türkiye'ye Girişi*; İstanbul, 1977, s.72.
[18] Ami Boué, *La Turquie d'Europe*; Paris; 1840, cilt. I, s.1
[19] Charles Mac Farlane, *Turkey and its Destiny*; Londra, 1850, cilt 1, s.385-391.
[20] *Aynı eser*, cilt I, s.59.
[21] Charles Alexandre, *Souvenirs sur Lamartine*, Paris, 1884, s.261.
[22] C.Latreille; *Les Derniéres Années de Lamartine*; Paris, 1925, s.73.
[23] Örneğin, A. de Musset'in bir şiirinde "Bana yurdumu seviyor muyum diye soruyorsunuz; Evet! İspanya'yı da, Türkiye'yi de çok seviyorum!" demesi, Lamartine'i çok sinirlendirmiş, onu "büyük duygularla alay etmekle" suçlamıştır. Bak. Lamartine; *Cours Familiers de Litérature*, Paris, 1857: cilt. III, s. 468.
[24] Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient*; Paris, 1877, s.52.
[25] *Aynı eser*, s.62.
[26] Lamartine'in 15 Şubat 1855 tarihli mektubunda eserin 30.000 adet satıldığı söyleniyor. H.Guillemin'e göre Lamartine bu eserden 250.000 Frank kazanmıştır. Bak. *Lettres des Années Sombres*; Fribourg 1942, s.37, 43.
[27] Lamartine, *Historie de la Turqie*; Paris, 1857, cilt I, s.26.
[28] Lamartine, *Mémories Politiques*; Paris, 1863, s.455.

1942 yılında Paris'te doğdum. İlk, orta ve yükseköğrenimimi bu kentte yaptım. Marie Curie Lisesi mezunuyum. Sonra, Paris Eczacılık Fakültesi'ni bitirdim. Arkadan Doğu Dilleri Okulu ile Uygulamalı Yüksek Etüdler Okulu'ndan mezun oldum. 1970 yılında -pek iyi derece ile- doktora tezimi savundum; bu tez, 1972 yılında *"Türk Halk Gelenekleri: Doğumlar"* adıyla yayınlanmıştır.

Halihazırda, Paris Üniversitesi Türk Etüdleri Enstitüsü'nde üyeyim. Aynı zamanda, Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi'nde görevliyim ve orada -başka uğraşların yanı sıra- Türk Folkloru Belgeleme Bölümü'nde çalışıyorum.

Türkiye'de, Ege Bölgesi'nde yaklaşık 18 ay kaldıktan sonra, Türk dil ve kültürüne karşı büyük bir ilgi ve yakınlık duydum. Paris'e döndükten sonra, bilgilerimi yetkinleştirmek ve Türkoloji alanında bilimsel bir görüş kazanmak istedim. Ne kadar büyük bir talihim varmış ki, karşıma Louis Bazin ve Pertev Naili Boratav gibi hocalar çıktı. Yolumu aradığım bir anda, beni çalışma ekiplerinin içine aldılar. Hemen hemen 20 yıldır onlarlayım. Bütün bu süre boyunca, beni yöneltmekten, bana yardım edip çalışmalarımda yüreklendirmekten bir an geri durmadılar. Onların paha biçilmez öğütlerine çok şey borçluyumdur ve bu iki insana karşı derin, ama çok derin bir minnettarlık duymaktayım.

Fransa'da Türkoloji araştırmaları, sürekli bir gelişme içindedir; özellikle de Paris Üniversitesi'nde, Aix-en-Provence'ta ve Strasbourg'ta. Türkolojinin -lengüstik, eski, modern ve çağdaş tarih, etnoloji, edebiyat gibi- çeşitli uzmanlık alanları, bu üniversitelerde temsil edilmektedir.

Paris Araştırma Ekibi'nde, Türkiye, en geniş anlamıyla ele alınmakta; Ortaçağ'dan günümüze değin bütün Türk dil ve kültürleri, ayrıca bu dillerin konuşulduğu Asya ve Avrupa'nın bütün bölgeleri araş-

Michèle Nicolas ile Söyleşi

SERVER TANİLLİ

tırmaların konusu olarak görülmektedir.

Çeşitli ülkelerin, özellikle de Türkiye'nin Türkologlarıyla sürekli ilişki içindeyiz. Araştırmaların bütününe baktığımızda, Türkoloji, çeşitli alanlarıyla, Fransa'da ve Fransa dışında dünya çapında bir ilginin konusudur ve her geçen gün gelişip zenginleşmektedir.

Folklor, botanik, eczacılık, tıp gibi beni ilgilendiren alanlarda, hayli meslekdaşım var. Onlarla sürekli mesleki ilişki içindeyim; benim için ayrıcalıklı bir dostluk ilişkisidir bu ilişkiler. Şu belirttiğim dallarda, üniversite mensupları, uzmanlar ve bilginler vardır. Onların sayesinde de üzerine eğildiğim konularda güçlüklerimi rahatça çözebiliyorum. Yıllardır bana İstanbul'da büyük bir hüsnükabul göstermiş ve araştırmalarıma yön vermiş olan iki insanı, mümtaz iki bilim adamını, İstanbul Eczacılık Fakültesi'nde Prof. Asuman Baytop'la, Prof. Turhan Baytop'u özellikle anmalıyım.

Türkiye'de genç bilim adamları, yabancı meslekdaşlar tarafından ve uluslararası bilim dünyasında, kendi ülkelerinde olduğundan daha iyi tanınıyorlar.

Kendi ülkelerinde büyük değerlerinin bilindiği ise her zaman söylenemez.

Önce botanik konusunda yığınla tasarım var; araştırmalarımın başında bu bilimsel konu geliyor çünkü. Bir *Bitki Adları Dizelgesi* hazırlıyorum; Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca olacak. Aşağı yukarı bitti sayılır. Bunun gibi, *"Türkiye'de Halk Gelenekleri* ve *Etnobotağin* [1] yapısı" adlı bir başka çalışmam var. *"XVI. yüzyıldan başlayarak, Batılı Gezginlerin Anadolu Bitki Örtüsü Hakkındaki Buluşları"* konusunda, Fransa'da ve Türkiye'de birçok konferanslar vermem gerekiyor. Bu konuyu, daha önce, 3-8 Temmuz 1984 tarihinde Cambridge'te toplanmış olan Osmanlı ve Osmanlı öncesi Etüdleri 6'ncı Kongresine sunduğum bir tebliğde incelemiş bulunuyorum zaten.

Şimdi Fransa'da revaçta olan Türk Gölge Tiyatrosu'na ilişkin yığınla konu da hep aklımda. Yeri gelmişken hemen söyleyeyim: Beni Türk tiyatrosuna sokan, bu alanda unutulmaz yardımlarda bulunan ve özellikle Fransa'da Bordas Yayınevi'nin çıkardığı "Les Morionnettes" (kuklalar) adlı olarak çalışmayı gerçekleştirme olanağını sağlamış olan Prof. Metin And'ı unutamam.

Bizim Çalışma Ekibimizin elinde 250 diyopozitiften oluşan pek güzel bir koleksiyon var. Paul Veysseyre'e ait olan bu koleksiyonu konferanslarım sırasında kullanıyorum. Projeksiyonlu ve aynı zamanda açıklamalı olan bu konferanslar, izleyenlerce pek beğeniliyor.

"Doğumlar"ın arkasını da hazırlıyorum. Adı, *Çocuklar* olacak. Küçük çocukluk ve yeni yetmeliği inceliyorum orada; bu yaşam dönemi ile ilgili gelenekleri, adetleri ve halk arasındaki uygulamaları. Sonra, bir *Kuş Adları Dizelgesi* var çalışmalarım arasında. Ve nihayet, düşlerime giren ve bir yayıncı bulduğumda hemen yayınlayacağım, *Karagözle* ilgili bir albüm ve bir de *Mavi Yolculuk*'la ilgili bir albüm. Halen baskıda olan -Prof. Boratav'la yaptığımız- bir ortak çalışma da var: *Anadolu Rivayetleri.* Sürpriz olsun diye adlarını söylemediğim çeşitli makaleler var hazırladığım; haydi birini söyleyeyim: *Padişah Macunları.*

Folklor ve halk gelenekleri gibi pek canlı bir alanda çalışıyorum. Her biri birbirinden ilginç yığınla bilim dalı giriyor bu alanları. Ve bütün bu konular, Türkiye'de hâlâ yaşamın içindeler, uygulanıyorlar.

Coğrafyanın çeşitli görünümleri ilgili anılardan sözetmek gerekirse şunları belirteceğim: İlkbaharın Anadolu steplerinin güzelliği; yazın ortasında Bodrum'dan Kekova'ya kıyı boyunca-yapılan Mavi Yolculuk; sonbaharda Erzurum'u örten ilk kar ve bir noel günü Kapodokya.

Halikarnas Balıkçısı ile geçen saatleri heyecanla hatırlıyorum. Yaşamının sonuna doğru tanıdım onu. Sigara içmem; bir sigara uzatmıştı, reddetmeye cesaret edememiştim. Denizlerden ve balıklardan sözederdi bana; *Türkiye'de Deniz Avcılığı ve Balıkçılar* adlı eserinin düşüncesini de ona borçluyum. Doğadan ve çiçeklerden sözederdi bana; botanik konusundaki bilgilerini Türkoloji alanında kullanmam düşüncesini de yine o verdi bana.

Daha yeni bir anım, botanik gezilerle ilgilidir; İstanbul Eczacılık Fakültesi'ndeki meslekdaşlarımla, bir sonbahar Datça yarımadasında dolaşıyor, bir *crocus* (çiğdem) arıyorduk. Hurma ağaçlarına rastladım; bir keşifdi bu benim için.

En son anılarım, Nevzat Açıkgöz'le, kuklalar dünyasında Karagöz ve Ortaoyunu'nda geçen saatlerdir.

Yirmi yıl boyunca, Türkiye'yle ilgili yığınla güzel anılarım oldu. Hepsini anlatmam olanaksız. Yalnızca şunu söyleyeyim: Her karşılaşma bana çok şey verdi; hep dostluk ve bilimsel ilgi gördüm. Kuzeyden güneye, doğudan batıya Anadolu'yu katedip durdum. Her yerde aynı hüsnükabul, aynı incelik. Kentlerde, köylerde yığınla dostlar edindim. Yıllar boyunca öğrendiklerimden, her birine bir şey borçluyumdur bu insanların.

(1) "Etnobotanik", insanla bitki dünyası arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalı.

YAYIMLANMIŞ VE YAYINLANACAK ESERLERİ

Traditions populaires turques: les Naissances (Türk halk gelenekleri: Doğumlar), Paris, 1972.

Poissons et pêche en Turquie (Türkiye'de balık ve balıkçılık), Paris, 1974.

Contes de Turquie (Türk masalları), Paris, 1977.

Quand le crible était dans la paille (Kalbur saman içinde), Paris, 1978.

A la Poursuite du soleil (Güneşin ardında), Paris, 1980, (Samim Kocagöz'ün öykülerinin çevirisi).

Légendes d'Anatolie (Anadolu rivayetleri), (P.N.Boratav'la ortak çalışma, çıkacak).

Répertoire des noms turcs des plantes (Bitkiler kılavuzu: Türkçe-Fransızca, Fransızca-Türkçe), yayınlanacak.

Les noms turcs des oiseaux (Kuşların Türkçe adları), yayınlanacak.

Türkçe'de Botanik Dağarcığının Oluşturucu Öğeleri*

Yazan: Michèle NICOLAS
Çeviren: Canan UĞUR

Türkçede bitkilere ilişkin ad ve terimler dizini, tarihsel açıdan oldukça ilginçtir; zira, kökenli istilâlara ve büyük göçlere sahne olmuş Orta Asya'nın eski dönemlerine dek uzanmaktadır. Günümüzde güçlü bir köylü toplumu görünümündeki Türkler ilk dönemlerinde Orta Asya steplerine ve Sibirya ormanlarına yayılmış göçer topluluklardı. Bazı boylar, dağların tepelerine doğru çıkıldığında çam ve karaçamlarla, eteklerinde ise kayınlarla kaplı ormanlarda yaşarlardı. Bu göçerler avcı-toplayıcı topluluklar olup yenilebilir bitki ve ağaçlardan yararlanmaktaydılar. Bu nedenle de, oldukça gelişmiş bir botanik dağarcığına sahiptiler.

Ne var ki, bu toplulukların büyük bir kısmı Altay ve Yüksek Yenisey bölgesinde yerleştiler. XI. ve XII. yüzyıllarda Anadolu'ya akan boyların büyük çoğunluğu temelden hayvancılıkla uğraşan göçerlerdi. Başlangıçta tarımsal faaliyetleri yeterince gelişmiş değildi. Bunlar *ot* ve *diken*'i bilirlerdi. *Kışlak*larını terketmeden önce *darı* ve *arpa*yı eker; güz sonunda döndüklerinde de hasatını yaparlardı.

Yaşam alanlarını uçsuz bucaksız kıraç stepler oluşturduğundan bitkiler evreniyle pek bir tanışıklıkları yoktu; botanik dağarcıkları yeterince zengin değildi.

Bu göçer kökenleri dolayısıyladır ki, eskiden Türklerin kesin ve belirgin bir botanik terminolojisi yoktu. Bu terminoloji daha sonraları İslam kültürünü oluşturan diller ve Ön Asya'daki yerleşik ağızlarla etkileşim içinde meydana geldiğinden çok çeşitlilik içeren bir görüntü sunar; çok farklı yerlerden alınma sözcükler Türkçe kökenli terimlerle birarada kullanılır. Akültürasyon süreçleri sırasında Türkler kendilerine "yabancı" bir dili özümsemişlerdir; ancak, söz dağarcıklarının bir bölümünü de kendilerine özgü dilsel kaynaktan türetmişlerdir.

Eski Türkçede bitkisel evreni ve bitkeleri [Fransızca'daki *"plante"* sözcüğünü] karşılayan bir terim yoktur.[1] Arap kökenli olan ve günümüzde yok olmaya yüz tutan *nebat* sözcüğü çok daha geç dönemlerde ortaya çıkmıştır. Öztürkçe bitki terimi ise yaklaşık son otuz yıldır kullanılmaktadır. Bu terim kırsal kesimde "boy vermek", "sona ermek" anlamına gelen *bitmek* fiilinden türetilmiştir ve bazı lehçelerde "hasat" anlamına kullanılmaktadır.

Türkçede Arapça kökenli sözcüklerin ayıklanması işleminin sistematik biçimde yapılmadığını, kimi kez abartmaya kaçıldığını da belirtelim. Her ne kadar *nebat* sözcüğü *bitki* ile değiştirilmişse de, "bitkiler âlemi" denildiğinde başvurulan "âlem" sözcüğü kullanılmaya devam edilmektedir.

Der-Islam, Band 59 Heft 1, 1982

SINIFLANDIRMA SÖZCÜKLERİ

Halk Türkçesinde botanik terminolojisi sınırlı ve görece basittir. Üç temel terim sınıflandırma sözcüğü işlevini görmektedir:

— ot
— ağaç
— çiçek

Daha az önemli iki sözcük daha bulunmaktadır:

— diken
— çalı

1) Ot (herbe)

Ots, otsu [Fr.da *herbacée*] kavramını karşılamaktadır ve bitkiyi bütünlüğüyle ifade etmektedir; ne var ki, bu sözcük belli bir boydaki çalıları da kapsadığından geniş bir anlam alanına sahiptir.

Göçerlerde, yeni biten ot önemli bir yer tutar. Yıllar, her baharda otların yeşermesine bakılarak sayılır, nitekim *yaş yeşil* kökünden gelmektedir. Bu gelenekten, V. yüzyıl Çin kaynaklarında da söz edilmektedir.

Moğolca'da *ot* sözcüğünün, eski *hon*'dan gelen *on*'un çoğulu olup "yıl" anlamına geldiğini belirtelim. Moğolca'da *ot* anlamına gelen sözcük abüsün äbäsün'dür.

Eski Türkçede *ot*, hem "yeşillik" hem de "ilâç" demektir; o kadar ki, Ortaçağ Anadolu metinlerinde amonyak tuzu olan *nişadır* da *ot* olarak kabul edilmektedir.

Uygurca, *ot*'un türevi olan ve (otlarla) "tedavi etmek" anlamına gelen *ota* ile "hekim" anlamına gelen *otaçı* sözcüklerini içerir. Ayrıca, "ilâç" anlamında *ot-am*, "hekim" anlamında *ot-amcı* ve "hayvanlar için ilâç" ve "yemlik" anlamında *ot-yem* eşili[2] kullanılmaktadır.

Eski Türkçede sınıflandırma sözcüklerine sistematik olarak başvurulmaz. Otsu bitkileri ifade eden bazı sözcükler, günümüzde *ot* sözcüğü olmadan da kullanılmaktadır: *Darı tarig* ve *yonca yoinça* gibi beslenmede yararlanılan bitkiler bunun örnekleridir. Ancak, görece yakın dönemlerde, kimi bitkiye *ot* sınıflandırıcısının (iyelik eki *ot-u* ile birlikte) eklendiği gözlemlenmektedir; örneğin, eski Türkçedeki *yüzârlik* ve adrik yerine *üzerlik otu* ve *ayrık otu* denilmektedir.

2) Ağaç (arbre)

Odunsu, odun özlü kavramını karşılayan *ağaç* sözcüğü, bitkiyi bütünlüğüyle ifade etmektedir; ister odundan yapılmış somut bir eşyaya işaret etsin, ister topluluk adı olarak kullanılsın, bu sözcük genelde "ağaçsı" bitki anlamına gelir.

Ağaç, çalı, baltalık ve sık bitkili bir yöreyi ifade eden bu sözcük *i* kökünün üstüne *-gac* sonekinin gelmesiyle oluşmuştur. Oysa, günümüzde belli bir ağaç türüne verilen ad olan *söğüt* eskiden "ağaç"ın genel adıydı.

Kimi eski adlar, *ağaç* sınıflandırıcısının kullanımının zorunlu olmadığı ve bu yüzden belirsizlik doğmadığı hallerde, örneğin *kayın* eski kadın'da, *gürgen* eski *kürgän*'da olduğu gibi orman ağaçları için kulanılırlar. Diğer bir kesim için, özellikle meyve ağaçları için, iyelik eki(-i)yı alan *ağaç* sınıflandırıcısını kullanmak zorunludur; bu hallerde örneğin *elma ağacı alma ağacı*'nda, *iğde ağacı* yigdä ağacı'nda önce meyvenin adı gelmektedir.

3) Çiçek (fleur)

Çiçek sözcüğü, bitkinin temel özelliği olarak kabul edilen yalnızca belli bir kısmını ifade eder.

Eski biçimi, Moğolca'da olduğu gibi *cäcäk*'tır. Çocuk dilinden kaynaklanmışa benzemektedir (Lallwort). Bu durumda da, bir yanlış anlama sözkonusu olmayacağı zaman, örneğin *gül* ya da *papatya* denildiğinde *çiçek* sınıflandırıcısı kullanılmaz. Buna karşın, belirtici terim *(terme désignatif)* başka anlamlar getirdiğinde iyelik eki(-i)yi alan *çiçek* sınıflandırıcısı eklenir: *Yavşan*'ın [Fr. *"épineux"*] yanısıra *yavşan çiçeği* [Fr. *"armoise"*], *yavşan otu* [Fr. *"véronique"*] denilir.

4) Diken (épine)

Dikmek'ten türeyen *diken* sözcüğü bir dördüncü sınıflandırıcı olarak ele alınabilir; ne var ki, yukarda sözü edilenlerle kıyaslandığında daha dar bir kullanım alanı vardır.

Her türlü "dikenli çalı" ve "böğürtlen" için sıkça kullanılan bu sözcük, gerçek bir sınıflandırıcı olarak kabul edilemez. Bu sözcük aslında sözkonusu olan bitkinin temel özelliğini belirtir. Bu anlamı genişlemiş ve halk dilinde bitkinin adının yerine geçer olmuştur. Her türlü diken, kanca, meyve taşıyan ve üste başa takılıp yırtan bitki *diken* olarak kabul edilir. Nitekim, *dikenlik* denildiğinde, bu bir "böğürtlenlik" [Fr. *"roncerai"*], "deve dikenliği" [Fr. *"chardonneraie"*] ya da dikensi bitkilerle kaplı herhangi bir yer olabilir.

(Fransızca'da *"chardon"* sözcüğünde olduğu gibi) *diken* farklı botanik ailelerine mensup bitkileri adlandırmaktadır.

Hayvan adları çok sık kullanılmaktadır: Kimi dikenli bitkilere ya da dikenli çalılara "deve dikeni" denilmektedir; bunun nedeni, söylendiğine göre, develerin bu bitkileri yemeyi çok sevmesidir...; bir de aşağılayıcı amaçla kullanılır (kimi kez halk dilinde *çeti* sözcüğü de kullanılır): bu [Fransızca'daki] *"cirse"*, *"Chardon-laiteux"*, *"chardon epineux"*, *"chardon-Marie"*, ya da [yabani enginar olan] *"artichaut sauvage"* ve *"alhagi"* olabilir. [Fransızca'daki] *"onoporde"*, *"chardon laiteux"* için *eşek dikeni* sözcüğü kullanılmaktadır. [Fransızca'daki] *"panicot"* ya da *"chardon-Roland"*a *buğa* ya da *boğa dikeni* denilmektedir. [Fransızca'daki] pis kokulu *"anagyre"*e *domuz dikeni*, [Fransızca'daki] *"aubépine"*e *geyik dikeni*[3], [Fransızca'daki] *"lyciet"*e *teke dikeni* denilmektedir.

5) Çalı (broussaille, buisson)

Çalı sözcüğü çeşitli sıfatlar eşliğinde "dikenli bitki" anlamına da kullanılır. [Fransızca'daki] *"lyciet"*, *"paliure épineux"* ya da bir çeşit *"nerprun"* türü için kullanılan *kara çalı* ve [Fransızca'daki] *"épine-vinette"* için kullanılan *sarı çalı* örneğinde bu durum görülür.

SÖZ DAĞARCIĞI

En son olarak Orta Asya steplerinden gelen Türkler, Anadolu'ya vardıklarında çok farklı bir iklim ve bitki örtüsü ile karşılaştılar. Dolayısıyla uyum gereği doğdu. Yerleşik yaşama geçerken, bu yeni ögeleri adlandıracak sözcükler bulmaları gerekiyordu. Bölgesel terimleri benimsediler.

Türk botanik sözlüğünde bu nedenle Yunancadan, Farsçadan, Arapçadan alınma belli sayıda sözcük bulunmaktadır; Arapçalar Türkçeye geçmeden önce Farsça "aktarmasını" kullandıklarından daha az sayıdadırlar.

Daha sonraları, Batı dilleri sözlüğünden çevirilerin ya da taklitlerin yanı sıra alıntılar da yapılmıştır; bu nedenle Fransızca ya da başka Batı dillerinin deyimlerinin Türkçe sözcüklerle kurulmuş karşılıklarına rastlanmaktadır.

Son yıllarda, Öztürkçeden gelen ya da öyle kabul edilen köklerden yeni sözcükler yaratılmıştır.

Dolayısıyla, günümüzdeki botanik terminolojisinde dilsel katkılarda çok büyük bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Kimisi az ya da çok eskilere dayanan, kimisi az ya da çok uzak bölgelerden gelen bu katkılar, eski Türkçenin sözcüklerine eklenip tutarlı bir bütün oluşturmuş ve yüzyıllar boyunca yavaş ya-

vaş botanik terminolojisinin belirginleşmesine olanak tanımışlardır.

TÜRK KÖKENİ

Kökleri eski Türkçe dağarcığında olan birkaç sözcük yüzyılları aşıp günümüze dek korunmuştur. XI. yüzyıldan başlayarak kayıtlarına rastlanan bu sözcükleri Kaşgarlı sözlüğünde bulduk.

1) Bunların bir bölümü ilk anlamlarını korumuşlar ve günümüzde herkesçe kullanılıyorlar.

Tahıllar: - *arpa*
- *buğday* (Moğolca pirince *buguday* deniliyor.)
- *darı*

Kaşgari'de *ï tarïg* önce, her türlü tahıl anlamına, sonra darı anlamına gelmektedir; *tarig-lag* günümüzde *tarla* olmuştur. Bugün *tarım,* ziraat demektir. Bu sözcük, *tarak*'ın da kaynaklandığı *taramak* fiilinden gelmektedir.

Otsu bitkiler: - *ayrık otu,* eski *adrik* [Fr. *"chiendent"*]
- *burçak*, [Fr. *"vesce"*]
- *çöpleme*, [Fr. *"hellébore"*]
- *çöğen otu*, eski Türkçe'de *yungak* da denilir, [Fr. *"saponnaire"*]
- *karamuk*, [Fr. *"nielle des blés"*]
- *körmen*, [Fr. bir çeşit yabani soğan, *"oignon sauvage"*]

Anadolu'da *gömren, görmen, gümren, gümüren, gömürgen* biçimlerinde de kullanılmaktadır. Eski Türkçe'de *kevürgen, kövürgen, kävurgün, kövurgän kümürgän* biçimlerinde kayıtlarına rastlanmaktadır. Bu sözcüklerin temelinde, *gömmek* örneğindeki, toprak altındaki nesneye işaret eden *kömgöm* kökü bulunmaktadır.

Tabgaçca'da (V. yüzyıl, T'o -pa (Wei)= Kuzey Çin'deki bir Türk imparatorluğu) *kümürkä* biçiminin bulunduğunu ve Moğolcadaki aynı kökten gelen *kümäli*'nin yabanî sarımsak olduğunu belirtelim.

- *sarımsak;* (*sarmısak, sarmusak* biçimlerinde de kullanılır) "sarı" sözcüğünün türevidir,
- *soğan*, (Mongolcada *sonina*, daha eskiden *songina*) sarımsakla aynı kökü paylaşır,
- *üzerlik otu*, eski *yüzärlik*, [Fr. *"rue"*][4]
- *yonca*, eski *yorınça yorınçga*, [Fr. *"trèfle", 'luzerne"*]

Ağaçlar: -*ardıç,* eski *artuç*, [Fr. *"genèvrier"*]
- *gürgen*, eski *kürgän*, [Fr. *"charme"*]
- *kayın*, eski *kadin*, [Fr. *"hêtre"*][5]

Meyveler: - *alıç,* eski *aluç*, [Fr. *"azerole", "alize"* ya da *"sorbier"*][6]
- *elma*, eski *alma*, [Fr. *"pomme"*]
- *iğde*, eski *yigdä*, [Fr. *"éléagne"*]
- *kavun*, eski *kagun*, [Fr. *"melon"*]
- *üzüm*, [Fr. *"raisin"*]
- *yemiş*, kurumeyveler anlamında ve (İzmir dolaylarında) bundan kaynaklanarak "incir". Eski Türkçe'de *yemiş* meyvelerin genel adıdır. *Tüs* de aynı anlama gelmekteydi ve aynı anlamda *tüs yemiş* eşili kullanılırdı. Günümüzde *yemiş* hâlâ bu anlamı taşımakta, ancak halk Arapça kökenli *meyva, meyve*'yi yeğlemektedir.

2) Bize kadar bozulmadan ulaşmış diğer kimi sözcükler anlam değiştirmişlerdir. Örneğin,

- *çubuk*, eskiden "dal", "yeni süren dal"
- *dal*, eskiden "söğüt"
- *söğüt*, eskiden "ağaç"

3) Kimi sözcükler günümüz dağarcığından kaybolmuşlar ve yerlerini başkaları almıştır. Örneğin,

- *orman*, aynı anlama gelen *arig* ya da *semäk*'ın ve kozalaklı ağaçların egemen olduğu dağ ormanı anlamına gelen yïş sözcüğünün yerini almıştır.
- *kök*, yıldız sözcüğüyle karıştırılabilecek *yïldïz*'ın yerini almıştır.
- *hardal*; İslam kent uygarlığından gelen bu sözcük, daha sonra *gıcıklamak* fiilini veren *gıcık* ile aynı kökten gelen *kïci*'nın yerini almıştır.

İRAN'IN KATKISI

İran, tarımın gelişmesine çok önemli katkıda bulunmuştur. Gerçekten de, kendiliğinden büyüyen bitki örtüsünün zenginliği ve çeşitliliğinin sağladığı olumlu koşullar, burada göçerlikten yerleşik yaşama geçişi daha kolay kılmıştır. Yapılması gereken tek şey, İran platolarının doğal bitki örtüsü olan yabanî bitkiler arasından ekilmeye en elverişli olanları seçmekti.

Göçleri sırasında bu bol bitki çeşidinin yetiştiği bölgelere gelen Türkler, yerel dağarcıktan çok etkilendiler; bu etki kendi tarımsal uygarlıklarının oldukça ilkel olmasından ötürü daha bir derin oldu. Böylece, kendileri için tamamen yabancı olan bitkiler dünyasının yeni ögelerini keşfettikçe, bunları adlandıracak sözcükleri olmadığından, bol bol Farsça botanik dağarcığından yararlandılar. Bu nedenle, çok büyük sayıda Farsça bitki adı yüzyıllar boyu yaşamaya devam etti ve bugün de Türkçe içinde yer alıyorlar. Bu sözcüklere, kaynaklandıkları kültür yöresinden çok uzaklardaki ülkelerin günümüzde kullandıkları dillerde de rastlandığını belirtmek gerek.

XI. yüzyıldan itibaren Farsçadan alıntılar gözlemlenmektedir. Bu alıntılar bazen *ışgın* asxun [Fr. *"rhubarbe"*] örneğinde görüldüğü gibi Türk fonetiğine uydurulmuşlardır; bazen halk etimolojisine dayanmaktadırlar; örneğin bir çeşit susam'a denilen (ineklerin gücü anlamına gelen) ïnäk küci sözcüğü Orta Farsça'da *kunjit*, modern Farsçada *kunjid*, Anadolu Türkçesinde *küncü*'dür.

En sık kullanılan Farsça alıntılar arasından seçtiğimiz bazı örnekler şunlardır:

- *selvi, servi*, [Fr. *"cyprès"*]; *köknar*, [Fr. *"sapin"*] gibi reçineliler,
- *meşe*, [Fr. *"chêne"*]; *çınar*, [Fr. *"platane"*] gibi yapraklılar,
- *leylak*, [Fr. *"lilas"*]; *erguvan*, [Fr. *"arbre de Judèe"*] gibi çiçekli çalılar.
- *zerdali ağacı*, [Fr. *"abricotier"*]; *badem ağacı*, [Fr. *"amandier"*]; *nar ağacı*, [Fr. *"grenadier"*]; *dut ağacı* [Fr. *"mûrier"*]; *şeftali ağacı*, [Fr. *"pêcher"*]; *armut ağacı*, [Fr. *"poirier"*] gibi meyve ağaçları.

Her ne kadar *üzüm* sözcüğü mevcut-

sa da, üzümlükleri ifade etmek için *bağ* sözcüğünün alınmış olması da dikkate değerdir.

Alınan bazı diğer sözcükler, sebzeler için *zerzevat, nohut* [Fr. *"pois chiche"*], *enginar* [Fr. *"artichaut"*], *ıspanak* [Fr. *"épinard"*], *karnabahar* [Fr. *"chou-fleur"*], *şalgam* [Fr. *"navet"*], *havuç* [Fr. "carotte"], *patlıcan, bademcan* [Fr. "aubergine"] *rezene* [Fr. "fenouil"], *ravent* [Fr. *"rhubarbe"*].

Koku ya da lezzet veren bitkiler için Türkçe, Farsçadaki ilkbahar anlamına gelen *bahar*'dan türemiş *baharat*'ı kullanır. Türkçe, bu sözcüklerin Farsçadaki anlamlarından yola çıkmış, bu kokulu ve lezzet verici bitkilere *bahar* demiş, sonuna da Arapça çoğul eki olan *at*'ı takmıştır. Birkaç örnek: *Havlıcan havlincan* [Fr. *"galanga"*], *kişniş kijnij* [Fr. *"coriandre"*], *mercanköşk*, bu sözcük "mercandan yapılmış köşk" anlamında olup bir halk etimolojisidir; aslında Farsçadaki "fare kulağı" anlamına gelen *merzengûş*'un bozulmuş halidir; nitekim bazen, Türkçeye doğrudan çevrilmiş biçimiyle "fare kulağı" olarak da rastlanılmaktadır, [Fr. *"marjolaine"*], *zerdeçal* [Fr. *"curcuma"*].

Çiçeklere gelince, bunlar her zaman İran şiirinde önemli yer tutmuşlardır. Farsçada "çiçek" anlamına gelen *gül* belli bir çiçeği ifade eder olmuştur. Türler çok çeşitli ve kalabalıktırlar; biz, bunların bazılarını seçtik: *zambak* [Fr. *"lis"*], *lâle* [Fr. *"tulipe"*], *menekşe* [Fr. *"violette"*], *sümbül* [Fr. *"jacinthe"*], *nergis* [Fr. *"narcisse"*], *yasemin* [Fr. *"jasmin"*], *süsen* [Fr. *"iris"*], *şebboy şeb buy*, "gecenin kokusu" anlamında [Fr. *"giroflée"*], *filbahri, filbahar* [Fr. *"clématite"*], *tûğu-şahî* [Fr. *"fritillaire"*].

En son olarak da, dokumacılıkta kullanılan bazı bitkiler: *kenevir* [Fr. *"chanvre"*], *pamuk pembe*'den gelen *pambuk* [Fr. *"coton"*].

ARAPÇANIN KATKISI

Arapça Türkçeye az sayıda bitki adı vermiştir. Bunlar da, daha çok, A ap ülkelerinde sık görülen türlerin adlarıdır: *Muz* [Fr. *"banane"*], *ceviz* [Fr. *"noix"*], *harup* (keçi boynuzu) [Fr. *"caroube"*], *zeytin* [Fr. *"olive"*], *kahve* [Fr. *"café"*], *haşhaş* [Fr. *"pavot"*], *sahlep* [Fr. *"salep"*], *hatmi* [Fr. *"rose trémierè"* ya da *"guimauve"*].

Ya da aslında yabancı ülkelerden gelen, ama Arapların ticaretini yaptığı bitkilerin adlarıdır, bunlar; kimi baharat bu türdendir: *Hardal* [Fr. *"moutarde"*], *kakule* [Fr. *"cardamome"*], *kebere* [Fr. *"câpre"*], *safran* [Fr. *"safran"*], *sumak* [Fr. *"sumac"*], *susam* [Fr. *"sésame"*], *tarhun* [Fr. *"estragon"*].

YUNANCANIN KATKISI

Akdeniz kıyılarına vardıklarında, istilâcılar çoktan beri çok geniş bir dağarcığı benimsemiş ve özümsemişlerdi. Geçtikleri ülkelerin dillerinden aldıklarıyla oluşturdukları bu gövdeye, yeni bir katkı, Yunan dünyasının katkısı eklendi. Birkaç örnek:

- *anason anison,* [Fr. *"anis"*]
- *arakitun* eski Yunancada *arction,* [Fr. *"bardane"*]
- *defne* Yn. *daphne,* [Fr. *"laurier"*]
- *fesleğen* Yn. "kral kokusu" anlamında *basilikon,* [Fr. *"basilic"*]
- *fındık* Yn. "Pontus"tan gelen *pontikos,* [Fr. *"noisette"*]
- *fıstık* Yn. *pistakion,* [Fr. *"pistache"*]
- *karanfil* Yn. *kariofyllos,* [Fr. *"oeillet"*]
- *kestane* Yn. *kastanea,* [Fr. *"châtaigne"*]
- *kiraz* Yn. *kerasion,* [Fr. *"cerise"*]
- *kimyon* Yn. kymion, [Fr. *"cumin"*]
- *lâle-i numan* eski Yn. *anemonê*, modern Yn. *anemoni,* [Fr. *"anémone"*]
- *mantar amanite*'den türeyen *amanitarion* sözcüğünden halk Yunancasına *manitari* olarak geçmiştir, [Fr. *"champignon"*]
- *maydanoz* "Makedonya otu" anlamında Yn. *makedonios,* [Fr. *"persil"*]
- *prasa* Yn. "yeşil" anlamına gelen *prasino,* [Fr. *"poireau"*]
- *tirfil, dirfil* Yn. "üç yapraklı" anlamına gelen *triphyllon,* [Fr. *"trèfle"*].

AVRUPA'NIN KATKISI

Türkler Balkanlara girdiklerinde Slavca'dan, *višne visnja* [Fr. *"griotte"*] (Farsça wesni = kırmızı), örneği az sayıda sözcük almışlardır.

Günümüzde, Türkçe, Avrupa kökenli bitki adlarını kolayca almaktadır. Gerçekten de, Avrupalılarca keşfedilmiş ya da dünyaya tanıtılmış ve daha sonra Türklerce alınmış bitkilerin adlarını da birlikte getirmektedirler. Bu ad kimi kez, Avrupa-dışı kökenli olabilir, örneğin Amerika yerli dilinden gelebilir: *Patates, domates*, nargile tütünü olan *tombaki* (tütün sözcüğü eski Türkçedeki *tütmek*'ten türetilmiştir); bu bitki adları doğrudan Avrupa dillerinden, özellikle Fransızcadaki biçimiyle (alafranga) aktarılmış olabilir: *Akasya, ananas, avukat, begonya, dalya, glayöl* ya da *glayol, kamelya, kauçuk, lobelye, mandalina, manyola, orkide, vanilya.*

Ne var ki, birçok bitkinin hem basit bir Türkçe karşılığı hem de "alafranga" ya da Latince'den aktarılmış bir "bilimsel" karşılığı bulunmaktadır. Bunun nedeni, halk çevrelerine tamamiyle yabancı bir toplumsal sınıfın yaptığı bir alıntı işlemidir; halk ise kendi deyimlerini yaratmaktadır. Dolayısıyla, birçok biçim bir arada olabilecektir, bunların birisi ise "bilimsel" olacaktır. Örneğin:

- *agav* ve *sabırlık,* [Fr. *"agave"*] - *akasya* ve *beyaz salkım,* [Fr. *"acacia"*]
- *begonia (bignonya)* ve *küçük hanım, küçük orospu,* [Fr. *"begonya"*]
- *buginvilea* ve *cehennem çiçeği,* [Fr. *"bougainvillée"*]
- *fuşya* ve *küpe çiçeği,* [Fr. *"fuchsia"*]
- *greypfrut* ve *kız memesi,* [Fr. *"pamplemousse"*]
- *krizantem* ve "kasım yıldızı" anlamında *kasımpatı,* [Fr. *"chrysanthème"*]
- *lippia* ve *oğul otu,* [Fr. *"citronelle"*]
- *okaliptus* ve sıtma ağacı, [Fr. *"eucaliptus"*]

Bütün bunlarla birlikte, Türkiye'deki bitki adlarının birçoğu da Türkçe dağarcığının ürünü özgün buluşlardır.

---

[1] Gerçekten de, günümüz Türkçesinde yazarın sözünü ettiği tıkanıklık süregitmektedir. *"Vegetal"* ya da *"vegetation"* ile *'plantes"* tek bir sözcükle, "bitki" ile karşılanmaktadır. Ç.N.

[2] Eşil: Bir dilde aslı aynı olan iki sözcükten her biri.

[3] Tahsin Saraç *"aubepine"* için iki farklı karşılık veriyor: "akdiken" ve "alıç". Bakınız, *Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük* (Ankara: TDK Yay., 1976). Ç.N.

[4] Tahsin Saraç *"rue"* için "sedefotu" karşılığını veriyor. Ç.N.

[5] Tahsin Saraç *"hetre"* için iki farklı karşılık veriyor: "kayınağacı" ve "gürgen". Ç.N.

[6] Tahsin Saraç *"sorbier"* için "üvezağacı" karşılığını veriyor. Ç.N.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

☐ Rum Patriği rütbetlû Dördüncü Yovakim Efendi Hazretleri tarafından iâne-i askeriyye cem'i [toplanması] zımnında patrikhanede komisyon-u mahsus teşkilini beyan etmek üzere umum Rum millet-i sâdıkası kiliselerine bir nasihatnâme irsal ve neşr ve şevketlû, muhabbetlû padişahımız Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî Efendimiz Hazretlerinin sâye-i adalet-vâyelerinde Rum teb'a-i şâhânesinin hemişe [daima] nâil-i niam-ı emn ü refahiyyet [rahatlık ve emniyet nimetlerine kavuşmuş] olduğu beyanıyla işbu niam-ı celileye [büyük nimetlere] teşekküren iâne-i mezkûreye müsaraat olunması [adı geçen yardımın çabuklaştırılması] ekiden [tekrar] tenbih ve dua-yı tezâyüd-ü ömr ü ikbal-i hümâyunlarına muvâzebet lüzumu [hizmet etmek gereği] dahi yâd ü tezkâr olunmuştur [hatırlatılmıştır]...
(2 Kânun-u evvel 1885)

☐ Hasmâne muamelât münkatı' olmuşsa [düşmanca davranışlar kesilmişse] da Sırbistan ile Bulgaristan arasında henüz suret-i kat'iyyede akd-i mütareke olunmamış ve muvakkat suretle bir terk-i muhâsamât [ateşkes] devam etmekte olarak akd-i mütareke olunması içün Bâbıâlî cânib-i sâmîsinden Bulgaristan prensine bâ-telgraf bazı tebligat icra buyurulmuştur...
(8 Kânun-u evvel 1885)

☐ Prens Aleksandr ilân-ı harbe mezun olmadığı gibi akd-i sulhe dahi salâhiyeti olamayacağından Sırbistan ile akd olunacak sulhün doğrudan doğruya Bâbıâli ile akd olunması lâzım geleceği Bâbıâlî cânib-i sâmîsinden Prens Aleksandr'a tebliğ buyurulmuş olduğu Bükreş'te tab' ve neşr olunan (Envâl-i Rumen) nâm gazeteye Dersaadet'ten keşîde olunan bir telgrafnâmede beyan olunmuştur... (8 Kânun-u evvel 1885)

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ Zevcesi Emine hanıma katl kasdıyla iki el rövolör ehdaht etmesinden [atmasından] dolayı maznun-u aliyye ölüp firarda bulunan uzun boylu siyah kaşlı mâi gözlü uzunca burunlu kumral bıyıklı matruş çeneli esmer ve zayıf yüzlü ve gözlerinin birinin yanında et olan, Mevlevîhane kapısı civarında kâin Karabaş mahalleli nişastacı Hacı Hüseyin'in oğlu Halil'in fiil-i mezkûra cür'etle firar eylediği evrak-ı tahkikiyye meallerinden anlaşılmış ve hareket-i vâkıası Kanun-u Cezanın yüz sekseninci maddesi zeyli hükmünü müstelzim ef'âl-i cinaiyyeden olup merkûmun ol vechile Dersaadet mahkeme-i istinafiyyesi cinayet kısmında gıyaben mahkemesi icra olunmak üzere cinayetle ithamına karar verilmiş olduğundan müttehim-i merkûmun [adı geçen suçlunun] her nerede görülürse tutulup mahkeme-i mezkûre hapishanesine nakl ve teslimi lâzım geleceği bi'l-cümle zabıta-i adliyye memurlarının malûmu olmak üzere işbu ahz ü girift [ele geçirme] müzekkeresi Dersaadet mahkeme-i istinaf heyet-i intihabiyyesînden bi't-tanzim i'tâ kılındı... (8 Kânun-u evvel 1885)

☐ Unkapanı civarında Sarraf Ohannes nâm kimesne evvelki akşam saat yarım raddelerinde dükkânını kapayıp para torbasını hâmilen [taşıyarak] gitmekte iken önüne iki şahıs çıkarak merkûmu cerh etmişler [yaralamışlar] ve fakat acı acı feryadı üzerine etraftan adamlar yetişmekle sârikler [hırsızlar] paraları alamaksızın firar eylemişlerdir...
(18 Kânun-u evvel 1885)

☐ Hamza nâmında Salepçi bir Arnavud dünkü Salı günü ale's-sabah Cağaloğlu civarında maktûlen bulunmuş ve cânib-i zâbıtadan birkaç maznun tahtı tevkife alınmıştır.

Geçen gün civar-ı mezkûrda bir gazete müvezziinin [dağıtıcısının] dahi cerh edilmesine nazaran oralarda temin-i umûr-u zabıtaya himmet etmesi mercîinden intizar olunur...
(23 Kânun-u evvel 1885)

MUKTEBESAT

☐ (Tayms) [Times] Gazetesi İspanya kralının vefatı üzerine İspanya'da şûriş [kargaşalık] zuhuru melhûz olduğu ve Balkan şibh-i cezîresinde [yarımadasında] ahval kesb-i iğtişâş eylediği [durumlar bozulduğu] sırada İngiltere intihablarında ekseriyetin Muhafazakârlar tarafından olması ve (Lord Salzbori) [Salisbury] kabinesinin imtidâd etmesi [uzaması] şâyân-ı memnuniyyet olduğunu beyan eyliyor...
(3 Kânun-u evvel 1885)

☐ Şarkî Rumeli'de demiryolu hatlarının tahribi Devlet-i Aliyyeye karşı bir muamele-i hasmâne [düşmanca davranış] add olunarak işbu tahribata cür'et eden vilâyet idare-i muvakkatesinin muamelât-ı tecâvüz-kârânesinden dolayı husule gelecek netâyicin mes'uliyeti Bulgaristan Prensine ve hey'et-i idaresine ait olacağını (Monitör) yazmıştır...
(12 Kânun-u evvel 1885)

☐ Devletlû Cevdet Paşa hazretlerinin komiserlik memuriyetinden sarf-ı nazar olunmayıp fakat şimdilik bir müddet-i kalîle [az bir müddet] için tehir kılındığı (Monitör) istihbar eylemiştir...
(12 Kânun-u evvel 1885)

(Fevkalâde Teessüfler)

☐ Merkez Ceza Reisi Vehbi efendinin Müdde-i umumî muavini Salih Bey'i darb eylediğine dair dünkü gün daire-i mehâkimden sudûr eden [ortaya çıkan] bir şâyia meyâne-i ahaliye [halk arasına] aks ile tesirat-ı umumiyyeyi celb eyledi.

Fi'l-i darbın suret-i vukûunu müşâhede eden zevâtın verdiği malûmât-ı mevsûkaya göre ceza dairesinde bir muhakeme teşkil olunacağından mahkemeye gelmesi için Reis mumâileyh tarafından gönderilen habere karşı muavin mumâileyh posta günü olup muhâberat-ı mühimme ile meşgul bulunduğundan lütfen cânib-i riyasetten ale'l-usul bir âzâ bulundurulması cevabını vermiş ve is'âf-ı istid'âsını [dileğinin kabulünü] dahi ellerini öperekten rica etmiş iken Reis efendi heman müdde-i umumî odasına koşarak ve (aldığın maaş gözüne dizine dursun) diyerek muavin beyin üzerine hücum ve yumruklarla darb etmiş, bîçâre muavin beyi sandalyeden aşağı alıp üzerine çökmüş olduğu halde istihlâs edildiği [kurtarıldığı] anlaşılmıştır.

Reis efendinin hal ve mesleğinden şu muamele-i mecnûnânenin zuhuru istib'âd ve istigrâb edilemez [ihtimal verilemez ve garip bulmakla geçiştirilemez] ise de asıl herkesi dağdâr-ı teessüf eyleyen şey koca bir mahkeme divanhanesinde istid'â-yı hukuk maksadıyla beklemekte ve hey'et-i muhtereme-i hâkimeden intizar-ı adl ve hakkaniyet etmekte olan birçok ashâb-ı hâcâta [istek sahiplerine] karşı reis-i mahkemenin bir mevkî-i resmîde bâ-irade-i seniyye memur olan müdde-i umûmiyi darb ile en âdi bir şahsın öyle bir mahalde irtikâb edemeyeceği [kötü bir iş yapamayacağı] bir hareket-i feciaya cesaret eylemesidir.

"Mamure't ül-aziz gazetesinden menkuldür [aktarılmıştır]"...
(27 Kânun-u evvel 1885)

İLÂN VE REKLÂMLAR

ŞURUPLAR VE PEKMEZLİ BOZA, ENFES ÇAY

☐ Bâbıâli caddesinde 4 numaralı dükkânda meşhur Sucu Ohannes Ağa bu kere cümlenin hoşnûdiyetini celb etmek üzere dükkânının fevkinde bir bâb oda olduğu halde bir tarz-ı cedîdde îmâl ve mefrûşât-ı sâiresini ikmal ve mahsûsen [özel olarak] Kırkkilise'den hardalyalı şıra celb ettiği gibi nefis şuruplar ve pekmezli boza ve çay furuht ettiği [sattığı] ilân olunur... (1 Kânun-u evvel 1885)

RUSYA MAHSULÂTININ GALATA'DA ALEKSİYADİ HANINDA BİR NUMARA İLE MURAKKAM [NUMARALANMIŞ] MAĞAZA-İ MAHSUSU

☐ Rusya'dan gelme mahsulât-ı nâdidenin en âlâ cinslerini toptan ve azdan satmakla cümleye malûm olan bâlâda mezkûr mağaza-i âcizânemizi teşrife rağbet buyuracak zevata âtideki doğrudan doğruya mahall-i aslîlerinden gelme mahsulâtı pek ehven fiyatla iştirâ edebileceklerini [satın alabileceklerini] ihbar eyleriz. Şöyle ki birinci cinsten siyah havyarın ve muhkem kapanmış üçü bir okkalık kutular derûnunda gayet leziz [Açu] havyarın kıyyesi 81 guruş, varil derûnunda (Kazlof) havyarın kıyyesi 65 guruş, (Tomruk) havyarı kıyyesi 54 guruş, fevkalâde hâlis ve nâmahlût [katıksız] büyük ve yirmi beş okkalık küçük variller derûnunda (azdan ve toptan satılır) sebir yağı 14 guruş, ikinci cinsi 13 guruş, makarna ve pastanın envâi ve irmik kıyyesi üç guruş otuz para, yağlı galeta 7 guruş, tütünde kurutulmuş âlâ dilerin çifti 25 guruş.

Osmanlı lirası yüz sekiz guruş hesabıyla toptan iştira edenlere işbu fiyatlardan ber-vechi münasib tenzil olunur.

Kezâlik mezkûr mağaza bâlâd muharrer mahsulâta dair siparişlerin serian icrasını veyahut furuht olunmak üzere mağazaya gönderilecek her nev' emtiayı kabul ve yalnız bir komisyon ile satmayı taahhüd eder.

Sipariş etmeyi arzu edenler Mösyö Trasbov Lokmaratov ismine mektuplarını yazıp irsâl eylemleri ayrıca ihbar olunur... (1 Kânun-u evvel 1885)

SAHHAF MEHMET ŞÜKRÜ EFENDİNİN VARAKASIDIR

☐ Devletlû Cevdet Paşa hazretlerinin eser-hâmesi [kaleminin eseri] olup mukaddema müteferrik tab' olunan on iki cilt tarihin beher cildinde olan mukaddemelerini bir yere cem' ve hey'et-i mecmuasının hata cetvellerini gözden geçirerek bi't-tashih bu kere mukaddeme olmak üzere tab' olunmuş ise de ba'demâ tab' olunanın aynı olup fazla ber-gûna vekâyi' [çok çeşitli olaylar] derc olunamacağı ihtar ve ilân olunmak üzere işbu varaka-i âcizânemin gazete-i muteberelerine derc buyurulmasını rica ederim. On iki cildi takım eczâ olunarak [cüzlenerek] yüz kırk guruşa, sarı kâğıtlısı yüz elli guruşa sahhaf çarşısında Kayserili Mehmet efendinin dükkânında ve müvezi'lerde satılmaktadır deyu ilân buyurunuz.

Sahhaf Mehmet Şükrü...
(11 Kânun-u evvel 1885)

DIŞ HABERLER

☐ Londra şehrinin sekenesi işbu asrın evâilinde yani 1801 senesinde icra olunan tahrir-i nüfustan müstebân olduğu [anlaşıldığı] üzere 958.863 nüfustan ibaret olduğu halde kırk sene zarfında iki müsline ve seksen sene sonra dört müsline bâliğ olmuştur.

El-yevm üç milyon beş yüz bin nüfusu mütecâvizdir...
(2 Kânun-u evvel 1885)

☐ İspanya'da Karlistler [Karloscular] tarafından bir ihtilâlin men'i zımnında evrak-ı havadiste garip bir tasavvur neşr olunuyor.

Şöyle ki Avusturya devletinin tavsiyesi üzere (Don Karlo)nun mahdumu (Don Jeme) ile sabiyye [kız çocuğu] olan Kraliçe (Mersedes)in akd-i izdivacları tasmim olunmuş [tasarlanmış] ve bu vechile Kral hânedanın iki mühim şubesi meyânında itilâf husulü me'mul bulunmuştur [uzlaşma olması umulmuştur].

Şu tedbir Papa ile bütün İspanya zâdegânı tarafından takdir ve ihtilâl-i dahiliyyenin zuhurunu men'e vesîle-i kaviyye add olunmaktadır.

Efkâr-ı müfrite [aşırı fikirler] erbâbı ise tedbir-i mezkûra itiraz ettiklerinden hüsn-ü icrâsı hayli maharete mütevakkıf [beceriye bağlı] bulunacaktır...
(18 Kânun-u evvel 1885)

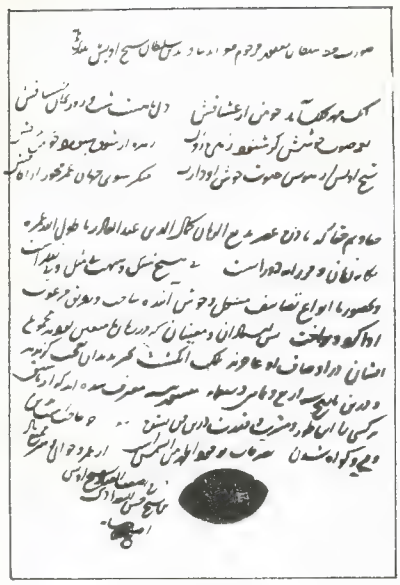

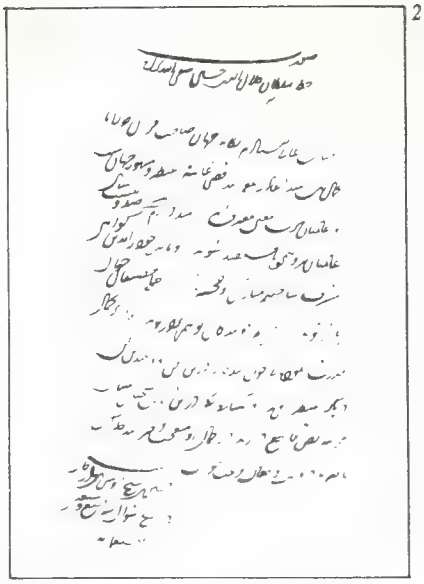

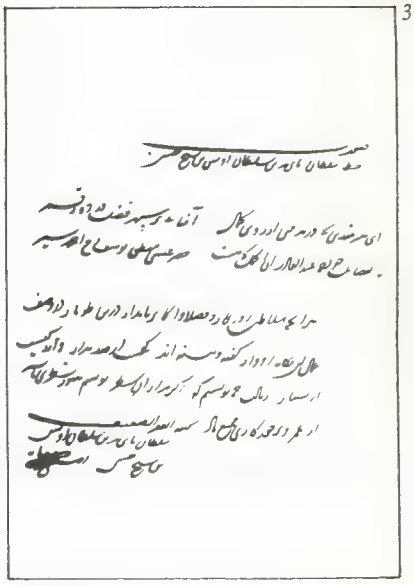

BİR 15. YÜZYIL BESTECİSİYLE İLGİLİ BELGELER: II

Maragalı Abdülkadir'e Verilen Ferman ve Vasıfnameler

MURAT BARDAKÇI

Türk Müziği'nin *"eski dönem"* bestecisi ve nazariyatçısı *Maragalı Abdülkadir* (1352-1435), *"Tarih ve Toplum"*un geçtiğimiz sayısında açıklamalı çevirisini yayınladığımız *"otobiyografi"*sinde, birçok hükümdarın hizmetinde bulunduğunu anlatmaktaydı.

Kendi yazdığı hayat hikâyesinde bu hükümdarlar hakkında kısa bilgiler veren *Abdülkadir,* çeşitli kitaplarında da onlarla olan ilişkisinden bahsetmesinin yanı sıra, diğer hanedan üyelerinin ve o dönemin ünlü kişilerinin kendisi için yazdığı *"nişan"*[1], *"hat"* veya *"vasıfname"*[2] gibi belgelerin suretlerini de aktarır.

Burada açıklamalarıyla birlikte tercümelerini ayrı ayı verdiğimiz bilgiler ilk kez yayınlanmakta ve ünlü müzikçinin hayatını aydınlatmalarının yanı sıra, o dönemdeki müzik yaşantısını aksettirmeleri açısından da büyük önem taşımaktadırlar.

1. ŞEYH UVEYS'İN YAZISI[3]

Cezâyir Sultanı *Şeyh Uveys bin Şeyh Hasan-ı Bozorg* (saltanatı: 1356-1374) tarafından verilen bir *"nişan"*dır. 774[4] (1372 M.) tarihinde yazılan belge, Farsçadır.

Metnin incelenmesinden, *Abdülkadir*'in o yıllarda bir hayli genç olmasına rağmen, bestelerinin sık çalındığı ve çok tanındığı anlaşılmaktadır. *"Hat"*tın ifadesinden, belgenin Sultan'ın huzurunda meydana gelen bir musiki münakaşasından veya bahsinden, *Abdülkadir*'in galip çıkması üzerine yazılarak verildiği düşünülebilir.

Abdülkadir, "Allah'ın yargılanmış kulu, rahmetli, dünyayı ve şeriatı yücelten, Allah kabrini nurlandırsın, Sultan Şeyh Uveys'in yazısının sureti" şeklindeki takdimden sonra, metni vermektedir:

"Şiir:

Gökyüzünün güneşi, benim gibi onun aşıklarından doğdu.

Gönlümüz gece-gündüz, ona canla müştak idi.

Zühre, sesinin hoş nağmesini duyarsa, onun verdiği zevkle benim gibi şevkinden yanıp erir.

Şeyh Uveys onun güzel sesinin hevesiyle öyle bir halde ki, ona "Sesini dinlemekten başka ne dünyaya bak, ne de ömür kaydında ol" de.

Nesir:

Allah, ömrünü uzattıkça uzatsın. Biz, zamanda eşi-örneği olmayan Kemâleddin Abdülkadir'in asrında gerçekten de bir zerreyiz, gerçekten de bir zerre. O ise, zamanın tek kişisi ve devirlerin en üstün ulusu. Hiç şüphe yok ki, onun misli ve benzeri mevcud değil. Bize zor ve pek hoş gelen birçok besteler vücuda getirdi, bunları beğenilir biçimde icra etti, nağmelendirdi. Zama-

4

5

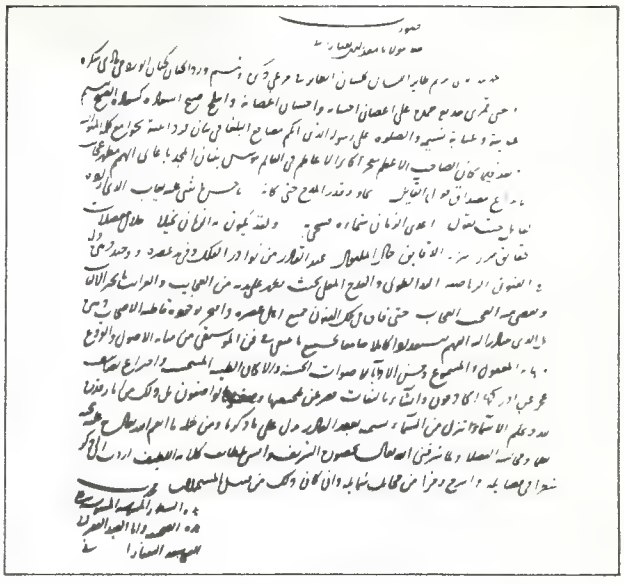

nede tanınmış bütün üstadlar ve musiki bilginleri, onun vasıflarında aciz olarak, şaşkınlık parmağını dişlemek zorunda kaldılar. Şu 774 yılında hepsi itiraf ettiler ki, bu tavrı, meşrebi ve kudreti göstermekte acizdirler. Bu hususta iddiaya ve tanık getirmeye ne gerek var, aslında bu iş güneşten de apayadındır. Ömründen ve gençliğinden daima faydalanın.

Bunu zayıf kul, Hasan oğlu Şeyh Uveys -yüce Allah, şanını ıslah eylesin- yazdı."

2. CELÂLEDDİN HÜSEYİN'İN YAZISI[5]

Metinde, *Abdülkadir*'in adı yazılırken bir yanlışlık yapılmış olan bu *"hat"* da, Celâyir sultanlarından *Celâleddin Hüseyin bin Şeyh Uveys*'e (saltanatı: 1374-1382) aittir ve Şevval 777 (Şubat 1376 M.) tarihini taşımaktadır.

*"Hat"*tın yazıldığı tarihten iki yıl sonra, 779 Ramazan'ında (Ocak 1378) *Abdülkadir,* dönemin ünlü bestecisi Razıyeddin Rıdvanşah'la yine o dönemin beste biçimlerinden *"nevbet-i müretteb"* konusunda *Sultan Hüseyin*'in huzurunda bir bahse tutuşacak ve kazanarak 100 bin altın dinar alacaktır.[6]

Sultan *Celâleddin Hüseyin*'in Farsça hattının tam metni şöyledir:

"Allah, onu muradının son derecesine kadar ulaştırsın. Yüce üstadım, dünyanın tek kişisi, sahibkıran Mevlânâ Abdülkadir'in oğlu Kemal, eşi bulunmaz, cihanda ve âlemlerde meşhur olup, herkes bunu itiraf eder. Ümid ederim ki, âlemdekiler 120 yıl boyunca ondan faydalanır ve ben de kendimi buna tanık tutarak şereflenirim. Kutlu olsun.

Dünyadaki bütün besteciler, sizin kulunuz-kölenizdir. Daima gerçeği arayıp duranlar, sizin yolunuzda yürür. Kemal oğlu Kadir, bu kulu şu fende ve daha diğer birçok fenlerde pay sahibi kılarak kudretini gösterdi. Bu konuda söz söyleyenlerin sözleri, onun olgunluğuna kesin kanıttır. Herkes ona şaşmakta ve şaşırmaktadır. Allah, onun üstünlüğünü daimî kılsın ve ona genç bir baht bağışlasın.

Bu yazıyı, 777 Şevval'inde, Bahadır Han oğlu Şeyh Uveys oğlu Hüseyin yazmıştır."

3. ŞEHZADE ŞEYH ALİ'NİN YAZISI[7]

Celâleddin Hüseyin'in 1382'de kardeşi *Ahmed* tarafından öldürülmesiyle çıkan saltanat mücadeleleri sırasında, *Abdülkadir*'in bir ara *Uveys oğlu Ali*'nin yanında bulunduğu, hattâ *Ali*'yle *Ahmed Celâyir* arasında Tebriz yakınlarındaki Ucan'da meydana gelen ve *Ali*'nin zaferiyle sonuçlanan çarpışmadan sonra bunu *"Darb-ı Fetih"* adlı bir *"ika"* meydana getirerek kutladığı biliniyor.[8]

Şeyh Ali'nin *Abdülkadir*'e verdiği bu Farsça *"hat"* tarihsizdir ve üzerinde, *Abdülkadir*'in *"Allah her ikisine de rahmet etsin. Şeyh Uveys oğlu Şehzade Şeyh Ali'nin yazısının suretidir"* şeklindeki takdiminden sonra, metin gelmekte, ifade ise,

1. Sultan Uveys bin Şeyh Hasan-ı Bozorg'un yazısı (M.Elhan, Topkapı Sarayı nüshası, R.1726, 78.b).

2. Sultan Celâleddin Hüseyin'in yazısı (M.Elhan, Topkapı Sarayı nüshası, 79.a).

3. Uveys oğlu Sultan Beyazid'in yazısı (M.Elhan, Topkapı Sarayı nüshası, 79.a).

4. Seyyid Şerîf Cürcânî'nin yazısı. (M.Elhan, Topkapı Sarayı nüshası, 78.b).

5. Sadeddîn-i Teftâzânî'nin yazısı (M.Elhan, Topkapı Sarayı nüshası, 78.a).

belgenin *Sultan Hüseyin*'in hüküm sürdüğü dönemde yazıldığı kanısını güçlendirmektedir.

"Yüce Sultan Hazretleri'nin inciler saçan, mücevherler döken kalemiyle yazdığı şeylerin yüz bin kat üstündedir.

-Tecellî gecesi için ay ışığına ne gerek var?-

Bu olgunluk sahibinin âlemdeki hünerlerinin olgunluğu esasen apaçıktır. Yücel Allah'a hamdolsun ki, bizim sohbetlerimiz ve meclislerimiz, onun aziz huzuru ile bezenmekte ve kutlulanmaktadır.

Devirler sürdükçe ve biz sağ kaldıkça hep böyle olsun.

Bunu, Şeyh Uveys'in oğlu, kulların en zayıfı Şeyh Ali -Allah suçlarını yargılasın- yazdı."

4. SULTAN BEYAZİD'İN YAZISI[9]

Uveys oğlu Beyazid, Celâyir Devleti'nin en bahtsız hükümdarlarındandır. Ağabeyi *Hüseyin*'den

Düzeltme: Geçen sayımızda yayınlanan "Maragalı Abdülkadir'in Otobiyografisi" yazısının resimaltlarında yanlışlık meydana gelmiştir. Timur olarak gösterilen minyatür Şahruh'a, Şahruh'un minyatürü de Timur'a aittir.

sonra Irak-ı Acem bölgesine hakim olmuş, ancak diğer kardeşi *Ahmed Celâyir* tarafından gözlerine mil çekilmiştir.

Bayezid'in *"hat"*tı da Farsçadır ve ifadesinden de anlaşıldığı gibi, *Hüseyin*'in tahtta bulunduğu yıllarda kaleme alınmıştır:

"Şiir:

Yücelik yönünden her hünerde üstün olan, ay devrinde üstünlük göğüne bir güneşsin sen.

Ey üstünlüklerde en yüce olan Kemal oğlu Abdülkadir. Sen bir Hızır'sın ki, sözün İsa, yüzün Yusuf, huylarında Ahmed huyuna sahip.

Nesir:

Bu tomarda zamanın padişahları ve ünlüleri, tek kişi olan Kemal[10] hakkında ne söylediler ve ne yazdılarsa, o, söylenenlerden yüzbinlerce kez daha üstün ve daha yücedir ve benim bu yazdıklarımdan da üstündür. Hattâ, yazdıklarımın bin katını daha yazsam, oun yüceliğini anlatamam. Allah ömrüme ömür ihsan etsin ve her işini istediği gibi yapsın.

Bunu yoksul ve zayıf, Şeyh Hasan oğlu Sultan Uveys oğlu Sultan Bayezid yazmıştır."

5. AHMED BAHADIR HAN'IN "VASIFNAME"Sİ[11]

Abdülkadir'in maiyyetinde bulunduğu hükümdarlar arasında *Ahmed Bahadır Han* (kesintili olarak saltanatı: 1382-1410), bestecinin hayatında önemli bir yer tutar.

Seni ne zaman görsem meylim daha çok artıyor, yüzünün verdiği arzu ve sevinçten akşamım saadet sabahı haline geliyor" şeklinde şiirler yazan[12], resimde, tezhibde, ok-yay yapımında, altı tür yazıda *"üstad"* olan, san'atı ve san'atçıları seven, ancak tüm bu yönlerinin yanı sıra bazı kaynaklarda *"katil, güvenilmeyen, afyonkeş, arada bir delilik arız olan, sebepsiz yere asil kişileri tahkir edip önemsiz nedenlerle öldürten"* bir hükümdar olarak gözüken[13] *Ahmet Celâyir, Abdülkadir*'e büyük bir dostluk duymuş, onu *"en yakını"* olarak benimsemiş[14], hattâ ünlü müzikçiye musiki teorisi alanında hocalık da ederek, *Urumyalı Safiyuddîn*'in (ölümü: 1294) *"Şerefiyye"* ve *"Kitab'ul-Edvâr"*ını okutmuştur.[15]

Ahmed Celâyir tarafından kaleme alınan *"vasıfname"*nin hangi nedenle verildiğini bilmiyoruz. Ancak taşıdığı tarihten, tahtta *Hüseyin*'in bulunduğu sırada ve *Ahmed*'in Basra valisi olduğu zaman[16] yazıldığı anlaşılıyor.

779 yılının Safer ayında (1377 Haziran) kaleme alınmış olan *"vasıfname"*nın oldukça uzun olan metni, buraya kısaltılarak alınmıştır:

"Ruhaniyet ülkesinde ruh okşayan nağmeleriyle tasarruf tahtına oturan, öğünülecek derd ortağı, hüner sahiplerinin önderi ve hüner tahtının tek sahibi aziz dostumuz, hâfızlar sultanı, asrın alimi, zamanın feylesofu, dinin ve milletin olgunluğu Abdülkadir'in -Allah mutluluğunu arttırsın- faziletlerini ve olgunluklarını açıklamaya kalkışsak, binde birini ve çoklukta en azını anlatmakta bile dil kusur işler.

Allah kelâmını en doğru tecvid kurallarıyla okur.

Muhakkak, reyhanî, sülüs, nesih, rik'a ve tevki' yazılarında en yüksek mertebeye ulaşmıştır.

Beş kısım olan musiki ilminin ilk bölümünü meydana getiren usuller bahsinde, "nevbet-i müretteb", "amel", "küll-u durub", "küll-i nagam" ve "zarbeyn"[17] bestelemede, bir eliyle "remel", diğeriyle "hafif", ayağıyla "berefşan", ötekiyle de "fahte"yi[18] ayni anda vurmada, eskilerin yazdığı musiki risalelerini inceleyip tenkid ederek yenilerini yazmada, bir başka kişi yaratılmamıştır.

Bütün telli sazlarda, özellikle "ud" çalmada, "çini kâseler sazı" gibi çalgılar icad etmede, eski musikicilere ve çağdaşlarına üstün olmuştur.

Bunu, Şeyh Uveys'in oğlu Ahmed -Allah suçlarını yargılasın- 779 Hicrî yılının Sefer ayının ortalarında yazdı."

6. SEYYİD ŞERÎF CÜRCANÎ'NİN[19] YAZISI[20]

Bu belge, *Abdülkadir*'in Semerkand'da, *Timur*'un maiyyetinde bulunduğu sırada yazılmış ve metinde Arapçayla Farsça birlikte kullanılmıştır.

Seyyid Şerîf Cürcanî, Abdülkadir'in Semerkand'da sürekli birlikte olduğu kişilerdendir ve *Abdülkadir*, Semerkand hâkiminin isteği üzerine, *Seyyîd*'in oğlunun öğrenmesi için bir musiki kitabı da yazmıştır.[21]

Buraya, *Cürcânî*'nin oldukça uzun olan yazısının bazı bölümleri alınmıştır:

"O yaratıcıyı noksan sıfatlardan tenzih ederim ki, yarattıklarından dilediklerini yeryüzüne yaydı, "dilediklerine rahmetini tahsis etti." Yüce göklerle yeryüzünün arasında bulunanların ve yerin altında olanların tedbir ve saltanatı O'na mahsustur, ahırette ve dünyada hamd O'nadır." Kutlu olsun ve yüceldikçe yücelsin. Öyle bir yaratıcıdır ki, bu olgun sahifenin sahibine sayıya sığmayacak hikmetlerin eşsiz-örneksizlerini ızhar etmiş, fevkalade lutuflarını ona saçmış ve bu suretle de onu zamanının eşsiz bir zatı kılmış, yaşadığı devrelerin misli bulunmaz kişisi etmiştir...

..... Sanki bu yüzden kendisine denmiştir ki, "Üstünlükte en ileriye geçensin sen ve en ileriye gidenlerin en ilerisine geçenlerdensin sen." Allah dilediklerine nail etsin, ahıreti dünyasından daha hayırlı olsun....

..... Zamanın sultanları, ünlü, yüce kişileri ve her diyarın büyükleri, inciler saçan kalemle yazılmış bulunan bu tomarın mazmununda ve zamanede yücelikler vasıflarını beyan etmede, devirlerin tek kişisi, devranın eşi bulunmaz zatı, birçok eserleri kendisinde toplamış bulunan, öğünülecek vasıfların kaynağı olan, iki âlemin de güzelliğinden ibaret efendimiz Abdülkadir'in -Allah şansını yüceltsin- faziletlerinden, o hazretin nefhalarından bu övüşler bir koku duyuşundan ibarettir ancak. Yoksa, o kişinin yücelikleriyle, o seçilmiş kişinin kutluluklarıyla, bütün kâinat dopdoludur. O misli ve benzeri olmayan kişinin yücelikleri, üstünlükleri hakkında haber almak isteyen, büsbütün şaşkınlığa düşer, onları gördükçe şaşkınlığı da arttıkça artar, "Onunla buluşmadan önceki haberler, onu hakikaten pek üstün göstermişti" der. O seçilmiş kişi kötü gözlerden Allah'ın hıfz ve inayetiyle korunsun.

Bu satırları, yoksul ve kötülükler eden kul, Cürcanlı ve İmam Hüseyin Aleyhisselâm soyundan olan Muhammed oğlu Ali'nin oğlu Şerîf, 806 Hicrî yılı Ramazan ayının sonlarında, korunmuş Semerkand şehrinde yazdı."

7. SADEDDİN-İ TEFTÂZÂNÎ'NİN[22] YAZISI[23]

Son derece san'atlı bir Arapçayla kaleme alınmış bulunan belge, tarihsizdir. Gerek *Cürcanî*'nin, gerekse Teftazânî'nin birer *"vasıfname"* kimliği taşıyan bu yazılarının, kendisine hangi nedenle verildiği konusunda, *Abdülkadir* bir bilgi aktarmamakta, ancak Teftazânî'nin 1390'da öldüğü gözönüne alınırsa, belgenin *Abdülkadir*'in Semerkand'a gidişinden önce yazıldığı anlaşılmamaktadır.

Aşağıda, *Sadeddî-i Teftâzânî*'nin yazısının bir kısmı verilmiştir:

"Hamdolsun o Allah'a ki, dil kuşunu O'nu zikrediş mer'asında kuşun dili gibi nağmelerle terennüme getirdi ve gönüller gülünü, gülün gönlü gibi O'nu şükrediş gülşeninde açıp güldürdü. Eşi-örneği olmayan övüşünün kumrusunu, ihsânının dalları üstünde ve dalların ihsânı üzerinde dile getirdi. Kutluluk sabahını, sabahın kutluluğu gibi inayetinin rüzgârı ile ve rüzgârın inayeti ile estirdi, ızhar etti.

.....Alemi şaşırtacak bütün yücelikleri zâtında toplayan, "Zaman uzadıkça onun yüceliği de arttı, hayallere bile sığmaz oldu" diyen kişinin sözüne mazhar olan, gerçeklere aid en müşkil şeyleri çözen, en ince şeylerin sırlarını meydana getiren, şeriat ve dinin güzelliği olan, âlemin eşsiz ululardan, asrının tek kişisi, zamanının biricik şahsı, riyaziye fenlerinde yed-i tulâ sahibi, en yüce öğüşlere lâyık Abdülkadir öyle bir kişidir ki, onun elleriyle, görülmemiş duyulmamış şeyler, en ince şeylere akıl erdirenlere haberler, en eşsiz-örneksiz şeyleri anlayış ve anlatışlar zâhir olmuştur.

..... Bilhassa musiki fenninde bütün bir istidada sahip olup, usul ve fürû'un esaslarında, akıllarla anlaşılacak, kulaklarla duyulacak şeylerin en son derecesinde, güzel seslerin, en temiz nağmelerin edasında, insanların idrak hususunda âciz kaldıkları tasnîfleri meydana getirişte, asrındaki te'lifleri inşada öyle bir dereceye erişmiştir ki, övenler onu övemezler, ancak, "Bu Allah'ın eserlerindendir, Allah'ın adları gibi göklerden inmiştir" diyebilirler. Bu zikrettiklerimiz, yüce Allah'ın O'na ihsanlarından bir kısmıdır, âlimler onun muhabbeti ile, fâzıl kişiler onun sohbeti ile nimetlenmektedir, Allah bizi, onun şerefli huzuru ile müşerref eylemiş, sözlerindeki lütuflarla alışkanlık bağışlamıştır. Ben, onun faziletlerine aid olan şeylerden ancak bir kısmını anlatabiliyorum. Eğer bunu da yapabildimse, saadete erenlerdenim.

Bu sahifedeki satırları yazdım ve ben, ganî Allah'a muhtaç, yoksul kul, Sadeddîn-i Teftâzânî'yim."

---

[1] "Nişan", bazı Türk devletlerinde ve Osmanlıların ilk dönemlerinde, hükümdarlar tarafından verilen resmî belge, emirname, yani "ferman" anlamında kullanılır.

[2] "Vasıfname", özelliği olan kişilerin bu özelliklerini anlatmak için oldukça san'atlı bir dille kaleme alınan metindir.

[3] Nüshaları: Abdülkadir-i Maragî, "Makaasıd'ul-Elhân", Topkapı Sarayı Küt., R.1726, vk: 78. b; Tahran Melik Küt., 832/6; yine M.Elhan, Rauf Yekta Bey nüshası, "Hâtime"nin 10, sahifesi (Bizde bir mikro-filmi bulunan ve aslının şimdi nerede olduğu bilinmeyen Abdülkadir'in kendi elinden çıkma bu çok değerli nüshayı elimizdeki filimle karşılaştıramadığımız için, varak numarası veremiyoruz).

[4] M.Elhan'ın Topkapı nüshasında Uveys'in yazısının tarihi 784. H gösterilmiş. Ancak Uveys'in 776. H'de öldüğü düşünülürse, 774 demek olan "erba' ve seb'în ve seb'amie" kelimelerinin istinsah sırasında yanlışlıkla "erbâ' ve semâîn ve seb'amie" olarak yazıldığı düşünülebilir. Rauf Yekta nüshasında da tarih okunaksızdır.

[5] M.Elhan, Topkapı Sar. Küt. nüs. 79. a ve Rauf Yekta nüshasının aynı yeri.

[6] Girişilen bahsin ayrıntıları, Abdülkadir'in şu kitaplarının gösterilen yerlerinde geçer: "Cami'ul-Elhâm", Nuruosmani Küt., No: 3644, vrk. 59. b; "Fevaid-i Aşere", aynı küt., No: 3651/II, vrk. 92.b; "Makaasıd'ul-Elhan", aynı küt., No: 3656, vrk. 86. a.

[7] M.Elhan, Topkapı Sar. küt. nüs. 78. b ve Rauf Yekta nüshasının aynı yeri.

[8] "Fevaid-i Aşere", Nuruosmani nüshası, 95. b-96. a. Abdülkadir, usule bu adı bizzat Şeyh Ali'nin verdiğini söyler.

[9] Yalnızca M.Elhan'ın Topkapı nüshasında vardır (79.a).

[10] Maragalı Abdülkadir'in tam adı, "Kemaleddîn ebu'l-Fazayil Hâce Abdülkadir bin Gaybiy'ul-Hâfız'ul-Marâgî"dir. Burada kısaca "Kemal" olarak geçiyor.

[11] Türkiye'de nüshasını bulamadığımız bu "vasıfname"nin, Tahran'da iki nüshasına rastladık: Melik Küt. 832/7 (837 H.-1433-1434 M.'de yazılmış) ve Sipehsâlâr Küt.'de numarasız. Vasıfnamenin tam metni, Muhammed Ali Terbiyyet'in "Danişmendân-ı Azerbaycan"ında yayınlanmıştır (Tahran, tarihsiz 2. baskı, sah: 259-260).

[12] "Tezkire-i Şuera ez Devletşâh-ı Semerkandî", Lahor 1939, sah: 206.

[13] Devletşah, ayni sahife.

[14] Ahmet Celâyir'in 1410'da idam edilmesi üzerine Abdülkadir tarafından düşürülen tarihin çevirisi şöyledir: "Dünyanın dönüşünün ona bir yararı olmamasına rağmen, Abdülkadir'in gözünde her an kan geliyor. O ululuk göğünün güneşi Sultan'a, birdenbire "Kasd-ı Tebriz" tarihi düştü." Ebcedle 813 H. çıkan kıt'anın Farsça aslı için bak: Hâc Huseyn Nehcivânî, "Mevâd'üt-Tevârih", Tahran 1343 ŞH., sah: 264.

[15] M.Elhan'ın Rauf Yekta nüshasının "hatime" bölümünün 4. faslında, sahifenin kenarında, "ve derin tarih-i...." şeklinde başlayan 13 satırlık ek bahis.

[16] W. Barthold, "Ahmed Celâyir", İslâm Ansiklopedisi'ndeki madde.

[17] Abdülkadir döneminin musiki formları. Açıklamaları için bak: (Hepsi Nuruosmani Kütüphanesi'nde olmak üzere) Makasıd'ul-Elhan, 85. a; Cami'ul-Elhan, 58. a; Fevaid-i Aşere, 90. b ve devam eden sahifeler.

[18] Yine o dönemin usulleri. Adları, günümüzde kullanılan usullerle aynıysa da, tamamen değişiktirler. Açıklamaları için bak: Makasıd'ul-Elhan, 73. b; Cami'ul-Elhan, 50. a; Fevaid-i Aşere, 96. b (Nuruosmani nüshaları).

[19] Ali bin Muhammed'el-Seyyid'el-Şerîf Curcanî (1340-1413), Estarabad civarında doğdu. Herat'a, oradan da Mısır'a gitti, Ekmeleddin Muhammed Mahmud'el-Babartî'den ders okudu. Kasr-ı Zerd'e, Şah Şuca'nın yanına gitti ve Şah tarafından Şiraz'da bir medrese müderrisliği verildi. Timur 1387'de Şiraz'ı alınca, Seyyid'i Semerkand'a yolladı. Kur'an'ın bir ayetinin yorumlanması üzerine Teftâzânî ile giriştiği bahsi kazanınca, Hakan'ın nazarında değeri daha da arttı. Timur'un ölümünden sonra Şiraz'a döndü, orada vefat etti. İslâm düşünce tarihinde çok önemli etkileri olan Seyyid Şerîf'in adı, bazı silsilelerde çok sık geçer ve bu silsileler, onun kanalıyla Fahr-ı Razî'ye kadar ulaşır.

[20] M.Elhan, Topkapı Sarayı nüshası, 78. b. Metnin çevirisi, merhum üstadımız Abdülbaki Gölpınarlı'ya aittir.

[21] "Şerh'ul-Edvâr"daki (Nuruosmani Küt., 3651/I) bu kaydı ilk kez Ehad Arpad farkederek yayınlamıştır (Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, Fasikül I, "Abdülkadir Meragî" maddesi, Ist. 1974).

[22] 1322'de, Horasan'da doğdu. Dil, edebiyat, mantık, kelâm, belâgat, fıkıh ve tefsir üzerinde, gençlik yıllarından başlayarak çok sayıda eser verdi. Timur'un Harezm'i ele geçirmesinden sonra Semerkand'a giderek Hakan'ın maiyyetine girdi ve büyük saygı gördü. Seyyîd Şerîf'in de Semerkand'a gelmesiyle, aralarında anlaşmazlık çıktı. Teftâzânî, 1389 veya 1390'da, Serahs'ta öldü.

[23] Yalnızca Topkapı Sarayı'ndaki M.Elhan nüshasındadır (78. a) ve bu metnin çevirisi de merhum Abdülbaki Gölpınarlı yapmıştır.

KİTABİYAT

BURSA KİTAPLARI*

Burada tanıtacağımız, Bursa hakkındaki üç kitaptan ikisinde *(Bursa Banyoları* ve *Seyyahlara Bursa Rehberi)* ortak noktalara farklı ağırlıkta değinilmiş. İki kitapta da Bursa'nın tarihî ve coğrafî özellikleri sergilenerek, şehrin şöhret kazanmasında rol oynayan ögeler üzerinde durulmuş. *Eski Bursa'dan Notlar* başlıklı üçüncü kitap ise, diğer ikisinden farklı olarak, Bursa'nın 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki ekonomik ve sosyal sorunları ve bu alandaki gelişmeleri kapsamaktadır.

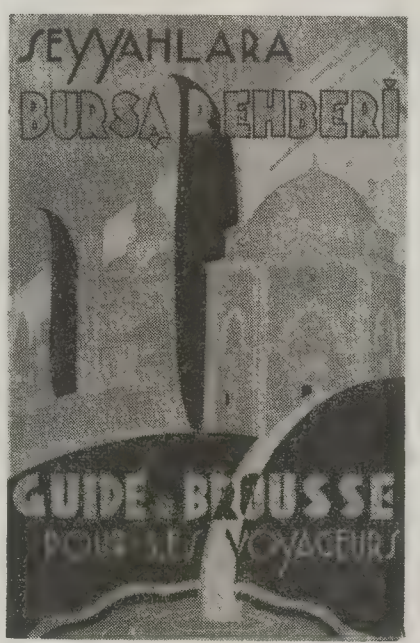

(Bursa Vilâyet Matbaası, 1931), 32 s.

İç kapaktaki başlığın hemen altında, bu kitabın "Bursa'da altı saat, bir gün ve üç gün kalacaklar için tertip edilmiş" olduğu belirtilmiş.

Bursa'nın Anadolu'nun güzel bir şehri olduğu, görülmeye değer tarihî eserlerinin, kaplıcalarının, Uludağ gibi çekici dinlenme ve eğlence yerlerinin bulunduğunu belirten birkaç cümlelik açıklamadan sonra şu ilginç sözlere yer verilmiş: "... nihayet Bursa'da gece hayatı yoktur. Hayat sâkin, dağdağasız ve âsudedir. Avrupa'nın kalabalık ve gürültülü şehirlerinde yorulan dimağlar için çok mükemmel ve sâkin bir istirahat mahallidir" (s.4).

Bursa'ya nasıl gidileceği ise, o dönemin vapur tarifeleri ve kara yollarının uzunluğu esas alınarak gösterilmiş.

Ön kapağıyla arka kapağının iç kısmında katlanmış olarak iki krokinin ve hemen her sayfasında Bursa'ya ilişkin en az iki resmin yer aldığı kitapta, Bursa'nın tarihçesinden de söz edilmiş. Buna göre, kent M.Ö.500-250 yılları arasında kurulmuş olup, "Bıtını" hükümdarlarından "Prüzyas"a atfen "Prüza" diye anılmıştır. Önce Romalılar tarafından istilâ edilmiş, sonra da Türklerin eline geçinceye kadar Bizanslıların elinde kalmıştır. Türklerin 1300 tarihine doğru gerçekleştirdikleri, on yıl kadar süren kuşatma sonunda şehir fethedilmiştir. Türkler "... pruza şehrinin adını değiştirmemişler, kendi şivelerine uydurarak (Bursa) demişlerdir" (s.7-8)

Bursa'nın ziyaret edilebilecek tarihî yerleri arasında, Yeşil Camii, Yeşil Çelebi Türbesi, Muradiye, Âsâri Atika Müzesi, Hisar, şehir içindeki han ve harebeler sayılmış. Bunların mimarisine, işçiliğine, kullanılan çinilerin özelliğine, müzede bulunan heykel, kitabe ve silâh gibi eserlere kısaca değinilmiş (s.9-16). Tarihî yerler dışında görülecek yerler arasında, şehrin belli başlı dinlenme yöreleri de sayılmış. Bunlar, Yeşil Cami yanındaki Alaturka kahvehane (Bursa ovasının buradan çok güzel seyredileceği vurgulanıyor), Tophane (Osman ve Orhan gazilerin türbelerinin bulunduğu bölge), Pınarbaşı, Kükürtlü bahçe, Bursa Ovası, şehir dahilindeki Belediye bahçesi, Çekirge'de Servinaz bahçesi olarak gösterilmiş. Nihayet Uludağ *(Olympos)*'ın bulunduğu yöre, yüksekliği, manzarasının güzelliği sergilenmiş. Ve özellikle jeologlara, Uludağ'daki kalker, granit, marn gibi çeşitli maddeleri ve bunların tabiatla ne tür bir düzen oluşturduklarını görmeleri tavsiye edilmiş (s.26-32).

Kitabın tam ortasında, ziyaretçilerin Bursa'da kalış sürelerine göre (altı saat, bir gün, üç gün) düzenlenmiş üç ayrı gezi programına yer verilmiş. Programlarda ziyaretçilere, "Burada bir Türk kahvesi içmelidir", "Buradan Bursa ipeklilerini ve havlularını satın alınız", "Bursa'nın meşhur kestane şekerini ve ahududu şurubunu alınız" türünden tavsiyelerde bulunulduğu göze çarpıyor.

Kaplıcalara gelince, kitapta bunların şöhretinin Bizans dönemine dayandığı ve Romalılardan kalma kaplıca harabeleri bulunduğu açıklandıktan sonra, kaplıcaların aslında Türklerin elinde geliştiği belirtilmiş... Kaplıcalar bulun-

dukları bölge esas alınarak iki grupta toplanmış. İlk grupta (Bursa ile Çekirge arasındakiler) Kükürtlü, Yeni Kaplıca, Kaynarca ve Kara Mustafa; ikinci grupta (Çekirge'dekiler) erkek ve dişi sulardan söz edilmiş (bu ilginç nitelendirmenin nereden kaynaklandığı açıklanmamış.) Bu kaplıca sularının sıcaklık derecesi, tadı, kokusu, radyoaktivitesi gibi kimyasal özellikleri de belirtilmiş (s.17-21). Daha sonra ise, sıcak maden suları bulunan banyolara sahip birinci sınıf (Çekirge Palas, Ada Palas...) ve ikinci sınıf (Servinaz, Hayat, İkbal...) oteller sayılmış.

Nihayet kitapta, kozacılık ve ipek dokumacılığına, Bursa'nın ipeklilerinin Avrupadakiler kadar güzel ve onlardan dayanıklı olduğuna, ziyaret edilmesi tavsiye edilen koza ve dokuma fabrikalarına değinilmiş. Yöresel el sanatları olarak havluculuk ve bıçakçılık gösterilerek, ziyaretçilere hediye ya da hatıra olarak bu mallardan almaları öğütlenmiş (s.24-25).

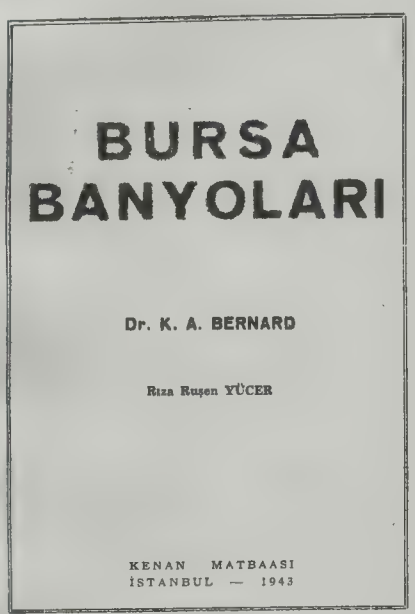

(60 sayfa)

Kitabın baskısı her ne kadar 1943 yılından yapılmışsa da, içindeki bilgiler Bursa'nın oldukça eskilerde kalmış bir dönemine (1840'lara) ilişkindir. Çünkü kitap, Dr.Karl Aubois Bernard'ın 1842'de yazdığı *Les Bains de Brousse* ["Kaplıca Risalesi"] adlı eserden özet olarak derlenmiştir. Tıp doktoru olan Avusturyalı K.A.Bernard 1838 ile 1943 yılları arasında İstanbul Tıbbiyesinde profesör olarak görev yapmış ve Bursa kaplıcaları hakkında yaptığı tıbbî araştırmalar sonucunda sözkonusu kitabı yazmıştı. Kitabı 1943 yılında baskıya hazırlayan Rıza Ruşen Yücer ise, 1843 yılında Abdülmecit tarafından Fransızca aslından Osmanlıcaya çevirtilen bu kitabın -kendi deyişiyle- "Osmanlıca nüshasını bugünkü dile çevirmeye çalışmış" (s.7). Bunu yaparken, özellikle tedavi ve hastalıklara ilişkin olan bazı kısımları kısaltmış, yanlış gördüğü bazı bilgileri de düzelterek notlar eklemiş.

Dr.Bernard'ı bu kitabı yazmaya iten neden, kendisinin belirttiği üzere (s.9-10), yakalandığı ve beş ay kadar bir süre devam eden şiddetli bir göz ağrısından, Bursa kaplıcaları sayesinde kurtulmasıymış. Bu andan sonra, kaplıcaların bizzat kendi bedeninde gözlemlediği yararlarından herkesin yararlanmasını amaç edinmiş. O zamana kadar kaplıcalar hakkında duyduğu çeşitli bilgilerin doğruluğunu, yaptığı araştırmalarla saptamaya çalışmış. Suların kimyasal bileşimini araştırmış, denemeler yapmış, kaplıcalara gelen, çeşitli hastalıkları olan kişilere tedavi yöntemleri önerip, iyileşme süreçlerini izlemiş. Araştırmalarının sonuçlarını da kitapta yazmış. Buna göre, kaplıcalardan beklenen yararın sağlanabilmesi, tıpkı ilâç kullanımında olduğu gibi, kaplıcanın usul ve gereklerine tam olarak uyulmasına bağlıdır. Aksi halde yalnızca umulan yararın elde edilememesiyle kalınmaz, daha çok hastalanmak ya da yeni bir rahatsızlığa yakalanmak gibi zararlarla da karşılaşılabilir.

Kaplıcaların nasıl kullanılacağı dört fasıl halinde açıklanmış. İlkinde, ılıcaların hareket derecesi ele alınmış olup, bu noktada mutlaka doktora danışılması öngörülmüştür. Doktor hastalığın tedavisinin ne ölçüde terlemeye bağlı olduğunu dikkate alarak, gerekli hararet derecesini saptayacaktır. İkinci fasıl, ılıcada ne kadar kalınacağına ilişkindir. Üçüncüde ise, ılıcaya hangi mevsimlerde ve kaç kez girileceği gösterilmiş. Buradaki açıklamalara göre, özellikle yaz ayları pirinç tarlalarının sebep olduğu sıtma salgını yüzünden ve havanın da sıcak oluşu nedeniyle kaplıcalara girmek tehlikelidir. Bahar ise ideal bir mevsimdir. Normalde günde iki kez girmek yeterli olup, bunun için en uygun zaman sabah ve akşamdır. Beklenen yararın sağlanması için bir mevsimde alınması gereken banyo sayısı, en az kırk olmalıdır. Dördüncü fasılda ise, perhiz ele alınmış: Hafif ve hazmı kolay yiyecekler yenilmesi gerektiği gibi, açık havada gezinilmesi ve beden hareketleri de şart koşulmuş. Gezinti için, kaplıcalar etrafındaki yemyeşil ve mis kokulu alanlardan ve tertemiz havadan yararlanılması salık verilmiş. Tarihî yerleri gezmenin de kan dolaşımı açısından yararlı olduğu belirtilmiş.

Kitapta, kaplıcaların kullanılma usullerinden sonra, belli başlı kaplıcalar, su kaynakları ve hamamlar sayılarak, bunların özellikleri açıklanmaya çalışılmış (s.23-39). Kaplıcaların tedaviye engel olabilecek sakıncaları belirtilerek, bunların giderilme yolları gösterilmiş.

Kısa bir mesafe içinde bulunan dünyada bir örneği rastlanmayacak şekilde- son derece gür ve çok sayıda maden suyunun varlığı vurgulanmış. Bu suların Uludağ'ın doğusunda, "Kalabak dağı" denilen dağların eteğinde yer aldığına, belli başlıları olan Çekirge ve Kara Mustafa Paşa'nın, aralarındaki uzaklığa karşın kimyasal bileşimleri, etkileri ve hareret dereceleri açısından oldukça benzerlik gösterdiğine işaret edilmiş. Eski Kaplıca, Büyük Kükürtlü, Küçük Kükürtlü, Bademli Bahçe bölgesindeki Yeni Kaplıca ve Kaynarca gibi kaplıcalardan söz edilmiştir. Bunların tarihî ve mimarî özellikleri ve sularının kimyasal durumu ve her bir kaplıcanın hangi rahatsızlıklara iyi geldiği açıklanmış. Bu rahatsızlıklar arasında, gözkulak-burun hastalıkları, hazım şikâyetleri, saç dökülmesi, rahim hastalıkları, cilt hastalıkları, idrar yolu (ve böbrek) taşları, sinir hastalıkları ve baş ağrıları da belirtilmiş.

Yöredeki hamamlardan söz edilerek Şarklıların bunları nasıl kullandıkları açıklanmış. Şark kadınlarının hamam âlemleri, Avrupalı kadınların balo ve toplantılarına benzetilmiş (s.26). Hamamlarda alınan paranın neredeyse bedava denecek kadar cüzi olduğu ve bu açıdan "şark ahalisi"nin Avrupalılarda bulunmayan bir gönül zenginliğine sahip olduğu belirtilmiş.

Kitapta kaplıcalar dışında, Bursa'nın o dönemdeki -yaklaşık yüz elli yıl öncetarihî ve coğrafî özellikleri de sergilenmeye çalışılmış. Yöredeki tabiat güzelliğinin -toprak ve havanın tazeliğinin ve hemen her yeri kaplayan yeşilliğin- kaplıcalara gelen hastalar için mükemmel bir ortam olduğu vurgulanmış.

Tarihî yerler arasında ilk başta, Sultan Orhan Camii (dipnotta şimdi bulunmadığı belirtiliyor, s.41), Osman Türbesi, Yıldırım Camii, Yeşil Camii, Murat Hüdavendigâr Camii, Emir Sultan Camii, II. Murat Camii, Çelebi Mehmet Türbesi, Geyikli Baba Türbesi, Karanfilli Dede Türbesi, Çekirge Sultan Türbesi gibi cami ve Türbelerin isimleri verilmiş.

Bursa kalesinin şehrin ortasında, uçurum yanında bir kaya üzerinde bulunduğu içinde Orhan Camii, Davul Manastırı, hamam, köşk, çeşme ve bahçe yerleri gibi saray kalıntılarının yer aldığı belirtilmiş (s. 47-8).

Nihayet Bursa'nın dinlenme yerleri ele alınmış ve bunların başlıcaları şöyle anlatılmış: Uludağ eteklerinde bulunan "Kestane Ormanı" yüksek kestane ağaçları ve taze çimenlikleriyle çok

güzel bir yerdir. Buraya giden yollar ise, iki taraflı ağaç ve çiçekler ile kaplanmıştır. Uludağ'ın eteklerinden şehre doğru Gökdere, Karanfil mesiresi, fıstıklı (fıstık ve servi ağaçlarıyla süslenmiş), Kapalı Kaya, Çamlıca, Pınarbaşı, Kadı Köşkü, İnkaya Köyü, çevredeki dağda bulunan "Su İni" denilen mağara, Misi Köyü (bu köyün sâkinlerinin misafirperverliğinden söz edilmiş), Abulyont gölü gibi görülmeye değer yerler vardır. Kitapta bütün bu dinlenme yerlerinin özellikleri belirtilmeye çalışılmış ve hepsinin zengin güzelliklerle dolu olduğu vurgulanmıştır. Sonra da yüksekliği "deniz yüzünden 2500 ayak" (s.56) olan Uludağ ele alınarak Bursa'dan ve Çekirge'den buraya hangi yollarla çıkılacağı, tepeden etraftaki manzaranın görünüşü, dağı oluşturan çeşitli taş parçaları ve kaya tabakları hakkında açıklamalar yapılmış.

(Ankara 1972, 142 sayfa)

Faruk Üsküdarî'nin yazdığı bu kitapta, 1899 yılında kurulan Bursa Ticaret Odası'nın, o yıllarda karşılaştığı olaylar ve bu konularda verdiği kararlar, sık sık kararların asıllarından pasajlar aktarılarak açıklanmıştır. Çeşitli konulara ilişkin olan bu kararlardan, o dönemin Bursa'sındaki ekonomik ve sosyal sorunlar, bunları çözümleme çabaları ve yapılmak istenen yenilikler hakkında fikir edinilebilir.

Kuşkusuz asıl üstünde durulan konu, ekonomik sorunlardır: Sanayi henüz mevcut değilken, Bursa'da koza ve meyve üretimi asılmış. Meyvecilikte, özellikle Hülü ve Yeşil Türbe şeftalilerinin ünü tüm yurdu sarmış. Ancak bu üretim alanında karşılaşılan bazı sorunlar, üretimin zaman zaman düşmesine yol açmış. Örneğin karga, fare, kurt gibi yaratıklarla, özellikle de meyve ağaçlarına musallat olan hastalıklarla uğraşmak zorunda kalınılmış. Bu konularda tecrübeli ve eğitim görmüş elemanların yokluğu karşısında, yurt dışından uzman kişilerin getirilmesi için Vilâyete başvurulmuş. Vilâyet ise müşaviri durumunda olan Ticaret Odası'nın görüşünü sormuş. Ne yazık ki, çabalar bir sonuç vermemiş. Yaş meyve ve sebzeleri korumak için gerekli olan soğuk hava deposunun kurulmasına yönelik çalışmalarda da aynı sonuçla karşılaşılmış.

Bugünkü ipek dokumacılığının temeli olan kozacılık ise, uzun bir süre aile üretimi şeklinde yapılmış. Bu üretimi geliştirmek için büyük uğraşlar verilmiş: Uygulanan çeşitli yöntemlerin fayda ve zararları saptanıp, yeni yöntemler uygulanmaya çalışılmış, yarışma ve sergiler düzenlenip, koza tohumu üretimini halka öğretmek için enstitüler kurulmuş. Ancak karşılaşılan sorunlar da az değildir. İpek böceği tohumlarında başgösteren ve o dönemdeki bilim ve tecrübenin bir türlü nihaî bir çözüm bulamadığı hastalıklar ve kurtlanma, kuraklık gibi olaylar, üreticilerin baş derdidir. Öyle ki, bu hastalıklar yüzünden kozacılığın ve bunun yanı sıra, iç ve dış piyasada makbul sayılıp aranılan gülyağı üretiminin bazı dönemlerde gerilediği gözlenmiştir. Ayrıca kaliteyi koruma ve standardizasyonu sağlama da çözülmesi gereken diğer bir sorun olmuştur. Ticaret Odası aldığı karar ve uyguladığı tedbirlerle bu sorunları halletmeye çalışmış (bu konudaki kararlardan örnek: s.17-19'da).

Genelde karşılaşılan bazı sorunlar da, çalışma koşulları ve ücretlere ilişkindir. İşçiler hem fazla çalışmakta hem de az ücret almaktadırlar (bu konuda İngiliz konsoloslarının ülkelerine gönderdikleri özel raporlarda da yer almıştır). İşçiler 1909'da çalışma saatlerinin ve ücretlerinin düzenlenmesi için sadarete başvururlar. Bundan sonuç çıkmayınca, Ağustos 1910'da dilekçe ve Vilâyete başvurarak, isteklerine ilişkin bir karar alınıncaya kadar grev yapacaklarını bildirirler (bu kararın eski yazı örneği s.44'te). Fakat genelde işçilerin sorunları yine çözülmez. Kadın işçilerin durumuyla ilgili olarak yapılan şikâyetleri incelemek için, Ticaret Odası'nda toplanılıp kararlar alınsa da, bunlar kağıt üzerinde kalır (s.74-6).

Bu arada ziyaretçilerin ve özellikle koza üreticilerinin vergi ve ulaşım gibi sorunları da olmuştur. Ticaret Odası'nca oluşturulan bir heyet temettü vergisinin uygulanışındaki aksaklıklara ilişkin bir rapor hazırlar. Ve o da bu verginin kalkması için uğraşır. Fakat bu çabalar da kısa dönemde olumlu bir sonuca ulaşamaz (s.34-36). Üreticiler ayrıca, mürur tezkeresi -iç pasaport- alma zorunluluğundan da yakınmışlar, yol ve nakil araçlarının yetersizliğine ek olarak bu tür bir zorunluluğun varlığından dolayı zorluklarla karşılaşmışlardır. Ticaret Odasının bu tezkerenin kalkması için 1890'da giriştiği çabalar uzun yıllar sürmüştür.

Bu arada Bursa'da ekonomik ve sosyal alanda gelişmeler de olmaktadır. Örneğin 1846 yılında kurulan ilk ipek fabrikasını diğerlerinin kuruluşu izlemiştir. Yüksek faizle borç alan çiftçileri tefecilerin elinden kurtarmak için ziraî kredi müessesesi kurulmuştur (1869). Gerek ipek sanayiinde, gerek ulaşım sektöründe şirketler oluşturulmuştur. Bu şirketlerin esas itibarıyla gayrı Müslimler tarafından kurulduğu görülür. Esasen Ticaret Odasının üyelerinin yarıdan fazlasını yine bunlar oluşturdukları gibi, ticaret dışında mahallî yönetim düzeyindeki kurullarda da söz sahibidirler. (1905 nüfus sayımına göre, Bursa nüfusunun % 9.84'ü Rum, % 6.66'sı Ermeni, ötekilerle birlikte toplamları % 18. Doktor ve eczacıların çoğu da gayrı Müslim. s.67). Böylece eski Bursa ekonomisinde Müslüman olmayan ve yabancı uyruklu tacir ve işadamları hâkim durumdadır. Bunlardan bazıları birtakım yolsuzluklar yapmışlar (s.60), bazı fırsatçılar ise yabancı tahvil ve piyango biletlerini satma yoluyla büyük kârlar sağlamışlardır (s.64). Ticaret Odası bu tür faaliyetlerin yasaklanması ve yolsuzlukların önlenmesi için çalışmalar yapmıştır.

Ekonomik alandaki gelişmelere paralel olarak sosyal yönden de gelişmeler kaydedilmiş. Tek katlı bahçeli evlerin yerini apartmanlar almaya başlamış. Belediyece kenti güzelleştirme yolunda çabalar gösterilmiş, okullar açılmış, yurt dışından heyetlerin de geldiği sergiler düzenlenmişti. Bu arada *Hüdavendigâr* isimli vilâyet gazetesi de çıkarılmış. Gazete haftada iki kez (cumartesi, çarşamba) dört sayfa olarak basılmış (ilk nüshasından örnek s.120'de).

Nükhet TURGUT

* Mahmut Şakiroğlu tarafından hazırlanan 132 maddelik bir "Bursa Bibliyografyası", *Türk Kültürü* dergisinin 162. sayısında (1976) yayımlanmıştır (s.365-77). Bunlar arasında, (74. maddede anılan) 1869-1927 yıllarında çıkmış 37 cilt *Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, Ömer Lütfi Barkan'ın, Kâzım Baykal'ın, Semavi Eyice'nin, Albert Gabriel'in, Halil İnalcık'ın, Kâmil Kepecioğlu'nun yapıtları ve Bursa'nın Kurtuluşu dolayısıyla (1 Mayıs 1923'te) çıkarılan *Yeni Mecmua*'nın *Fevkalâde Nüshası*, tarihçiler için özellikle önemli kaynaklar olabilir. *Tarih ve Toplum.*

BİR SÜRGÜN GAZETESİ VAHDET

Hikmet Münir Ebcioğlu *Kendi Yazıları İle Refik Halid* (Semih Lûtfi Kitabevi, İstanbul-t.y.) adlı eserinde, Refik Halid'in İstanbul'dan ayrıldıktan sonra önce Beyrut'a gittiğini, ardından Cunye köyüne yerleştiğini yazmaktadır. Yine Ebcioğlu'nun yazdığına göre, o sıralarda yüzelliliklerden Antepli Celal Kadri *Doğruyol* adlı Türkçe bir gazete çıkarmaya başlamış, Refik Halid'ten de bu gazeteye katkıda bulunmasını istemiş ve birkaç makale almıştır. Böylece Refik Halid gurbette de gazeteciliğe başlamış, *Doğruyol* sürgünde iken düzenli olarak yazdığı ilk gazete olmuştur.

Refik Halid'in gurbetteki/sürgündeki ikinci gazeteciliğinin ürünü ise *Vahdet*'tir. Suriye Mebusan Meclisi'nde Kürddağı mebusluğu yapmış olan Nuri Genç, Halep'te bir gazete çıkaracağını ve bu gazetenin kendisi tarafından idare edilmesini istediğini bir mektupla Refik Halid'e bildirmiş, Refik Halid de bu teklifi kabul ederek Haleb'e gitmiş ve *Vahdet*'i neşretmeye başlamıştır.

18 Mayıs 1928 tarihinde yayın hayatına atılan *Vahdet*'in ilk sayısında yer alan bir yazıda üstü kapalı bir ifade ile Türkiye'den söz edilerek "*Vahdet*, komşu devletlere ait vereceği haberlerden, bir maksad-ı mahsus tahtında mübalâğa, tezyif veya hakikati tahrif gibi küçüklüklerde bulunmayacaktır" denilmiştir.

Bu arada, gazetenin sahibi Nuri Genç, Türkiye'nin Halep Konsolosu olan Şerif Bey'e müracaat ederek, *Vahdet*'in Türkiye'ye girmesine izin verilmesini istemiş, Ankara ile yapılan yazışmalardan sonra Refik Halid'ten "Türkiye ve resmî devlet ricali aleyhine yazı yazılmayacağına dair" sözlü bir teminat alınarak *Vahdet*'in Türkiye'ye girişine izin verilmiştir.

Gazetenin 1929 başlarında yayınlanan bir nüshasında Refik Halid "Türk Mezarı" başlıklı bir makale ile Caber Kalesi'nin harap halini anlatmış; bunun üzerine Türkiye Cumhuriyeti Halep Konsolosluğu'na tahsisat göndererek, buranın tamirini sağlamıştır. Bu olay, Türkiye'deki yönetim ile Refik Halid arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur.

Refik Halid, gazetede yer alan yazıları ile harf devrimini de büyük bir heyecan ile desteklemiştir. "Medeniyet Şifresinin Miftahı" başlıklı makalesinde Refik Halid "Eski harfler bir eski devir yadigârıydı. O elifba, bir zadegân sınıfı imtiyazı gibi milletin ancak on binde birine ilim rütbesi veriyor; okuma yazmayı bir monopol şekline sokuyor, bilgide bir inhisar idaresi tesis ediyordu... Türk, işte bu harfler yüzünden Tih Sahrası'nda kaybolan kavim gibi, medeniyete yakın bir yerde, her şeyden mahrum, her şeyin cahili, aç ve bîilâç asırlarca boşu boşuna döndü, dolaştı, yandı ve kavruldu. Yani alfabe yeni bir dünyanın kapısını açıyor. Dünya yüzünde yeni bir dünya kuruluyor; yeni bir millet ürüyor. Bu doğuşu sevinçle karşılamak bir iz'an borcu, bu inkılâbın karşısında selâma durmak bir milliyet vazifesidir" demektedir.

Refik Halid, *Vahdet*'in başında bulunduğu sürece Antakya'nın Türklüğü üzerinde de ısrarla durmuş, Tarık Mümtaz (Göztepe) ile birlikte Antakya'da Türkçülük hareketinin oluşmasına, gelişmesine çalışmıştır. Bu çalışmaları nedeniyle Refik Halid'e Antakyalı gençler tarafından üzerinde "Antakya gençliğinden üstad Refik Halid'e: 1930" yazılı altın bir kalem hediye edilmiştir.

1929 yılında *Vahdet*'te "Deli" adlı piyesini yayınlayan Refik Halid, harf devriminden sonra başlayan "Öz Türkçe" akımını da desteklemiş, gerek *Vahdet*'te, gerekse Antakya'da çıkan *Yeni Gün* gazetesinde yer alan çeşitli yazıları ile dilin özleşmesinden yana bir tavır almıştır. "Söz Seçimi" başlıklı yazısında "Dil düzeninin en güç ve en ince bölümüne giriyoruz. Seçim başladı. Güzeli çirkinden, uyarı uygunsuzdan, benzersizini çoğundan, sağlamını çürüğünden ayıracağız. Öz tarlalarımızın verimlerini, atalar kalanı gürbüz ağaçlarımızın yemişlerini alıcılarımıza, yiyicilerimize beğendirmeli, sevdirmeliyiz. İmrenmelidirler; tiksinmeli değil. Türkçemizde darlık yok, Türkçemiz gönenlidir. Bir istersek bin verir. Eskiden atalarımızın, evlenme çağına gelen oğullarının dediği gibi: 'Elini sallasan ellisi, başını sallasan başı tellisi!' beğen beğendiğini al! İşte, işin güçlüğü buracığındadır. Seçim, devşirmekten güçtür... Seçimde ne arayacağız? İşleklik arayacağız, tad ve ezgi (ahenk) arayacağız, İstanbul ve Anadolu ağzı ile uygunluk arayacağız. Eskiden beri bizimle uyuşan, bağdaşan, hısımlık ve yakınlık gösteren deyimleri kaba, ağır, uzak, ters, korkunç ve gülünç görünenlerine üstün tutacağız. Deyimler dilimizin üstünde kayacak, eriyecektir... Avurdumuzda deve hamuru gibi şişip kalmayacak, gırtlağımıza takılıp tıkanmayacak, öyeliyeceğiz; öğürmeyeceğiz. Kıvraklık, derinlik, yeterlik ve ses isteyeceğiz. Bunlara varmadan önce, ilk arayacağımız özgelik, ağzımıza uygunluk olacak..." diyen Refik Halid'in çabaları Türkiye tarafından da ilgi ile izlenmiş, Halep Konsolosu'na bütün yazılarının Türkiye'ye gönderilmesi yolunda emir verilmiş; Türk Dil Kurumu'nun yayınları kendisine gönderilmiş, ayrıca Matbuat Dairesi tarafından hazırlanan bir antolojide iki öyküsüne yer verilmiştir.

* * *

Gazetenin 1935 yılına ait iki sayısı koleksiyonumuzda bulunmaktadır. 14 Ocak 1935 ve 4 Şubat 1935 tarihlerini taşıyan, 375 ve 378 numaralı bu iki nüsha, *Vahdet*'in niteliği ve o dönemde izlediği çizgi hakkında az da olsa bilgi vermektedir.

Başlığının altında "şimdilik Pazartesi günleri çıkar siyasî ve edebi gazete" ibaresi bulunan *Vahdet*, 46x31 cm. ölçeğinde olup dört sayfadır. Gazete Arap harfleri ile Türkçe olarak basılmıştır. Sahibi ve meslek müdürü Nuri Genç, başmuharriri Refik Halid'tir. Yine başlığın altında "beşinci sene" kaydı bulunmaktadır. Bu, yukarıda belirtilen 18 Mayıs 1928 tarihi ile çelişmektedir; burada gazetenin yayınına iki-üç yıl ara verdiği düşünebilir. Necib Kendir'e ait Matbaat-il Maarif'te basılan gazetenin Halep dışında Antakya, Belen, Beyrut, İskenderun ve Reyhaniye'de de düzenli olarak satıldığı her iki nüshanın son sayfasında yer alan bir ilandan anlaşılmaktadır.

Gazetede Refik Halid'in yaklaşık bütün bir sayfayı kaplayan makaleleri önemli bir yer tutmaktadır. Refik Halid, yazılarında aile adı olan "Karakayış"ı da kullanmaktadır. *Vahdet*'te doğrudan doğruya Türkiye ile ilgili olan haberlerin sayısı fazla değildir.

Vahded'in 14 Ocak 1935 tarih ve 375 numaralı nüshasında manşet, İskenderun'da yayınlanan *El Luvâ* adlı Arapça gazeteden yapılan bir alıntıdır. Bu alıntıda, Antakya'da bir camide meydana gelen şapka hadisesi üzerinde durulmakta ve Türkiye şiddetle eleştirilmektedir. Suriye ile ilgili iç haberleri kapsayan ilk sayfadan sonra, ikinci sayfada Refik Halid'in "Barış Yolunda Bir Adım" başlıklı makalesi yer almaktadır. Refik Halid, bu yazısında İtalya ve Mussolini üzerinde durmakta, İtalya'nın Akdeniz ve Avrupa'da bir tehlike/bir güç haline geldiğini açıklamakta; Fransa ile İtalya arasında imzalanan anlaşmanın Avrupa'da barış yolunda atılmış önemli bir adım olduğunu belirtmektedir. Aynı sayfada Faruk Nafiz Çamlıbel'in Mustafa Kemal'e övgü niteliğindeki "O Baş" adlı şiiri de bulunmaktadır. Böylece ilk sayfada yer alan alıntı habere karşılık, bu şiir ile gazetede bir denge sağlanmaya çalışılmaktadır. Üçüncü sayfada yine Suriye ile ilgili haberler yer almakta, ayrıca bir "mizah köşesi" ile "faydalı bilgiler"

صاحبي ومسئول مديري : نوري گنج
اداره خانه‌سي : پوسته جوارنده دائره مخصوصه
پوسته قوتوسي : حلب . ٤٥٠
آبونه واعلان مقبوضاري اداره مهرينى
وخزنه‌سن صاحبنك امضاسى حاوي اولمالدر

وحدت

شميندفر بازار ايرتسي كونلري نشر ايدلير سياسي وادبي غزته

باش محرري : رفيق خالد
داخل وفرانسه ايچون : ٣٥٠ غروش سوري
خارجي مملكتلر ايچون : ١١٠ فرانسه
اعلانلك بيرسطري ايچون ٢٥ غروش آلنير
تلغرافنده اداره ايله اويوشولور

حلب : ٤ شباط ١٩٣٥ (بازار ايرتسي) پشنجي سنه نومرو ٣٧٨

مونوپولك ثبيتي حقنده

مالي قوميسيونك تبليغي

نوتون مونوپولي پروژه‌سنك تدقيقي ايچون، مصالح مشتركه مجلسي قونه‌سنك مالي قومسيونك رياستده طوپلانه‌جغني بلزمشدق . اخيراً بو قونه‌ده بتون حكومتلرده‌كي ماليه مديرلرينك اشتراكيله بيوتده طوپلانمش ونتيجه‌ده مذاكره‌ده مونوپول اصولنك بتون انتداب آلتنده‌كي اراضيده تطبيقته قرار ويرمشدر .

قونه‌ي ، بالاخره تعين ايديلهجك بر تاريخده يه‌طوپلانه‌رق مونوپولي آلاجق

هفته‌نك داخلي خبرلري

خسته‌لقل محكوملو

ثمني اولاميه‌جق درجه‌ده خسته‌وعلوج بولونان محكوملرك عفولري ايچون عدليه وزارتجه بر قرارنامه حاضرلانمشدر . سوريه حبسخانه‌لرنده بولونان بو قبيل محكوملرك عددي ٢٤ كيشي‌دن عبارتدر .

تونون ته‌كلك ايسته‌يلره

تونون صاتيجيلرينك رخصتنامه‌لري حزيران ٩٣٥ نهايته قادار تمديد ايدلمشدي . ماليه وزارتي ملحضاته كوندرديگي بر تعميمده

عميق كولي پروژه‌سي

هنوز هيچ كيمسه‌يه امتياز ويرلمه‌مش

شمام — عميق كولنك قورو تلمسي امتيازينك بر يهودي شركته ويريلديگي حقنده بعض غزته‌لرده بر خبر انتشار ايتمشدر . نافعه وزيري جيل بك بو خصوصده (مكتب الاخبار) مخبرينه شو بياناتده بولونمشدر :

— بو پروژه ايچون شيمدي‌يه قادار هيچ بر معامله جريان ايتمشدر . بناءعليه بر يهودي شركته بو امتيازك ويريلديگنه دائر جيقان شايعه‌نك اصلي يوقدر .

باقر چلبي

حكم قومسيونك قراريني قبول ايتميورمش؟

شام — باقر چلبي افنديله ديگر مولوي درويشلري آراسنده‌كي اختلافي حل ايتمك اوزره تشكيل ايديلن خصوصي حكم قومسيونى، قراريني ويروب اوراقي عدليه وزارتنه توديع ايتمشدر .

آنجق باقر چلبي ، قومسيونك قراريني قبول ايتميورمش ، بو ايشك محكمه مختلطه‌يه حوالهسني ايسته‌مشدر .

Vahdet'*in 4 Şubat 1925 tarihli sayısının baş kısmı*

sütunu bulunmaktadır. Son sayfada da yine Suriye ile ilgili iç haberler, dış haberler ve reklamlar vardır. Bu sayfada yer alan bir haberde, İran ve Irak arasındaki hudut ihtilâflarının çözümlenmesi için Türkiye'nin arabuluculuk yaptığı; her iki ülkeden bazı yetkililerin görüşmelerde bulunmak üzere Türkiye'ye gittiği yazılmaktadır.

4 Şubat 1935 tarih ve 378 numaralı nüshada ise ilk sayfa tamamen Suriye ile ilgili haberlere ayrılmıştır. İkinci sayfada Refik Halid'in "Kızmayınız, Gülünüz" başlıklı makalesi bulunmaktadır. Üçüncü sayfada Halep Matbuat Cemiyeti'nde yapılan seçimlerin sonucu açıklanmakta, *Vahdet*'in sahibi Nuri Genç'in reis vekilliğine seçildiği bildirilmektedir. Yine aynı sayfada *El Luvâ* gazetesine cevap verilmekte, *Vahdet*'in Türkçe olarak yayınlanmasına ve Türk asıllı olanların sorunları ile uğraşmasına karşı çıkılamayacağı açıklanmakta, *Vahdet*'in şimdiye değin izlediği yolun devam ettirileceği vurgulanmaktadır. Son sayfada ise Halide Edib (Adıvar) Hanım'ın Hindistan seyahatı ile Antakya camii hadisesinin muhakemesine devam edilmesi hakkındaki haberler, reklamlar ve editoryal duyurular bulunmaktadır.

Vahdet'in eksiksiz bir koleksiyonunun bulunup incelenmesinin hem Refik Halid'in hayatının daha ayrıntılı olarak ortaya çıkarılması, hem de Türk basın tarihi açılarından önem taşıyacağı tartışma götürmez bir gerçektir.

M.Bülent VARLIK

BARIŞ YOLUNDA BİR ADIM

İtalya'nın Bay Mussolini'si işbaşına geçtikten sonra bambaşka bir devire, düzene ve biçime geçildiğini, büsbütün değiştiğini ve politika terazisinin gözünde ağır basmaya başladığını artık bilmeyen, anlamayan kalmadı.

Eskiden daha okul sıralarındayken çizmeye benzetildiği için bizleri eğlendiren ve gözümüzün önüne makarnayı getirdiği için de nedense gülümseten bir Akdeniz ülkesi şimdi bunlara bir ün daha ekledi. Doğrusunu isterseniz bu üçüncü san, çizmeden yukarıya ve makarnadan üstün çıktı. Hepsini bastırdı. Artık çocuklarımızın anığına ithal ederken o uzun konçlu ayakkabı ile o peynirli hamur işi gelmiyor... Mussolini'nin enli çeneli çatık yüzlü sert (sanıcı) beliriyor. Mussolini dilde ve doğaçta en çok dolaşan bir ad ve bir özlük oldu. Ortaya çıkalı beri içi boş gibi duran çizmede bir sinirli kımıldanış sezildi. Bir güçlü âyağın oynadığı görüldü.. Gözler o yana dikildi.

İtalyan çizmesinin tepkiçi (mahmuz) bir sorgu imi (istifham işareti) gibi siyasal ileri gelenlerinin önüne geçilmişti. Kaygı ve işgil verici bir kertik... Akdeniz'in bir yanında bocalayan o eski deri ve kavaf çizme bugün bir yalgın kaya biçimini almış politika gemicilerinin bir korkusu olmuştur.

Çizmeden ne çıkacağını kimse kestiremiyordu... Savaş mı? Barış mı? Bu yaylı ve kapalı kutudan birdenbire bir şey fırlayıverecekti. Barış güvercini mi? Top güllesi mi? Şimdiye kadar çizmeden dışarı çıkamayan Sezar bakalım önümüze elinde ne tutarak, yalın kılıç mı, defne dalı mı, ne ile çıkacaktı?

Son Fransız-İtalya anlaşmasından sezdik ki, Mussolini'nin hiç olmazsa bir elinde tuttuğu şey defne dalıdır. Öbür elini şimdilik arkasında saklıyor.

Bana kalırsa, İtalya'nın bir yüzüne ikide bir korku ve kaygı vermesinde, göz yıldırmasında söylev (nutuk)larla sinemaların büyük bir yardımı vardır.

Her nedense sinemacılar Bay Mussolini'ye pek düşkündürler. Çizimli gündelik savlarda gün geçmez ki İtalyan önderini gösteren gözbağcı bir şerit bulunmasın. Bir gün bakarsınız Roma'nın Karagömleklilerce basıldığı ve alındığı günlemeç (tarih) kutlanıyor.

O ne gösteriş, ne coşkunluk ve taşkınlıktır! Akkerimin üstünde adam kafalarının kazanda pirinç gibi kaynaştığını, zıplayıp birbirleriyle tokuştuğunu, batıp çıktığını, yine yüzüştüğünü, sonra suyu çekilmiş gibi dibe çöktüğünü görürüz. Bay Mussolini konağının gezeneğinde belirdi mi yedi kat göğün inlediğini ve kulak zarının patladığını anlarsınız. "Yerden göğe küp dizseler..." sözünde anlatmak istenildiği gibi: "... Bak da gör sen gümbürtüyü!"

Ertesi gün yine odur. Kollarını sıvamış, kafasına bir ırgat başlığı geçirmiş, elinde orak harıl harıl buğday biçiyor. Başka bir gün çeri geçidi. Savaş aygıtlarının (makine) binbir çeşidi. O ne deniz aygını tanklar, ne çok bulgusu (çor: cin; bulgu: icad) mitralyozlar, o ne kartal biçimi uçganlar, o ne ceylan bakışlı atlar da neler de neler...

Ve ortada yine Bay Mussolini; dikilitaş gi-

bi sert ve katı, Gözbebekleri kıvılcımlı, herkesi iliğine kadar süzüyor. Bir yanlışlık yapılırsa sanıyorsunuz ki belindeki faşist kamasını çekip birdenbire sinema kerimini "cart" diye ikiye bölecek.

Bir gün de kumsalda... Kulaçlama, köpekleme, sırtüstü, dipaltı daha bilmem ne biçimi yüzüyor. Yüzüyor gibi de değil. Tanrının denizini yemeğe çabalıyor gibi bir uğraşış. Bir gün de kurultayda: Bir söylev veriyor. Dilini bilmeseniz de anlıyorsunuz ki iş kötüdür, öfke burnundadır, şakaya alaya gelmez, gümbürtüye gittiğiniz gündür.

Artık çocukluğunuzun çizmesi ile makarnasını unutmak elde midir? Kafanızın içinde Kaf Dağı kadar bir Mussolini, Himalaya sıradağları uzunluğunda ve yüksekliğinde de bir İtalya beliriyor... Dizlerinizin bağı çözülüyor.

İşte, sinemanın son yayımındaki yararlılığı!

Bütün bunları gördükten sonra Bay Mussolini'nin kavrayıcı, yapıcı ve tepkileyici benliği önünde saygı ve şaşkınlık duymamak elinizde değildir. Belli ki İtalya'da kertesi, ölçüsü ve tartısı güç, pek geniş bir değişiklik olmuştur.

Bu değişen şey belki de pek özlü değildir. Sinemalarla, söylevlerin büyülettiği bir gösteriştir. Ancak Büyük Savaş'tan sonra benliği olan hiçbir canlıyı, bir karıncayı bile ürkütmemek, bir sineği bile ufak görmemek politikanın baş öğüdü oldu. Barut birkeninde (depo) ufacık bir kıvılcım kocaman bir yangının yapabileceğini yapabilir. Böyle yerde ateşin küçüklüğünü, büyüklüğünü düşünmek gereksizdir. Nerede kaldı ki İtalya biçimine ve yaratılışına bakılırsa Avrupa'nın ortasına sokulmuş üç yanardağlı bir kundak sayılabilir!

Faşist devriminin (inkılâp) öyle gelip geçici, parlayıp sönüverici saman alevi bir devrim olmadığı da anlaşıldı. Moskova'da Stalin, Roma'da Mussolini temel taşı gibi yerleşmişlerdir... Hem kendileri, hem töreleri...

Artık bunlarla çekişmek değil, anlaşmak ve antlaşmak politika sanağına (hesap) daha uygundur.

İşte Fransa on yıl bekledikten sonra son aylar içinde birdenbire o iki ulu işi birden yaptı. İngilizlerin "sınırlarımız Ren nehri kıyısında başlar" sözüne Fransız Savaş Bakanı "bir döğüş koparsa Moskoflar yardımımıza koşacaktır" sözünü eklemişti. İtalya'yı düşünce aldı. Roma koşullarında bu sözlerin yeri büyüktür.

Yeni uyuşma Hitler'in de, Hitler'le beraber başka yenilmiş ve doğranmış, amacına kavuşamamış olan ülkeler ileri gelenlerinin de gerilmiş sinirlerini bastıracak ve kaynayan kanlarını soğutacak bir uyuşturucu daru yerine geçecektir.

Eğer Fransız-İtalyan anlaşmasının "statüko"yu bozacak bir gizli eki yoksa şimdilik barış yolunda bir büyük adım daha atıldı demektir.

Bu Fransa'nın yeryüzüne 1935 yılı için kesim biçilmez ve değeri bulunmaz bir armağanı olacaktır.

Böylesine, ancak top satanlarla top attıktan sonra yeniden savaş zengini olmayı kuranlar sevinmeyebilir.

Refik Halid Karakayış

(Vahdet, 14 Ocak 1935)

ALİ KEMAL

Ali Kemal, *Ömrüm* (İstanbul, İsis Yayımcılık, 1985)

Ömrüm, Ali Kemal'in otobiyografisidir. Eseri yayıma hazırlayan oğlu Zeki Kuneralp'in girişte verdiği bilgilere göre, 1913'te bir bölümü, 1919-20'de bir diğer bölümü tefrika edilmiştir. Ali Kemal'in hayatının, doğuşundan Avrupa'ya gitmesine kadarki (1869-95) bölümünü kapsamaktadır. Zeki Kuneralp *Ömrüm*'ü yeni harflere aktarmakla kalmamış, buna bir giriş, Kemal'in 1895'den 1922'deki feci ölümüne kadar hayatını anlatan 26 sayfalık genişçe bir özet, ayrıca eserlerinin listesi, kaynaklar hakkında notlar, kısa bir kronoloji, özellikle metinde geçen kişileri açıklayan notlar, fotoğraflar ve bir dizin eklemiş bulunuyor. Gerek *Ömrüm*'ü yayımladığı için, gerekse eklere giren yoğun çalışmadan ötürü Kuneralp'i (ve yayınevini) kutlar, çalışmalarının devamını dileriz.

Kuneralp, Kemal'in diline dokunmadan, yani sadeleştirmeden, olduğu gibi yeni harflere aktarmış. Kuneralp yönetimini savunurken, onun dilinin hayli sade olduğunu söylüyor. Bu, başka yazarlara göre öyle olabilir, fakat bugünün ortalama okuyucusunun eski dil karşısındaki engin cehaleti düşünülürse, birçok okuyucuların hayli zorlanacakları söylenebilir. Kaldı ki, o dönemdeki başyazarlar arasında -Refi' Cevat, Hüseyin Cahit düşünülürse- dilinin çok sade olduğu söylenemez. Bununla birlikte Kuneralp'in davranışını doğru buluyorum. Önce tarihçilik bakımından zira sadeleştirme (aslında düpedüz çeviri) işlemi metinlerin güvenilirliğini, dolayısıyla belge değerini hayli azaltıyor. İkincisi, kültür siyaseti açısından eski dilin öğrenilmesini özendirmek gerektiğine inanıyorum. İnsanlarımızın, belirli sınır ve ölçüler içinde (*Nutuk*'un dili gibi) eski dili bilmemenin yalnızca bir cehalet sorunu olduğunu idrak etmeleri gerekir.

Kuneralp'in dahi eski yazı metin önünde bazan zorlandığı anlaşılıyor. Bir kere maalesef kitabın tashihleri pek özenli değil, hayli yanlış var. Bunlardan bir bölümünün matbaaya giden metinde mevcut olduğu tahmin edilebilir. Mesela *aazam* eazım (10), *Kengiri* Çankırı (12), *nakibeleşraf* nakibüleşraf (34), *Hüsn-ü Mellah* Hasan Mellah (39), *hayır-el-halefi* hayrülhalefi (89), *Mutemir* Mü'temer (89), *muzheke* mudhike (92, 98), *feha* febiha (101), *evvelâdır* evlâdır (126) olmalıydı.

Kemal'in anıları değerli bir toplumsal belge niteliğindedir. Babasını tanıtan bölümden onun padişahlığa ne denli bağlı olduğunu, bütün kötülüklerden daima ve yalnızca padişahın etrafını sorumlu tuttuğunu, Abdülâziz tahttan indirildiğinde "Mithat Paşa'dan itibaren bütün o vükelaya inkisar" ettiğini öğreniyoruz. Böylece Kemal'in padişahlığa bağlılığının 'babadan geldiği' anlaşılıyor. Kuneralp'in bildirdiğine göre, annesi Çerkes ve rivayete göre cariye imiş. Kemal mahalle mektebi ve iki rüştiyede okuyup pek bir şey öğrenemeden okuldan kovulur. Fakat tahili yaver gider, Başmabeyinci İzzet Beyin iltimasiyle Mülkiye'ye alınır. Orada birdenbire okumanın, kitapların, özellikle edebiyatın zevkine varır. (Fakat dersler sırf ezberden ibaretmiş.) Mülkiye'nin seçkin öğretim kadrosu sayesinde o zamanın fikir ve edebiyat hayatının içine girmiş olur. Kendisi de şiir yazar, hattâ arkadaşlariyle *Gülşen* adından bir edebiyat dergisi çıkarır. Bu bağlamda ilginç bir sözü var: "Eserlerim hep şiir, hep şiir idi, çünkü başka yazı yazmağa kudretim yokdu, sermayem kâfi değildi, fakat şiir için sade bir kariha kâfi idi." (57)

Kemal günün edebiyat ortamını, Mülkiye'nin havasını hayli ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Abdülhamit mutlakiyetinin zifirî karanlığı henüz tam olarak çökmediği için Mülkiyenin düşünce ortamı da nispeten canlıdır. Öğrencilere hürriyetçi, ilerici havalar hâkimdir. Namık Kemal hayranlığı ileri derecededir. Öğrenciler Fıkıh ve Mecelle derslerine önem vermezler. Ortamdan sıkılmalar başlar, Avrupa'ya gitme arzuları uyanır. Kemal iki ay Beyoğlundaki bir Fransız okuluna gidip biraz Fransızca öğrenir (1886), irfanının "hiçliğini" anlar. Ertesi yıl gider, Paris ve Cenevre'de 9 ay kalır. Fransızcasını ilerletir. Döndüğünde Avrupa usulünde bir talebe cemiyeti kurar, bu yüzden arkadaşlarıyla bir gece karakolda kalır, bir sürü nasihatten sonra salıverirler. Kemal, bu dönemde kendisinin "müfrit" olduğunu söylüyor (99). Fakat anılarını yazarken İttihat ve Terakki ile ateşli bir mücadele içinde ve bu arada Saraya da yaklaşmış olduğundan, Abdülhamid istibdadının nispeten "munis" bir portresini çiziyor (123, 126, 140, 148, 151-2).

1888'de Mülkiye'de tasfiye yapılır. Mizancı Murat, Recaizade Ekrem gibi hocalar hürriyetçi diye atılırlar. Basına uygulanan baskı arttırılır. Ertesi yıl kışkırtıcı bir ajan Kemal ve arkadaşlarına ihtilâlci bir örgüt kurmayı teklif etti diye tutuklanırlar. 8-10 ay tutuklu kalırlar. Sonra da arkadaşlariyle birlikte "münasip" memuriyetlerde çalıştırılmak üzere sürülürler. Kemal'in nasibine Halep düşer.

Kemal, annesi ve iki kızkardeşi, uşak, aşçı, hizmetçilerle Halep'e gider. Orada defterdarın maiyetinde çalışmağa başlar. Kemal'in Halep'le ilgili gözlemleri ilginçtir. Osmanlı yönetiminin akıl almaz yolsuzlukları, rüşvet ve hırsızlıkları hakkında canlı örnekler verir. Memurlar, bu yolsuzluklar yüzünden başlarına bir iş gelmemesi için mutlaka İstanbul'daki birtakım nüfuzluların kapılarına intisap ederler, yani onları 'hediyelerle' beslerler (132, 148). Sonra havale ticareti vardır. Maliye Nezareti, şu ya da bu vilâyetin ödemesi için havale kâğıtları yazar. Bunlar % 50 değeriyle elden ele tedavül eder. O yerin zengin nüfuzluları topladıkları havale kâğıtlarını defterdarlara, mal sandıklarına tam değerinden ödeterek, yüzde yüz kazanırlar (156).

Ömrüm Halep'te son buluyor. Ondan sonrasını Kuneralp şu altbölümlerde anlatıyor: Paris'te Sürgün (1896--1900), Kahire'de Sürgün (1900-1908), İstanbul Fasılası (1908-1909), Tekrar Paris'te Sürgün (1909-12), Son Yıllar (1912-22). Paris'te Siyasal Bilimler Okulu'nda okur, iyi derece ile mezun olur. Jön Türkler arasına girmez. 1895'ten itibaren 3-4 yıl *İkdam*'a "Paris Musahabeleri" başlıklı haftalık mektuplar gönderir. Paris'teyken iki memuriyet yapar -önce talebe müfettişi, sonra Brüksel elçiliği 2. kâtibi olur. 1900'den sonra Kahire'ye gelir. "Mısırlı prenslerden birinin" çiftliğine idareci olur. Kuneralp onun kim olduğunu nedense söylemiyor. Oysa bu, Abdülhamit'in Serhafiyesi, sonradan Jön Türklere katılacak olan Ahmet Celâlettin Paşadır. Ahmet Bedevî Kuran'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele* (183-4, 276-83) ve Asaf Tugay'ın *İbret* (I, 197-217) kitaplarında Ali Kemal'in Paşa'ya yazılmış jurnalleri vardır. Bu jurnallerde Padişaha bağlılık, menfaat koparmak hususunda gayret, Jön Türklerin faaliyetini muzır gören bir yaklaşım göze çarpıyor. Kuneralp bu konuya hiç girmiyor. Kemal Mısır'da borsa işlerine girer ve parasını kaybeder. Onun üzerine Hürriyetin İlânı'ndan hemen önce Abdülhamit'ten izin alarak İstanbul'a gelir. Geldiği gün Saraya bir jurnal sunar ve 15 yıldır (aslında 13) sadıkane ve sürekli ihbar ve tavsiyelerde bulunarak hizmet ettiğini, Murat Beyi Jön Türklükten vazgeçirdiğini [Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*'de (78) Ahmet Celâlettin'e 1897'de "mütareke" stratejisini Kemal'in verdiğini söylüyor] yazar ve Hidiv Abbas ile Muhtar Paşaları 'alelusul' ihbar ettikten sonra, yine bazı tavsiyelerde bulunur. Sonra, garip bir ferasetsizlik göstererek, İstanbul'da meşrutiyet ilân edildikten bir gün sonra (25 Temmuz) bir jurnal daha sunar (Tugay, 200). Yahya Kemal bu jurnaller karşılığında bir kese para aldığını, Ali Kemal ise kendisini korumak için bunu yapmak zorunda kaldığını söylüyor. Hareket Ordusu Yıldız'a girdiğinde bu jurnalleri bulacaktır. 31 Mart isyanının bastırılması sırasında Ali Kemal Paris'e kaçar, 1912'de geri döner. 1913-8 arasındaki İttihat ve Terakki diktatörlüğü zamanında gazete çıkaramaz, kenara çekilmek zorunda kalır.

Mütareke yeniden başyazar olarak ortaya çıkar. Hürriyet ve İtilâf ağırlıklı 1.Damat Ferit hükûmetinde Maarif Nâzırı, İzmir'in işgali üzerine kurulan 2.Damat Ferit hükûmetinde Dahiliye Nâzırı olur. Haziranda Mustafa Kemal'in İtilâf devletleriyle mücadele etme niyeti belirmeğe başlayınca çileden çıkar. Bazı sert genelgeler çıkarır. Hükûmet Mustafa Kemal'i azletme kararını aldığı halde azil işlemini hemen yürürlüğe koymuyor diye Harbiye Nâzırı Şevket Turgut'la kavga edip istifa eder (26/6/1919). Bilindiği üzere, 8/9 Temmuz'da Mustafa Kemal'e azledildiğini bildiren bizzat Vahdettin olacaktır. Ali Kemal Saraya da bir istifaname sunar ve kendisini Vahdettin'in sadık bir adamı olarak gösterir. *Nutuk*'ta bu konuda verilen belge ve bilgilerden, onun artık Sarayın mutemet adamı haline geldiği ortaya çıkıyor. Fakat Kuneralp birkaç sebeple bunların sıhhatinden şüphe ettiğini belirtiyor (194). Öte yandan, yine *Nutuk*'ta bulunan, Sait Molla'nın Frew'ya yazdığı mektuplardan, Kemal'in İngiliz istihbaratının hayli yakını olduğu izlenimini edinmek mümkündür. Yahya Kemal'e göre, Kemal, 16 Martta İstanbul'un İngilizlerce işgalini hararetli bir sevinçle karşılamış. Ayrıca o olmasaymış, ortalığı kızıştırmasaymış, Damat Ferit yeniden iktidara gelemezmiş (89). Yine Yahya Kemal'e göre, Ali Kemal Sakarya'dan sonra Mahmut Muhtar Paşayı iktidara getirmek isterken, Damat Ferit yeniden ortaya çıkmış. Bundan sonra Hürriyet ve İtilâf'la bir uzlaşma olmuş ve Damat Ferit başkanlığında barış antlaşmasını yapacak yeni bir hükûmet hazırlanırken Büyük Taarruz başlamış (93-4). Kuneralp bu iddialara da değinmiyor. Ali Kemal'in oğlu olduğu için, duygusal bakımdan kendisinin bu tür tartışmalara girmesini istemeğe kimsenin hakkı yoktur sanırım. Fakat bir hüküm vermek gerekirse şu söylenebilir. Ali Kemal, mutlakiyetçi II. Abdülhamit'in ve mutlakiyetçi Vahdettin'in adamı ya da yakını olmuştur. Buna uzun boylu bir şey denemezse de, kendisi "müfrit" bir hürriyetçilikten geldiği, üstelik hürriyet özünü de hiç eksik etmediği halde, Sarayla ilişkisini gizli tuttuğu için, en hafif tabiriyle tarihimizin sevimsiz bir kişisidir.

Sina AKŞİN

ARKA KAPAK (V)

Sistine Şapeli'nin Mihrap Duvarı Freski: KIYAMET GÜNÜ

Michelangelo'nun 1533'te tavan resmini tamamlamasından yirmi yıl sonra, Papa VII. Clementius de Medici, mihrap duvarına da Kıyamet Günü'nün tablosunu yapma ödevini ona verdi. 1534'te yeni Papa III. Pavlus Farnese siparişi yeniledi. Artık 70 yaşına gelmiş olan Michelangelo, kendisinin fresk ressamlığı için fazla ihtiyarlamış olduğunu ileri sürerek itiraz ettiyse de, 1536-41 arasında tam beş yıl çalışarak bu tabloyu yarattı.

Ortaçağların başından beri, kiliselerin methal duvarına kıyamet sahneleri resmetmek âdet olmuştu. Burada, aynı konu mihraba işlenecekti. Alanı hazırlamak için iki pencerenin örülmesi, Perugino tarafından yapılmış iki freskin, iki papa portresinin ve bizzat Michelangelo'nun iki lünetinin kazınması gerekti.

200 metrekarelik bu dev freskte, çoğu doğal büyüklüğü aşan dört yüze yakın çıplak figür yapılmıştır. Tepedeki iki lünette melekler, İsa'nın Izdırabı'nın araçlarını taşıyorlar: Solda gerildiği çarmıh, sağda bağlanıp kırbaçlandığı direk. Göklerin Krallığı'nı gösteren orta alanda, İsa sağ elini kaldırmış, herkesi yargılıyor. Sağında İsrail kavminin ataları, solunda kendi havarileri var. Diğer figürlerin kimleri temsil ettiği, tartışmalı.

Ortadaki melekler borularını örtürürlerken [İsrafil'in sur'u] sol altta ölüler mezarlarından kalkarak (kıyam ederek) göğe yükseliyorlar. Sağ altta ise, Cehennem'de cezalandırılmaya mahkûm edilenler yerin altına doğru yönelmişler; kimilerini zebaniler yakalamış bile.

31 Ekim 1541'de freskin açılışı yapılmış ve Papa ilk kez bu mihrap önünde akşam duasını okumuştur. Vasari (*Yaşamlar*, VII, 214) bütün Roma'nın hayret ve şaşkınlığa düştüğünü söyler: Resimden anlayan herkes, Michelangelo'nun sanatının müthişliğine tanık oldu; figürlerinde, ondan başka hiç kimsenin resmedemediği düşünce ve duygular dile getirilmişti.

“güven denildiği zaman,,

T.C. ZİRAAT BANKASI

"gücüne erişilmez"